

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj.)

Students can retain library books only for two weeks at the most.

BORROWER'S No.	DUE DATE	SIGNATURE

॥ श्री ॥

हरिदास-संस्कृत-ग्रन्थमाला

२३८

॥ धा ॥

काव्यप्रकाश-रहस्यम्

(सशोधित परिवर्धित संस्करणम्)

P. G. १३८

तौखन्वा संस्कृत सोरीज आफिम,

वाराणसी-१

Government College Library

KOTAH.

LENDING TERM 30R

Class No. 8912107

Book No. S.623K Vol. No. ....

Accession No. 21686

॥ श्रीः ॥

हरिदास-संस्कृत-ग्रन्थमाला

२३८

P. G. SECTION

॥ श्रीः ॥

काव्यप्रकाश-रहस्यम्

(काव्यप्रकाश-प्रश्नोत्तरी)

रचयितारो

साहित्यशास्त्राचार्यः—

श्री पं० सीताराम-जयरामजोशी, एम० ए०

काशीहिन्दूविश्वविद्यालयसंस्कृतार्थापकचरः

तथा

श्री पं० देवदत्तशास्त्री विद्यानिधिः

अम्बालास्य दी० कृ० कि० स० घ० संस्कृतकालज्ञाप्यापकः

UNIVERSITY OF DELHI
10/6/63
Checked

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी-१

प्रकाराफः—

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस

पोस्ट बाक्स नं० ८, वाराणसी

मूल्य १ रु० ५० नए पैसे

पुनर्मुद्रणदिक्षा सर्वेअध्याय प्रकाशकाधीनाः

Chowkhamba Sanskrit Series Office,

P. O. Box 8, Varanasi.

1959

(प्रतिसंस्कृतं द्वितीयं संस्करणम्)

मुद्रण—

विद्याभिलाम प्रेस, वाराणसी-१

भूमिका

नत्वा जगद्गुरुं देवं विद्यां तां ब्रह्मण कलाम् ।
कान्यप्रकाशगुह्यस्य प्रस्ताव क्रियते मया ॥ -

काव्यप्रकाशरहस्य-नामाऽयमेव ग्रन्थ पूर्वरूप परिवृत्य किञ्चिन्नूतन वेपपरिधानेनाधुना जिज्ञासूना विद्यार्थिना तथा चान्यत्रिचक्षणाना पुरतो वरीरर्त्ति । तत्रत्या प्रथमपङ्कलासा अतिसक्षिप्रतया विहितत्वान् परीक्षा र्थिना छात्राणा ग्रन्थरहस्यबोधनायातीयापर्याया इति मत्वा ग्रन्थप्रकाश-निर्बन्धादेव परिसबोधक्षमा यथा भवेयुस्तथा कृत्वा तेऽत्र विनिवेशिता । अपरञ्चात्रैः साहित्यिकीप्रथिता काऽपि स्पृहणीयपरम्पराऽपि ग्रथितु पारितेति जिज्ञासूना तदतीय मुदमात्रहेदित्याशासे । सप्रमोलासादारभ्य ग्रन्थसमाप्तिपर्यन्त तु श्रीदेवदत्तशास्त्रिभृता रचना पूर्णदेव सन्निधापिता । ग्रन्थगौरवभयात् स भागोऽत्रास्पृष्टो वर्तते । ग्रन्थविस्तरेण तन्मूल्यमपि स्वाभाविकमेव वृद्धिमाप्नुयात्तथाभूते च सति नि स्वच्छात्राणा कृते ग्रन्थ-प्रापणकठिन्य जायेतेति प्रधानभाग एवात्र परिवर्तितस्तिष्ठति । आशासे चाय नूत्नरूपेण जिज्ञासूना मनोरञ्जने तथा ग्रन्थस्य सम्यग्बोधविधाने प्रभवेदिति ।

ग्रन्थकृत्परिचयस्तस्य चरित्र-देश-कालवर्णनेन समासेनैवात्र विहितश्चे-त्सोपि तेषामुपकारक्षमो सम्पद्येतति मत्वाऽतिसक्षेपेणैत्रात्र विधीयते । ग्रन्थस्यास्य प्रणेता राजानकपदलाञ्छन श्रीमान् मम्मटभट्ट कार्मीरान-लञ्छकार स्वनिवासेनेत्यत्र न वैमत्य विदुषाम् । भीमसेनदीक्षितनिर्मित-सुधासागराख्यया ग्रन्थस्यास्य टीक्येदमपि विदित न 'अस्य पिता जैव्यटनामधेय । व्याकरणमहाभाष्यप्रदीपकृत्कैव्यटस्तथा वेदभाष्य कृदुव्यटश्चास्यैत्र द्वौ कनीयासौ भ्रातरावास्ताम् । स स्वभातृभ्या सह वाराणस्यामध्ययनाध्यापनमकरोदिति । तथा च भीमसेन —

श्रीमान् कैयट औत्रटो ह्यरजो यच्छात्रतामागतो
भाष्याद्वि निगम यथाक्रममनुव्याख्याय सिद्धिं गत ॥

इति स्वटीकाया प्रस्तापश्लोकेषु कथयति । अत्र कैयटोपाध्य
वैयाकरण सन् स्वप्रदीपप्रस्तावे आत्मान जैयटात्मजमभिधत्ते । उक्त्वा
तु स्त्रीयपेदभाष्ये यज्ञटात्मजमात्मानमभिव्यनक्ति । अतोऽस्य मम्म
भानृत्य विद्वद्धिर्निशङ्कित सदनिर्णीत वर्तते ।

सर्गशास्त्रविशारतोऽपि मम्मटाचार्योऽय प्रधानतया वैयाकरणाग्रणीरेव
वभूव, यद्दृढीकरण काव्यप्रकाशस्थितनैकविधप्रमाणपरम्पया सुशकम् ।
न केवल भीमसेनेनैव किन्तु तत्पूर्वैरपि टीकाकृद्भिरानन्ददेवनाथतर्क-
पञ्चाननप्रभृतिभिरय मम्मटभट्टो वाग्देव्या अपतारत्वेन वर्णित ।

उक्त्वात्तमन्त्रभाष्यप्रस्तापगतश्लोकेन ('भोजे पृथ्वीं प्रशासति' इत्यु
क्तत्वात्) मम्मटरय भोजराजसमकालिकत्वमपि ज्ञापित भवति ।
अय धारेश्वरो भोजराज सृष्टान्दीय १०१८-१०५५ वर्षपर्यन्त महीं
शशासेति शिलालेखस्थितानेकप्रमाणोपन्यासद्वाराऽऽधुनिकैरैतिहासिकै
निश्चप्रचम् । काव्यप्रकाशोऽपि मम्मटभट्टेनैवोदात्तालङ्कारोदाहरणावसरे
'यद्विद्वद्भवनेषु भोजनृपतेस्तत्त्यागलीलायितम्' इति भोजनृपतेर्गणन
कृत्वा तत्समकालिकत्वं प्रकटीकृतम् ।

यदि भोजनृपते समकालितकत्वमस्य मम्मटाचार्यस्य न स्वीक्रियेत
तर्हि तस्माद्वर्चीनत्व त्ववश्यमेवाङ्गीकरणीयम् । एवमय काव्यप्रकाशस्य
निर्माता सृष्टान्दीयेकादशशतकस्योत्तरार्धात् (ई० १०५०) प्राचीनो न ।
सृष्टान्दीयद्वादशशतकस्य पूर्वार्धे (ई० ११४०) वर्तमानराजानकस्य्यक
वर्षेण काव्यप्रकाशस्य टीका सङ्केतनामिका विरचितेति, साप्यधुना
पुण्यपत्तने भाण्डारकरसशोवनमहालये उपलभ्यते इति द्वादशशतकारम्भा
त्पूर्वमेव काव्यप्रकाशस्य प्रचारोऽभवदित्यनन्तव्यम् । काव्यप्रकाशस्या
परा टीका सकेतनामिका गुर्जरदेशस्थ माणिक्यचन्द्रसुरिणा विरचिताऽ
धुना सम्मुद्रय प्रकाशितोपलभ्यते । अतो द्वादशशतकस्यारम्भादेव काव्य
प्रकाशस्य पठनपाठनप्रणाली भारतवर्षे प्रचलिताऽऽसीदित्यनुमेयम् ।
एव मम्मटभट्टेनाय काव्यप्रकाशग्रन्थ सृष्टान्दीयेकादशशतकस्योत्तरार्ध-
भागे (ई० १०५०-११००) कदाचिद्विनिर्मित इति जिज्ञासुभि

अलङ्कारनये काव्यप्रकाशस्य तदेव स्थानं यद् व्याकरणे महाभाष्यस्य वेदान्ते वा शारीरकशाङ्करभाष्यस्य दृश्यते अतोऽस्य नाम आकर इति सूत्रपत्रम् । अस्यापि ग्रन्थस्यालङ्कारग्रन्थान्तराणामिदं त्रय एवाशासन्ति 'कारिकावृत्तिरदाहरणं चेति । तत्र द्वाचत्वारिंशदधिकैकशतसङ्ख्यायां कारिका सूत्रसद्भाष्यसन्दर्भा वर्तन्ते । वृत्तिरपि गद्यात्मिका मित्ताक्षरा सारगर्भा दुर्लभा अत एव परिणाययितुं दुःशका वर्तते । ग्रन्थोऽयं मम्मटभट्टवर्येण कथमपि समाप्तिं न नीतं परिकरालङ्कारावधिरेव विरचितं । शेषस्तु तच्छिष्यभूतेन राजानकालकसूरिणाल्लटार्येण वा समाप्तिं नीतं इति ग्रन्थस्यास्यान्तिमश्लोकसन्दर्भेणानन्दकविना काश्मीरकेण राजानकस्य्यवर्येण तथा माणिक्यचन्द्रसूरिणाऽपि प्रकटीकृतम् । श्रीमदानन्द स्वयनिदर्शनारयटीकायां कथयति—कृतं श्रीमम्मटाचार्यवर्येण परिकरानधि । प्रबन्धं पूरितं शेषो विधायाल्लटसूरिणा इति इत्थमेव सोमेश्वर-जयन्तभट्ट-कमलाकर-सरस्वतीतीर्थ-प्रभृतिभिरप्युच्यते ।

ग्रन्थस्यास्याशत्रितये तृतीयांश उदाहरणात्मको मम्मटकृतिर्न । तेन तत्समयप्रसिद्धकवीनां ग्रन्थत उद्धृतोऽस्ति । शेषांशद्वयत्रिपद्येऽपि तदेककर्तृकं द्विकर्तृकम् इत्यत्र टीकाकाराणां चेमत्य दृश्यते । प्रायेण बङ्गीया कारिकाकर्तृत्वं भरतमुनीं समारोपयन्ति । तद्विदरे न क्षमन्ते । भिन्नकर्तृकत्वस्य प्रतिपादयितारस्तु कथयन्ति 'कतिपयकारिका प्रकाशग्रन्थगता भरतप्रणीतानाम्यशास्त्रेऽधुनोपलभ्यन्ते । तथा च ग्रन्थस्यास्य प्रथमकारिकावृत्त्युपक्रमसरे 'ग्रन्थकृत्परामृशति' इति प्रथमपुरुषपूर्वकनिर्देशकारिकाकर्तृवृत्तिद्विप्रत्ययमुपपादयति । दशमोऽङ्कात्तत्रैव रूपलक्षणे 'समस्तस्तुत्रिपय श्रौता आरोपिता यदा' इति कारिकायां बहुवचनग्रहणं तथा चास्या वृत्तौ 'बहुवचनमनिवक्षितम्' इत्युपपादनं कर्तृपृथक्त्वबोधकमेवेति ।

इतरेऽत्रैतत् समादधते—साद्वंशतकारिकासु द्वे तिस्रो वा कारिका भरतमुनिप्रणीता नाट्यशास्त्रतः सन्दृश्यन्ते । तास्तव एव युद्धिपूर्वं मम्मटाचार्येण रूढता इत्यत्रसेया । कुत । तैरेव वामनानन्दार्धनाचार्यग्रन्थे-

भ्योऽपीहमेव कतिपयग्लोदा उद्धृत्य लिखिता अपरत्र सुधीभिर्दृष्ट्या ।
 प्रथममुत्तरनिर्देशान्तु मद्रापुराणानाम् मरलावागोपदूरीकरणार्थमेव । ननन्-
 वन्तुविषयकपत्रे वत्रारोप्यनामाना दाहृन्नाद्रुववनतुम् । वृत्तावपि
 प्रथमं वदुहृत्वनवलन्वैरे स्पष्टोक्तिवत्, यत्र तु द्रुववनमविश्विनि-
 ल्पिन्वनातोयनागानां द्वित्यमृष्ट्याद् द्वित्वेऽपि समस्वन्तुविषय-
 कपत्रस्य प्रानिप्रतिबोधनार्थम् । अन्तुव कारिकादृष्ट्यन्वयत्वेन मन्मद-
 नैर्दृष्टव्ये प्रमाणाति स्ववन्नायुषमन्वते ।

(४) यदि वृत्तेभिर्दृष्टव्ये क्वचनपेक्षये वहि वत्र दृष्टमङ्गलाचरणेन
 मान्यं यत्र दृश्यते ।

(५) यदि कारिकादृष्टव्यं मत्तनुनेति वहि 'उदुत्त मत्तेन' इति
 वृत्तिकारेण सङ्गतेव ।

(६) द्रुवमोलासे नालात्पत्रकारिष्य तेषम् 'साङ्गनेतश्चिह्नं तु
 शुद्धं नाला तु पूर्वम्' इत्यत्र पूर्वम्-शब्देन कन्मालात्पत्र निर्दिष्टं
 तद्दृष्टिगतमालोपनात्प्रथमं यौतयति स्वयं कारिकागतं सन् यदेकमेव
 प्रमाणानुसरो कारिकादृष्ट्येरेकदृष्ट्यन्वप्रतिपादनेऽन्तु, इत्थं परिश्रयस्य
 कारिकादृष्टिस्यो मन्मदमदृष्ट्येऽपि भवेति सिद्धम् ।

श्रीनारायणी
 सं० २०१६ }

विद्यद्वेष्य
 श्रीनारायणायनारायणाय

हिन्दी साहित्यदर्पण

डॉ० सत्यव्रत सिंह एम० ए०, पी-एच० डी०

ऐसे लक्षणिक ग्रन्थों के विषय में अब तक किए गए रहस्यग्रन्थिभेदक प्रयत्नों में जिस भाषा शैली का प्रयोग किया गया है वह ऐसी उलझन से भरी और अव्यवस्थित-सी पाई जाती है कि जिससे विषय स्पष्ट होने के बदले और जटिल-सा हो जाता है। परिणाम यह हुआ है कि छात्रगण विषय को ही उत्तरोत्तर क्लिष्ट समझ कर हार-सी मान बैठते हैं। क्योंकि बहुत परिश्रम करने के पश्चात् भी सन्देह को निवृत्ति नहीं हो पाती। छात्र-समाज का यह काठिन्य ध्वस्त करने के उद्देश्य से साहित्यशास्त्र के प्रकाण्ड मर्मज्ञ विद्वान्, लखनऊ विश्वविद्यालय के प्रोफेसर श्रीमान् डॉ० सत्यव्रत सिंहजी ने पहले सर्वबोध्य सुगम भाषा में मूल का व्यवस्थित अनुवाद अंकित किया है तत्पश्चात् अपनी विमर्शनाग्नी व्याख्यात्मक विशद टीका प्रस्तुत की है, जिसके द्वारा विषय की दुहह प्रियियों का वस्तुतः सम्यक् समुन्मोचन बन पड़ा है। इसमें कहीं भी मूल की उपेक्षा हुई नहीं प्रतीत होती। छोटे-छोटे वाक्योंवाली सरस, सरल एवं विषय के अनुरूप कल्पित भाषा का प्रयोग करके नाट्यशास्त्रकार, अभिनवभारतीकार, भावप्रकाशनकार, काव्यानुशासनकार तथा रसार्णवसुधाकर के रचयिता आदि अनेक साहित्यमर्मज्ञों के मतों की सहायता से ग्रामक मत-मतान्तरों के निरासपूर्वक इस कौशल से विषय का यथार्थ स्वरूप प्रतिपादित किया गया है कि एक बार पढ़ लेने मात्र से वह हृदयपटल पर अंकित-सा हो जाता है। अन्यान्य ग्रन्थों के उदाहरण और मतों से छात्र सरसतापूर्वक विषय की व्यापकता का समग्रण कर सकते हैं।

ग्रन्थ के आरम्भ में लगभग १०० पृष्ठों की समालोचनात्मक भूमिका है, जिसमें एक ओर कतिपय अलंकारों पर वैज्ञानिक शोधसदधी दृष्टिकोण है और दूसरी ओर प्रमुख अलंकारों का स्वरूप तथा परस्पर वैषम्य सकेतित किया गया है।

व्याख्याकार के इस स्तुत्य एवं सफल प्रयास द्वारा छात्रों एवं अभ्यापकों का समानरूप से हित होगा ऐसी आशा है।

छपाई गेट अप आदि आधुनिकतम।

मूल्य अत्यल्प (१२।।)

प्राप्तिस्थानम्

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस

पोस्ट बॉक्स नं० ८, वाराणसी-१

महाकवि बाणभट्ट-रचित 'कादम्बरी' पर एक नव'न रचना—

कादम्बरी : एक सांस्कृतिक अध्ययन

डॉ० श्री वासुदेवशरण अग्रवाल

प्राध्यापक—काशी हिन्दू विश्वविद्यालय

प्रस्तुत ग्रन्थ की उल्लेखनाय कुछ मुख्य विशेषताएँ—

१ कादम्बरी का सम्पूर्ण कथासूत्र इस प्रकार सुरक्षित ^{कादम्बरी} ^{नाममेव ।}
रामकी परम्परा में कहीं भी झुट्टि नहीं आने पाई । ^{व हार्दिक-}

२ अनुवाद करते समय आधुनिक हिन्दी भाषा का प्रवा ^{कृष्णरा}
प्रकृति इस प्रकार व्यवस्थित की गई है कि पाठक उनके माध्यम ^{कृष्णरा}
संस्कृत संस्कृत शैली का रसमय लालित्य ग्रहण कर सकें ।

३ गुप्तयुग की सांस्कृतिक गामग्री का जो भण्डार कादम्बरी में सुरक्षित है
ससकी तुलना नक व्याख्या—साहित्य, कला और इतिहास के आधार पर
इस प्रकार का गई है कि प्रथम बार ही बाण के शब्दों पर नया प्रकाश पडा है ।

४ ऐसे प्रत्येक स्थल और कठिन शब्दों की सुस्पष्ट व्याख्या पाठकों को इस
ग्रन्थ में प्राप्त होगी जिन पर आज तक के किमी टीकाकार ने प्रकाश नहीं डाला ।

५ कादम्बरी की रचना में कवि का मूल प्रयोजन क्या था, आरम्भ में राजा
का नाम शूद्रक क्यों रखा गया, अच्छीद सरोवर क्या है, महाशेना और
कादम्बरी किस-किस के प्रतीक हैं, आदि और भी महत्त्वपूर्ण प्रश्नों का ग्रन्थ के
अन्त में आध्यात्मिक दृष्टि से विवेचन किया गया है ।

कथानक और काव्य के विधान एवं रस के निधान की दृष्टि से कादम्बरी
अपने आपमें पूर्ण है । किन्तु हमसे भी आगे की अपने दुग की जिन ममत्या
का गमाधान बाण महोदय कादम्बरी-द्वारा करना चाहते थे उसका भी लेखक ने
सप्रयोजन स्पष्टीकरण कर दिया है । पाठक देखेंगे कि कालिदास और बाण के
सन्तुल्य युग का सांस्कृतिक समन्वा समान ही थी ।

ग्रन्थ के आरम्भ में ३५२ अनुच्छेदों का विस्तृत विषयसूची और अन्त में
कुछ विशिष्ट शब्दों की अनुलम्बि-य भी दी गई है ।

तान्पर्य यह कि कादम्बरी के विषय में इस एक ग्रन्थ को हाथ में लेकर आप
इस विषय में अन्य किसी ग्रन्थ की अपेक्षा नहीं करेंगे । हमारा विश्वास है कि एक
बार देखकर ही आप भी इसे सचमुच पठनाय, मननीय एवं सप्रह्लाय समझेंगे ।

विद्यार्थी, अध्यापक एवं साहित्य-प्रेमियों को अविलम्ब इस महत्त्वपूर्ण टपादय
ग्रन्थरत्न का सग्रह करना चाहिए । छाना ^{गण} अक्षय आदि आधुनिकतम । मूल्य (३॥॥)

प्रतिन्यायनम्—चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी-१

॥ श्रीः ॥

वेदो
वैलङ्ग्य
न्यायसूत्र
वेदान्तसू
सुत्र

काव्यप्रकाश-रहस्यम्

श्रीरामप्रणिहितधीर्विहितगुरुप्रणतिरासतत्प्रणुतिः ।
श्रेयस्कामो युञ्जे प्रकाशरहस्याबोधाय ॥
यस्याः कटाक्षमात्रेण शेमुषी सम्प्रसीदति ।
तां चिच्छक्तिमयीं देवीं शारदां समुपास्महे ॥

अथ प्रथमोल्लासः

प्रश्नः १—काव्यप्रकाशस्थमङ्गलश्लोकस्य व्याख्याप्रसङ्गेन तन्महत्त्वं प्रतिपाद्य तत्स्थपदानां विग्रहद्वय्याकृतिपुरःसरं समालोचना कार्या ।

उ० १—‘ग्रन्थारम्भे विघ्नविधाताय समुचितेष्टदेवतां ग्रन्थकृत्परामृशति’ इति प्रास्ताविकी वृत्तिः । तदनन्तरं—

नियतिकृतनियमरहितां ह्लादैकमयीमनन्यपरतन्त्राम् ।

नवरसरुचिरां निर्मितिमादधती भारती कवेर्जयति ॥

इति मङ्गलश्लोकः । एकप्रयोजनोद्देश्यप्रवृत्तावनेकपदसमुदायो ग्रन्थः, तदारम्भे च विघ्नविधाताय समाप्तये वा स्वेषुदेवतामङ्गलस्यावश्यकतया प्रकृतग्रन्थस्य काव्यपरतया कविनिर्मितभारतीत्यध्यवसिनां तदधिष्ठात्री भगवती वाग्देवीं विधातृमृष्टितो व्यतिरेकेणोपश्लोकयति । तत्र सृष्टिस्तावत् नियत्या दैवेन कृता ये नियमास्तैः सहिता भवति, कवेर्वाङ्निर्मितिस्तु तद्विलङ्घना । नियतिश्च पदार्थानामसाधारणो धर्मः, अदृष्टं वा ‘दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः’ इत्यमरोक्तप्रकारेण दैवम् अदृष्टपदबोध्या वा नियतिः । चन्द्रस्य नियतिकृतनियमस्तु तदाह्लादकत्वं शीतरश्मित्वं च । कविस्तु तदवमान्य विरहोत्पीडितानां कृते

चन्द्रस्य दाहकत्वमुष्णरश्मिर्बलं च वर्णयति । अतः कविनिर्मितौ नियतिवृत्त-
नियमो नास्ति तेषामप्रतिहतगतित्वात् ।

तथा च ब्रह्मण सृष्टौ त्रिगुणामिका प्रकृति सत्त्वरजस्तमोमयी अत एव
सुखदुःखमोहस्वभावा साङ्ख्यनये सुप्रसिद्धा सर्वेषां चानुभवविद्धा 'सत्त्वप्रकृतेः
सुखजननम्, रजसो दुःखम्, तमो मोह' इति सारयै प्रतिपाद्यते । काव्ये
कल्पभयानकयो रसयोरपि दुःखमोहौ न भवतः किन्तु सर्वदाऽऽहर्षनाशमेव ।
कथमिति चेत् ? सुरते दन्तनखघतादिभ्य इव । अतः कविसृष्टि सदैव हार्दिक-
मयी आह्लादमात्रस्वभावाऽनुमता । दुःखमोहयोरभावाद् ब्रह्मण सृष्टेरुत्कृष्टतरा
ऽभीष्टतमा च ।

घटस्य निर्माणे कार्ये तत्कर्तुं कुलालस्य स्वातन्त्र्यं न दृश्यते । तत्र कर्त्ता
कारणपरतन्त्रोऽस्ति । तत्र घटस्योपादानकारणं सृष्टिकर्त्तव्यं । सहकारिकारणानामपि
घटनिर्माणेऽस्तीवावश्यकताऽस्ति । यथा दण्डचक्रचीवरादीनामभावे कुलालो घट
निर्मातुं न प्रभवेत् । इत्थं तत्र कर्त्ता स्वाद् अन्यानि यानि कारणानि तेषां
परतन्त्रो भवति । कविनिर्मितौ च कविप्रतिभाया परं न किञ्चिदपि तत्रापेक्ष्यते ।
अतः कवे सृष्टिरनन्यपरतन्त्रा मता । 'परतन्त्र'शब्दोऽप्राधीनपर्याय एवेति
समालोचनायामग्रे स्पष्टीक्रियते ।

ततश्च ब्रह्मण सृष्टौ पट्टसा एव सुविधुता । अत्र काव्ये रसानामाधिक्यं नव
इति । ते श्रृंगाराद्या नव । अथवा प्रतिकार्यं नवीना वा । लोके ये पट्टसा सन्ति
ते सर्वे एव प्राणिमात्राणां हृद्या न प्रतीयन्ते । यथा कट्वादीनां हेयतयाऽनभि-
रुचे । अतः सा सृष्टिः पट्टसरचिरा इति वक्तुं न शक्या । काव्ये तु सर्वे रसाः
सदैव हृद्या एव । अतो रचिरा मनस आह्लादमात्रजनका । अत एव कथिता
नवरसरचिरेति । एतादृशीं विलक्षणस्वरूपा कविनिर्मितिमाद्भुता कवेर्भारती
व्यति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । स्वावधिकोत्कर्षप्रकारकज्ञानजनकोभूतो व्यापारो नम-
पदार्थः । भगवत्या सर्वोत्कृष्टतया वर्णनात् सर्वान्त-पातिना कवेर्नमस्कार आशि-
ष्यते इति सा प्रत्यस्मिं प्रणत इति ।

अत्रेदमपि विदयेण बोद्धव्यम् । 'नियति०' इत्यादि विशेषणै मीमांसा-
न्याय-साङ्ख्य-वैशेषिक-वेदान्ताभिमतप्रपञ्चसृष्ट्यपेक्षया कविसृष्ट्यैर्विचिष्य प्रति-
पाद्यते । तथा हि नियतिर्द्वैवम् । तच्च स्मृतसुकृतदुष्कृतकर्मरूपम् । तैश्च कर्म-
भिरात्मनि भोगानुकूला शक्तिः साध्यते । तदनुसारिणी च गतिरिति सा नियति-

नियतेति भीमामकसृष्टि । कविसृष्टेस्तु न जन्मान्तरकर्माधीनता । तस्य तत्काल-
प्रतिभामात्रजन्यत्वात् । सुखदुःखमोहस्वभावात् साङ्ख्यमते प्रकृतिधर्माणां सत्त्वं-
रजस्तमना परिणामेन सर्वस्यापि सुखदुःखमोहात्मता । इयन्तु ह्यादैकमयी ।
चीमसादिभ्य सर्वेभ्योऽपि सुखस्यैवोत्पत्ते । परमाण्वादीति नैयायिकाभिमतसृष्टे
वैलक्षण्यं प्रागेव प्रतिपादितम् । पदस्यैवनेन वैशेषिकमतसृष्टयोरुत्वं प्रदर्शितम् ।
न्यायसूत्रेषु प्रमाणप्रमेयादिविचारो, न पदार्थविभाग । स वैशेषिक एव दृश्यते ।
वेदान्तसृष्टयपेक्षया वैचित्र्यमाह—न च हृद्यैव तैरिति । वेदान्तनये ब्रह्मण
सुखस्वरूपता । कथमिति चेत्, इच्छान्तरानधीनेच्छाविषयत्वं तावत्सुखत्वम् ।
इतरासा जनेच्छादीनां तृतीच्छाधीनत्वम् । तृतीच्छायाश्च सुखेच्छाधीनत्वम् ।
सुखेच्छा स्वात्माधीना । तस्य त्विच्छान्तराधीनत्वं नास्ति इति तत्रैव सुखस्य
विश्रामात् । तस्य सुखस्वरूपता जगतश्च ब्रह्मण एव परिणामत्वात् सर्वस्यापि
ब्रह्माभित्तनया सुखत्वेऽपि तस्यैव ब्रह्मणो वृश्चिकादिपरिणामेन न सुखरूपता ।
अपि त्वात्प्रत्वेन रूपेणो युक्तं न च हृद्येवेति ।

अत्र श्लोकेऽस्मिन् त्रीण्येव पदानि विग्रहव्याकृतिपूर्वकं विशेषेण समालोचना-
र्हाणि । तानि त्रीणि—१ ह्यादैकमयीम् । २ अनन्यपरतन्त्राम् । ३ नवरसरुचि-
राम्' इति । त्रीण्यपीमानि पदानि 'निर्मितिम्' पदस्य विशेषणानि । 'निर्मितिम्'
पदन्तु 'आदधती' इति क्रियापदस्य कर्म भवति । अतः सर्वाणि द्वितीयान्तानि ।

१ ह्यादैकमयीन्—अत्र विग्रह ह्यादेन एकमयी ह्यादैकमयी ताम् । सुप्सुपेति
समास । अभेदवचने तृतीया 'प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' इति वार्त्तिकत्वात् ।
यथा 'धान्येन धनमयो ग्राम' इतिउत् । तत्र 'एकमया'—तिपदं सङ्ख्यायाचकैरु-
शब्दात् 'तत्प्रकृतवचो मयट्' इति सूत्रेण प्रकृतार्थे तद्धित—'मयट्' प्रत्ययः ।
प्रकृतमित्यस्य प्राचुर्येण प्रस्तुतमित्यर्थो बोद्धव्यः । एकमेव वस्तु प्रकृत प्राचुर्येण
प्रस्तुत यस्या सा एकमयी । केचिद् एकपद सख्यावाचि न गृहीत्वा मात्रपर्याय
गृह्णन्ति । तदा 'ह्यादैकमयी' इत्यस्य ह्यादमात्रस्वभावा इत्यर्थो भवति । अनेन
दुःखमोहौ निराकृतौ भवतः ।

२ अनन्यपरतन्त्राम्—अन्यस्य कविभारतीभिन्नस्य (समवाय्यसमवायिनि-
मित्तरूपकारणस्य) परतन्त्रा अधीना न भवति ताम् अनन्यपरतन्त्राम् । तत्रैतत्वं
विचारणा भवति यत् अन्यपरशब्दयो पुनरुक्तिदोषः सम्भवति वा नवेति ।

तत्र वीजं किल 'परतन्त्र'शब्दस्य कोऽर्थः । पराधीनाधीनपदयोर्भिन्नपर्यायो वा । तत्रामरस्तु—'परतन्त्र पराधीन परवाज्ञाथवानपि । अधीनो निम्न आयत्तोऽ स्वच्छन्दो गृह्यकोऽप्यसौ' इति वक्ति, तत्र केचित् चत्वारि पूर्वपदानि पराधीन-वाचकानि । तथा च पञ्चानन्तरोदाहृतपदानि अधीनवाचकानीति प्रतिष्ठन्ते । तेषां मते 'अन्यपर'शब्दयोरभिन्नत्वेन पौनरुक्त्यापत्तिः । तत्परिहाराय कवे स्तम्भप्रतिभायाश्चान्यो य आत्मन (भारत्या) पर, तदायत्तत्वरहिताम्, इति वदन्ति । तद्वृत्तिविरुद्धं तथा क्लिष्टमपि प्रतीयते । अमरोक्तमवानामपि पदाना-मेकपर्यायत्वे स्वीकृते प्रश्नोऽयं न सम्भवत्येव । अन्यैश्च तथा स्वीकृतमस्तीति तद्वृत्त्यनुसारितयाऽतीव समीचीनमिति प्रतिभाति ।

३ नवरसरुचिराम्—नव नवसरयाका रसा शृङ्गारादयो यस्या सा, अथवा नवा प्रतिकान्य नवीना रसा यस्यामिति वा 'नवरसा सा चासौ रुचिरा मनोहरा च ताम्—एव बहुव्रीहिगर्भं कर्मधारय । 'शीतोष्ण जलम्' इत्यादिवद् विशेषण-योरपि मिथो गुणप्रधानभावविवक्षया 'विशेषण विशेष्यण बहुलम्' इति कर्मधारय समासः । नवाना रसाना समाहार इति 'समाहारस्तु न । 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगु खियामिष्ट' इति 'त्रिलोकी' 'पञ्चमूली' इतिवत् 'नवरसी' इत्यापत्तिः । अथवा नवरसेन रुचिरा इति तृतीयात्त्वरूपः । नवरसेत्यत्र नव अवयवा यस्य स नवावयव स चासौ रसरचेति नवरस इति शाकपाथिवादिवाद् मध्यमपद-लोपी कर्मधारयः । अथवा नवा प्रतिकान्य नवीना रसा, अत्र नवाश्च ते रसा-श्चेति कर्मधारये 'नवरसा' इति बहुवचनान्तसमासः । तदनन्तरं तृतीयात्त्वरूपे कृते नवरसै रुचिरा नवरसरुचिरेति समासः, ताम् नवरसरुचिराम् । वृत्तौ च 'न च हृद्यैव तै'—इति । हृद्या इति बहुव्रीहिगर्भकर्मधारयस्य तथा तैरिति तृतीया-त्त्वरूपस्य सङ्केतितत्वात् ।

नन्वेतादृशे गुरुकर्मणि प्रेक्षावतामिष्टदेवताप्रणतिरवश्यं दृश्यते युक्तिमती च । तदनेन स्तुतिमात्रमाचरता यन्न कृता, तद्वलेपनादज्ञानाद्वा, उभयथाऽप्यनवधेय-वचनता प्रसक्ता । अथ कृतैव, तर्क स्तुतिवन्नोपनिबद्धा, विशेषाभावात्सैव वा किन्नोपनिबद्धेति चेद् उच्यते । न खलु नतिमात्रोपनिबन्धे स्तुतिर्निबद्धा भवति । स्तुतिनिबन्धे तु अर्धाञ्छतिरपि निबद्धैव । यतो जयत्यर्थेन वक्तुर्विषयस्य वैशिष्ट्या-अमस्कार आक्षिप्यते । तेन 'ता प्रत्यस्मि प्रणत' इति लभ्यते । यत्तुत्तमकाव्य-

त्वसिद्ध्ये व्यङ्ग्यदर्शयति—‘जयत्यर्थेन’ चेत्यादि इति वृत्त्यवतारणम् तदयुक्तम् । प्रणामरूपव्यङ्ग्यस्यानतिशयत्वेन ध्वनित्वाप्रयोजकत्वात्, तदर्थं चातिशयिनो व्यतिरेकालङ्कारस्यैवोपन्यासौचि-यात् । इति ।

प्र० २—काव्यस्य किं प्रयोजनम् ?

उ० २—इहेतिग्रन्थेऽभिधेय सप्रयोजनम् इत्याह । अभिधेयमुद्दिश्य सप्रयोजनत्वं विधीयते इत्यर्थं । अभिधेय प्रतिपाद्यो विषय काव्यलक्षणादिरूप सप्रयोजन सफलम् । अन्यथा निष्फले कर्मणि प्रवृत्तिर्न स्यात् । ततश्चैतद्ग्रन्थस्य काव्याङ्गतया काव्यसाफल्यद्वारैव साफल्यमिति काव्यस्य तावत् साफल्य दर्शयति काव्यमिति—

काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।

सद्य परनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे ॥ इति ।

अत्र ‘कृत्’ ‘विद्’ ‘युज्’ शब्दा भावे क्तिवन्ता । काव्य लोकोत्तरवर्णनानिपु-
णस्य कवे कर्म लोकोत्तरवर्णनमित्यर्थं । इतरफलापेक्षया प्राधान्याद् यशस
प्रथममुद्देश । अर्थकृते द्वितीयपुरुषार्थलाभाय । सम्प्रदादित्वाद्भावे क्तिप् ।
व्यवहारविदाचारज्ञानम् । रात्रमदसि कथं वर्तितं यमित्यादि । शिवादितरदमङ्ग-
लम् । अमङ्गलमरणादिशब्दानामनुचार्यत्वात् ‘स कथारोपता यात समालिङ्ग्य
महसखमि’तिच् । श्रीमन्नारायणादिस्तुत्पूर्वद्वाराऽमङ्गलपरिहारो मयूरकवेरिव
सूर्यशतकेन । स हि कुष्ठरोगपरिपीडित पद्यशतकेन सूर्यं स्तुत्वा दिव्य वपुरास ।
चानिति लोके प्रसिद्धि । सहृदयस्य तु काव्यप्रवणानन्तरमेव सकलप्रयोजनेषूत्तम-
स्थायिभावास्वादनसमुद्भूत वेद्यान्तरसम्पर्कशून्ये रसास्वादरूपभानुन्दु सद्य परान्तरं
चूर्ति निर्मिमीते । उपदेशयुजे इति राजादिगतवृद्धिर्वापालनादिसमुच्चित्वाणरूप-
परिज्ञान रामादिवद्वर्तनमिष्टसाधन न तु रावणादिवदित्युपदेश च सन्तुल्येषु
प्रवृत्त्युपदेशाय दुष्कृत्येषु निवृत्त्युपदेशाय भवति च । काव्यास्वादनकाले कवेरपि
सहृदयान्त पातितया रसास्वाद ।

ननु नीनिशास्त्रादेरपि उपदेशपरतया तत्रैव प्रवृत्तिः स्यात् । किमिति काव्ये
इत्यत आह—‘कान्तासम्मिततयति । तथा हि शब्दस्तावत् त्रिविध प्रमुसम्मित ,
सुहृत्सम्मित कान्तासम्मितश्च । तत्राद्यो यथा शब्दप्रधानो वेद स हि प्रभुरिव

रसास्वादे वासनायाः कारणत्वात्तदुक्तम् 'निर्वासनास्तु रज्जान्तः काष्ठकुड्या-
रमसस्त्रिभाः' इति ।

प्र० ३—'सकलप्रयोजनमौलिभूतं समनन्तरमेव रसास्वादसमुद्भूतं
विगलितवेद्यान्तरमानन्दम्' इति वृत्तिः कारिकागतस्य कस्य पदस्य
सम्भवति इति ध्याख्यायतां समीचीनतया सर्वमिदम् ।

उ० ३—कारिकायां 'काव्यं यशसे०' इति प्रयोजननिवेदनावपरे 'सद्यः-
परनिर्घृतये' इत्यपि प्रयोजनमन्यतरदुक्तम् । तस्य वृत्तिग्रन्थे यद्वाख्यानं तद्-
पोऽयं प्रश्नः ।

अत्र सद्यःशब्देन 'समनन्तरमेव काव्यश्रवणाव्यवहितोत्तरक्षण एव' इति
निष्पन्नम् । परनिर्घृतये—परा चासौ निर्घृतिश्चेति कर्मधारयसमासे कृते श्रेष्ठार्थक-
परशब्देन 'विगलितवेद्यान्तरम्' इति निष्पन्नम् । 'सकलप्रयोजनमौलिभूतम्'
इत्यपि 'पर'शब्दादेव निष्पद्यते । 'निर्घृति'पदस्यानन्दपर्यायः सर्वविश्रुतः ।
स च रसास्वादनसमुद्भूतः । सकलेषु यशःप्रभृतिषु प्रयोजनेषु फलेषु मौलिभूतं
शेखरायमागमिति सकलप्रयोजनमौलिभूतम् । सद्यः समनन्तरमेव काव्यश्रवणस-
मनन्तरमेव विलम्बासहत्वात् काव्यश्रवणाव्यवहितोत्तरकाल एव रसास्वादनसमु-
द्भूतम् रस्यते आस्वाद्यते प्रकारयतेऽनेनेति रसो रव्यादिस्थायिभावः । तस्या-
स्वादनं नाम विभावानुभावव्यभिचारिभिः संयोजनं तेन समुद्भूतं निष्पद्य-
मित्यर्थः । अथवा रस्यते इति रसः पानकरसन्यायेन चर्च्यमाणः । आस्वा-
दनमास्वादः सुखस्वरूपम्, समुद्भूतः स्वप्रकाशो ज्ञानरूपोऽनुभूयमानरूपो वा ।
अत्र रसास्वादनसमुद्भूतमित्यत्र त्रयाणां पदानां कर्मधारयः । रसश्च तदा-
स्वादनञ्च तत्समुद्भूतश्चेति । विगलितवेद्यान्तरं विगलितमस्तमितं वेद्यान्तरं
स्वातिरिक्तविषयान्तरं यत्रेति । अन्यद् वेद्य वेद्यान्तरम् । स्वस्यात्मनो ज्ञानरूप-
विषयादन्यद् घटपटादि तज्ज्ञानविषयो यत्र नास्त्येव तथा । पदार्थज्ञाने घटो
विषयः ज्ञान विषयि । अत्र ज्ञानरूप आनन्द एव विषयो विषयी चेति उभौ
तदात्मकावेव । अत एवोच्यते 'स्वविषयातिरिक्तवेद्यान्तरसम्पर्कशून्यम्' इति ।
अतः सर्वेयं पंक्तिः समासेनैवेत्यं व्याख्यायते । सत्त्वध्वेतादृशेषु फलेषु सकल-
फलमूर्धाभिषिक्तः काव्यश्रवणाव्यवहितोत्तरक्षण एव विभावानुभावव्यभिचारि-
परिपोषितः साधारणीकरणरामकेनालौकिकव्यापारेण स्वत्वपरत्वादीनां प्रमोषेण

रयेतरसकानुभवशून्यो मकाररश्द इय रसारशदो भवति । न एव इमांशवात्
परा प्रधानतया निर्गुणतरानन्द प्रधानराग्यत्वम् । यदहं साक्षात्पदसंकारो
रसरयरूपवर्गे- 'अस्य स्वरूपवचनगर्भ भाग्यादनप्रहारः कल्पते' इत्युपपद्यते—

सर्वोद्वेकाद्वन्द्यावन्काशानन्दविम्वयः ।

पंचान्तरस्यसंशून्यो मकारवादमहोदरः ॥

होहोतरसमाहारमाग. कश्चिन्मन्त्रिभिः ।

रवाहारपद्भिश्चपेनापमारशाद्ये रगः ॥ इति ।

प्र० ४—वाच्यस्य वारणमभिधाय शक्त्यादीनां वारणस्य तुलार-
णिमणिन्यायेन दण्ड्यमर्चापरन्यायेन येति प्रतिपादयत ।

उ० ४—वाच्यस्य प्रयोजनं प्रतिपाद्य वारणमाह—'एतिनिर्गुणा वाच्य-
लोकाश्चवाच्यस्यवेद्यन्तु वाच्यजसिधयवाच्यमाह इति हेतुमदुत्तरे' इति कारिका ।
सप्रोति पुमान् वाच्यनिर्माणावाच्यशानुभववाच्यमपेति इतिः कश्चिदर्थजगता
प्रतिभाजनपरपयांया संस्काररूपा । तदुक्तम्—प्रतिभा वारणं तत्र शुद्धिगतु विभू-
लम् । शून्योपसिद्धिद्वयमाह इत्येते वाच्यहेतवः इति । सा च प्रतिभा पूर्वगुण-
परिपाके देवतागुणप्रमादाद्वयमा मुदुलंभा च । तदुक्तम्—'मरयं दुर्लभं लोके
विद्या तत्र मुदुलंभा । कश्चिदं दुर्लभं तत्र शक्तिगतत्र मुदुलंभा' इति । मन्वेतव्याः
शक्तेः वाच्यमिमंहेतुवे किं प्रमाणम् ? इति चेन्न । निर्गुणरिगमवयवैःवि
वाच्यमावात् कश्चिद्वदृष्टे पदनिर्मितायां पदानामुत्तरमभीषत्वात् । न हि 'दृष्टो
वृत्तित्तद्वयमे तदुपरि निवृत्त्येकः वाक' इति वृत्तनिर्मितमेव वाच्यत्वम् ।
अस्यवारणंसापदि तत्रभावात् । अथ प्रकाशगतोऽन 'अस्यवाच्यं तत्रपदव्यव-
स्थान्निवारणम् । इति' इत्यदीरगमदीगुणमतिःश्रवम्' इति वचनंने च असावातो
भवति । तत्र शक्तिरेव वाच्यम् । न च वारणगतमिति वाच्यम् । तत्रैव कश्चि-
काले शक्तिव्यवहारात् । सा विवेति-मनु कश्चिदर्थजगत्वात् शक्त्यव-
गति वाच्यवैवाच्यममममम् । द्विगुणं प्रगुणं वेति चेत्तत्र प्रम । इति द्विविधा ।
उत्पत्तिरिति शुद्धादिका च । तत्रचा रगदनुत्तरात्तदर्थरिपे'त्रमहेतु । शुद्धा-
दिका तु मन्त्ररगभावात्तद्व्यवहारिशुद्धरमहेतुनिर्गुणतावगपेया । तत्रचवा
वाच्यं प्रगुणैःवि द्वितीयावतिवितेन रगदीर्ता शुद्धादिकावाकदुदरगर्भ'वाच्यमिति
नरभिजय' । निर्गुणा विगुणित्वात्पूर्वं द्वितीयां वाच्यवत्त्वम् । तत्र हेतुमाह—

लोकेति । तत्र स्थावरजङ्गमात्मको लोकः । तस्य चोपचारात् लोकवृत्ते पर्यवसानम् । लोकव्यवहारानभिज्ञस्य वर्गनाविस्तारचातुर्यस्यासम्भवात् । शास्त्रं व्याकरणादि । अशास्त्रनिर्मितकाव्यस्य व्युत्पत्तिस्तत्त्वं ह्यन्वोभङ्गादिदोषप्रस्त-
तयोपहसनीयतैव । काव्यं महाकविसम्बन्धि रघुवशादि । काव्यस्य निर्माणे विस्तृतौ च पौन पुन्येन प्रवृत्तिरभ्यास काव्यस्य तृतीय कारणम् । तत्र हेतुमाह-
काव्यज्ञेति । काव्यज्ञा काव्यनिर्मातार काव्यवेत्तारश्च । तेषां शिष्या रहस्योप-
देशेन । अकाव्यज्ञाना शिष्या कविसमपादिक न ज्ञायेत । 'इति' शब्द सकलो-
पस्थापनाय । तस्य काव्यस्योद्भवे निर्माणे विस्तारे च हेतुः । काव्यत्वावच्छिन्न-
जन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकताप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदक त्रिवि-
मिति भावः । एतदेव वृत्तावाह 'हेतुर्न तु हेतव' इति । प्रत्येकपर्याप्तत्वे हेतव इति
स्यात् । 'न तु हेतव' इत्यनेन न स्वरूपयोग्यताया निषेधः । किन्तु फलोपधाय-
ताया । नृगारगिमगिस्थले नृगघटितकृकारादिसामग्रीसमवधाने दाहवत् अत्र
शक्त्याद्यन्यतमघटितलेखन्यादिसामग्रीसत्त्वे लोकोत्तरवर्गनात्मक काव्यं न जायते ।
कारणत्वं कार्याभ्यवहितप्राकृष्टणवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं व्यापकत्वस्वरूपम् ।
यत्र-यत्र कारणं तत्र तत्र सर्वत्र कार्यमिति न नियमः । कपालादीनां सत्त्वेऽपि
घटाद्यभावदर्शनात् । सामग्रीत्वे तु व्याप्यत्वरूपम् । सामग्रीसत्त्वेऽवश्यं तत्सत्त्वात् ।
ततश्च शक्त्यादिषु प्रत्येक स्वरूपयोग्यतारूपकारणत्वे स यपि न तत्र सामग्रीत्व
दग्धचक्रचीवरादीनामिव । अपि तु तत्समुदायवृत्तिः । ततश्च काव्यत्वावच्छिन्न
जन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वमेकत्वविशिष्टं समुदायत्वम् । तद्वन्तः शक्ति
निपुणताभ्यासा इति बोधः ।

प्र० ५—कारिकायां 'इति हेतुस्तदुद्भवे' इति यदुदितं तथाच वृत्तौ
'त्रयं समुदिता न तु व्यस्तास्तस्य काव्यस्योद्भवे निर्माणे समुल्लासे
च हेतुर्न तु हेतव' इति यदुक्तं तस्याशयं निशङ्कं प्रतिपादयत ।

उ० ५—'इति हेतुस्तदुद्भवे' इति । इतिशब्द पृथक्परामर्शकः । शक्ति-
निपुणताभ्यासा इत्यर्थः । तस्य काव्यस्य उद्भवे निर्माणे हेतुः । अत्र हेतुशब्दो-
त्तरैकवचनार्थः । एतत्त्वं तस्य कुत्रान्वय इत्याशङ्क्याया प्रययाना प्रकृत्यर्थान्वित-
स्वार्थबोधकत्वनियमात् । हेतुपदार्थं हेतुविशिष्टव्यक्ती हेतुवे वा अन्वयो वाच्य
पर पदार्थं पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थेकदेशेनेत्येव व्युत्पत्तिरन्यथा । पदार्था-

निरनिष्टप्रकारतानिस्त्रितविशेष्यतामन्वयेन शब्दबुद्धिबन्धित्वं प्रति मुक्त
 विद्वान्तमन्वयेनेपस्थितिर्हेतुरिति उक्त्युपतिबलादेव घटवत्तौ निवन्त-
 न्वयानिद्वारं 'निन्दो घट' इति न प्रयोगे तत्र घटस्य प्रकारतामनाधिक-
 रान्न नुरनिष्टव्यतामन्वयेनपस्थितरनावात् । प्रकृतं च पदार्थस्यैकत्वस्य
 हेतुवेत्त्वपस्वाकारं तस्य प्रकाशतामनाधिकरान्वेन व्युत्पत्तिदिसांघो भवदिति
 हेतुविरिष्टे शब्दादवकवावन्वरो वाच्यः । स च वाचितः । अतः अस्या घटवत्तौ
 नति प्रकृतं बहुपातिरिच्छेति विरपनं देयम् । तत्र 'वदा प्रनाम्' इत्यदौ
 प्रनापदस्यैकत्वस्य प्रमितिकरत्वेऽप्ययः । तथा च एकविरिष्टे यप्रमिति
 करत्वे तादृशप्रमितिकरत्वात्ततो वदा इति बोधः । प्रयोजनं चात्र देदानात् ननु-
 मन्नामतिरात्र पेडशिन् नृद्विति, उदिते उदोति इत्यादिकृत्वि परस्परविरोधे
 नाम्नामप्यमिति चावांकेकिनिरामः । प्रकृतेष्वपि वृत्तानिगित्यले दद प्रति
 वृत्त्य अरगे मनेवां स्वरन्त्र फलेपधामकतावद्वयं इति यकैश्चिदुक्तं 'प्रक-
 पयंठा फलेपधामकता' इति न तथा, किन्तु अत्र फलेपधामकता एवमवृत्तिरेव
 (घट प्रति कुलालवक्रदण्डवावरादना फलेपधामकताया व्याप्यवृत्तिनेन तत्र
 कस्यापिदेकत्वप्यनवे घटवत्तौ नु गतिवत्) इति बोधननेव प्रयोजनम् ।
 तदा च घट प्रति कराना दण्डानामप्रपनमादिभेदेन बहुत्वेऽपि कारतावच्छे-
 दक दण्डव यथा एक तयैवात्रपि कारतावच्छेदकमेकवविरिष्टं सनुदापत्वनेक-
 मेनेवेव बोधः पर्यवस्यति । 'कव्यवच्छिन्नकार्यतानिस्त्रितकलेपधामकतावच्छे-
 दक यदेकवविरिष्टं सनुदापव तद्वन्' इतिपुनताम्याया' इति ।

ननु 'नष्टेक कारता पर्यंठ कार्यं सार्थानुमित्युत्पत्त्या कार्यमात्रं प्रति काल-
 ईश्वरच्छा द्यादीना कारनेन वृत्तानिगित्यलपरि वृत्त्य काल ईश्वरच्छा
 इत्यदीना सनुदापत्तेन कारतास्ताति कथं तदवच्छेदात्र भव इति चेदुच्यते ।
 घट प्रति कुलालदण्डवक्रवावरादीना यथा सनुदापत्तेन कारनत्वति तत्रैक-
 स्थापनभावे कार्यं नेत्यधत्ते एव वृत्तारणेवऽनव काल ईश्वरच्छा इत्यादिमहि-
 तन मतिना दहो नेत्यधत्ते इति वक्तुमशक्यम् । प्रकृते नु एव काल ईश्वरच्छादि-
 सद्द्विररक्तदन्ततनस्य लोकचरवर्तनरूपकान्या रति प्रति करता नाम्नि ।
 किन्तु इतिपुनताम्यानां चक्रवावरादिवत् सनुदापत्तेन कारनतेऽव-
 चैलप्यनवगन्तव्यम् ।

प्र० ६—काव्यस्य लक्षणं सोपपत्तिकं निपुणं निरूपयत ।

उ० ६—‘तददोषो शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुन क्वापि’ इति कारिका एवमस्य कारणमुक्त्वा सम्प्रति काव्यस्वरूपमाह ‘तददोषो’ इति । शब्दार्थौ तदित्यन्वयः । दोषः साक्षात्परम्परया वा रसप्रतिबन्धनः । गुणः समवायवृत्त्या काव्यशोभाकरः । गुणानां रसनिष्ठत्वात् तद्व्यञ्जकमधुरादिवर्णपरं गुणपदमुपचारात् । ननु सालङ्कारत्वविशेषगानुपन्यासात् अनलङ्कारे काव्यलक्षणमतिव्याप्तमित्यत आह—‘अनलङ्कृती पुन क्वापि’ इति । सर्वत्र सालङ्कारावत्र शब्दार्थौ काव्यम् । क्वचित्तु स्फुटालङ्कारविरहेऽपि न काव्यत्वञ्चति । नञोऽल्पार्थकत्वात् । तस्यास्फुटत्वं एव पर्यवसानात् । यत्तु नीरसेऽप्यस्फुटालङ्कारे काव्यत्वमिति तत्र । रसालङ्कारयोरेव चमकारहेतुत्वात् । तथा च रसवत्त्वे स्फुटालङ्कारविरहपि न काव्यत्वहानिनं तु रसाभावे । क्वापीत्यस्य यत्र रसादीनामवस्थानं तत्रेत्यर्थः । नीरसेऽप्यनलङ्कारे किंनिमित्तक्षमन्कारः स्यात् तस्मादलङ्कारमात्रं च न विशेषणम् । किन्तु स्फुटालङ्काररसान्यतरत्वम् ।

यत्तु नवीना दोषाणां दुःपरिहरतया ‘वाक्यं रसामकं काव्यम्’ इति सदोषस्यापि काव्यचमद्वीकुर्वन्ति । तथा हि निर्दोषं काव्यं प्रविरलविषयं निर्विषयं वा स्यात् । ‘कीटानुविद्धरत्नादिसाधारण्येन काव्यता । दुष्टेऽपि मता यत्र रसाद्यनुगमः स्फुटः’ इति । तत्र दोषसामान्याभाववत्त्वस्यैव तल्लक्षणत्वात् ।

अथ विशिष्टस्वरूपमाह—तददोषाविति । अदोषौ शब्दार्थौ काव्यम् । अत्रादोषपदेन दोषसामान्याभाववत्त्वं चेत्काव्यलक्षणमुच्यते तदा ‘न्यकारो ह्ययमेव’ इत्यादिश्लोकस्य विधेयानिमर्शदोषदुष्टतया काव्यत्वं न स्यादिति चदिष्टापत्तिः । तादृशकाव्यस्यैतल्लक्षणोद्देशेयावच्छब्दकानाक्रान्तं वाञ्छेत्काव्यसामान्यलक्षणम्, अपितु कृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशपर्यवसायियज्ञादिप्रयात्कलाकान्तरवर्णनात्मकस्य काव्यस्य । न हि दुष्टेषु काव्येषु यज्ञादिप्रयोजकता सम्भवति । नन्वेव तर्हि दुष्टं काव्यमिति व्यवहारः कथम्, तस्य भवन्मतःकाव्यत्वादिति चेन्न । दुष्टो हेतुरिति तत् तस्यौपचारिकत्वात्नादोषात् । तत्र च हेतुपदेन हेतुवाभिमतस्य ग्रहणात् । ततश्च ‘न्यकारो ह्ययमेव’ इत्यत्र न तादृशविशिष्टकाव्यत्वमित्येव सिद्धान्तः । एतेन ‘कीटानुविद्धरत्नादिसाधारण्येन काव्यतयादिमतमपास्तम् ।

शब्दार्थाविति । तच्च काव्यत्वं शब्दार्थोभयव्यासकम् । तथा हि काव्यं

पठतीत्यादि प्रयोगदर्शनेनार्थस्य पठनासम्भवाच्छब्दपाठमात्रेण तथा व्यवहारा-
च्छब्दे, शब्दपाठमात्रेण काव्यप्रयोजनस्य रसास्वादस्य प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्वा अभावेना
र्थास्पीत्युभयत्रावश्य स्वीकार्यमिति भावः । यत्तु कैश्चिच्छब्दमात्र एव काव्यत्वमि
त्युक्तम्, तन्न । मूलमात्राध्येतु काव्यज्ञ इति व्यवहारादर्शनात् । किन्तु शब्दापेक्षया
अर्थाश्रितानामलङ्काराणां गुणानां दोषाणामर्पशक्तिमूलध्वने आधिव्ययेन प्रतिपाद
नादर्थस्याकाव्यत्वे विस्तरस्यानुपयोगात्तत्रापि काव्यत्वमवश्य स्वीकार्यमेव । 'काव्य
श्रुतम् अर्थो न ज्ञात' इत्यादौ प्रयोगोपपत्तिस्तु 'समुदाये प्रवर्तमान शब्द
एकदेशेऽपि वर्तते' इति भाष्योक्त्या एकदेशे व्यवहारमादाय, यथा वस्त्रैकदेशे दग्धे
वस्त्रे दग्धमिति यथा तैलं भुक्तं घृतं भुक्तं, पूर्वं पाञ्चाला इत्यादौ ।

सगुणाविति । ननु गुणानामुत्कर्षमात्राधायकतया काव्यलक्षणे तदुपन्यासो
व्यर्थ इति चेन्न । दोषाभावस्य हेयतापादकत्वाभावेऽपि नोपादेयतापादकत्वम् अपि
तूपेक्षणीयकत्वम् । न हि निर्गुणस्य दोषाभावमात्रेणोपादेयता दृश्यते । तादृशो-
पेक्षणीयविषयाणां बहुशो वर्तमानत्वात् । सगुणत्व तु समवायवृत्त्या काव्यशोभा-
करत्वं लक्षणेऽवश्यं वाच्यम् । अलङ्काराणां तु लोकवत् सर्वदाऽनवस्थानात् तेषां
सयोगवृत्त्या वर्तमानतया क्वचित् (यत्र रसस्य स्फुटं प्रतीतिः) तदभावेऽपि न
काव्यत्वहानिः । तथापि 'न कान्तमपि निर्भूषं विभाति वनिताननम्' इति
दिशा अलङ्कारां काव्यशोभाकरा इति तेषां स्थितिरावश्यकीति अत उक्तम्
'अनलङ्कृती पुन-क्वापि' इति ।

प्र० ७—'अनलङ्कृती पुन क्वापि' इति काव्यलक्षणार्हं स्फुटं प्रति-
पाद्य सोदाहरणविमर्शपुरं सरं सुष्ठु व्याख्यायताम् ।

उ० ७—'तददोषी शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुन क्वापि' इति काव्य-
लक्षणम् । तत्र 'अनलङ्कृती' इति द्विवचनं 'शब्दार्थौ' लक्षयति । अतस्तस्य
विग्रहः 'न विद्यतेऽलङ्कृतियंयोस्तौ' इति सम्पद्यते । अत्र नञ्पदमल्पार्थकत्वेन
बोध्यम्, न स्वभावार्थकम् । नञोऽर्था षट् प्रकीर्तिता यथा—'तत्सादृश्यं तदन्यत्वं
तदल्पत्वं विरोधिता । अप्राशस्त्यमभावश्चेति । अल्पार्थकत्वमत्र 'अस्फुटार्थत्वम्'
त्वेन सह पुन क्वापि इति पदद्वयेन वृत्तिं दर्शयति—यत्सर्वत्र सालङ्कारौ, क्वचित्
स्फुटालङ्कारविरहेऽपि (रसवत्त्वे) न काव्यत्वहानिरिति । अत्रेदं बोध्यम् ।
निरसेऽप्यस्फुटालङ्कारे काव्यत्वमिति तन्न । रसालङ्कारयोरेव चमत्कारहेतु-

त्वात् । तथा च रसवत्त्वे स्फुटालङ्कारविरहेऽपि न काव्यत्वमिति ननु रसाभावे । अतः 'कापि' इत्यस्य यत्र रसादीनामवस्थानं तत्रेत्यर्थः । नीरसेऽप्यनलङ्कारे किञ्चिन्मिच्छन्कारः स्यात् । तस्मादलङ्कारमात्रं न विशेषणम् । किन्तु स्फुटालङ्काररसान्यतरत्वम् । अलङ्काराणान्तु लोकवत्सर्वदाऽनवस्थानात् तेषां सयोगवृत्त्या वर्तमानतया क्वचित् (यत्र रसस्य स्फुटप्रतापः) तदभावेऽपि, न काव्यत्वहानिः । तथापि 'न कान्तमपि निर्भूय विभाति वनिताऽऽननम्' इति दिशा अलङ्काराः काव्यशोभाकरा इति तत्सत्ताऽप्यपेक्षिता । अतः उक्तम्—'अनलङ्कृती पुनः कापि' इति । अतः एव चन्द्रालोककारकृतोऽयमारोपः—'अङ्गीकरोति यः काव्यं शब्दार्थावनलङ्कृती । असौ न मन्यते कस्मादनुष्णमनलङ्कृती' इति, अत्र चरितार्थो न भवति । अत्र नञोऽभावार्थं मनसि निधायोक्तं तेन । काव्यप्रकाशेऽलङ्काराणामभावो न कदापि प्रतिपादितः । रसादिस्थले स्फुटालङ्कारविरहत्वमेव ।

अत्रोदाहरणेन स्वाभिमतं विशदीकरोति यथा—'यः कौमारहरः' इति पद्यम् । नन्वत्र चैत्ररूपेषु मालतीकदम्बविकासं कथम् ? तयोः प्राथमेऽप्युत्पत्त्यादिति चेन्न । वसन्तस्य कुसुमाकरत्वात् सर्वेषां कुसुमानां तत्र विकाससम्भवादिति केचित् । परन्तु वसन्ते मालतीवर्णनस्य कविसमयविरुद्धतया नैतत् सम्यक् । अतः एव कदम्बानिला इत्यस्य 'कदम्बाकारा अनिला' इति व्याख्यानेन न निर्वाहः । कदम्बसमाधानेऽपि मालतीवर्णनस्य 'मालत्यास्तु विशेषतः' इति विशिष्य कविसमयविरुद्धत्वात् । अतः चित्रानलङ्कारयुक्ता रूपा इत्येवोत्तरं वक्तव्यम् । ततश्च वर्षावसाने चित्रानलङ्कारयुक्तासु रूपासु मालतीकदम्बवर्णनं सम्यगेव ।

अत्रोदाहरणे स्फुटो न कश्चिदलङ्कारः । तथाहि कारणाभावेऽपि कार्योत्पत्तिविभावना । उत्कण्ठा प्रति वरगतनवीनत्वादि कारणम् । तदभावेऽप्युत्कण्ठारूपकार्योत्पत्तिविभावना । स च नवीनवाद्यभावो नाभावमुखेन 'स एव हि वरः' इत्यादिना वर्णित इति तस्यास्फुटत्वम् । अथवा 'कारणाभावे कार्योत्पत्तिविभावना' इत्यत्र 'कारणतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववर्णनं विभावनेति तदर्थः । उत्कण्ठा प्रति कारणस्य वरगतनवीनत्वाद्यभावे यद्यपि 'स एव हि वरः' इत्यादिनाऽर्थादापतितस्तथापि न स शब्दतो वर्णित इति विभावनाया अस्फुटत्वम् ।

कारणसत्त्वेऽपि कार्योत्पत्ति-विरोधोक्तिः । तथा च प्रकृतेऽनुत्कण्ठाकारणानां

धरगतोपभुक्तवादीनां सत्त्वेऽपि उत्कण्ठाभावरूपकार्यानुत्पत्तिः । यद्यपि द्वितीयाभावस्य पूर्वाभावप्रतियोगित्वरूपत्वादुत्कण्ठाभावाभाव उत्कण्ठारूप 'चेत् समुत्कण्ठते' इत्यादिनोक्तं, तथापि नोत्कण्ठाभावाभावरूपेणेति तस्या अस्फुटत्वम् । यद्वा कार्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभाववर्णने विशेषोक्तिस्तत्तश्चात्रोत्कण्ठाभावरूपकार्याभावस्यार्थादापतितत्वात् तस्या अपि अस्फुटत्वम् । 'चेतो न समुत्कण्ठते इति च' इत्युक्ता तु सा स्यात् ।

यत्त्वत्र दर्पणकार 'अत्र विभावनाविशेषोक्तिमूलस्य सन्देहसङ्कराद् अलङ्कारस्य (सङ्करालङ्कारस्य) स्फुटत्वमिति तत्प्रामादिकम् । विभावनाविशेषोक्तयोस्फुटत्वेन तयोः सङ्करस्याप्यस्फुटत्वात् ।

नन्वत्र शृङ्गाररसस्य स्फुटत्वाद्भवदलङ्कारस्फुट इति चेत् । रसस्यात्र प्राधान्यात् । अप्राधान्य एव तस्यालङ्कारस्याङ्गीकारत्वात् ॥ इति ।

प्र० ८—काव्यभेदानुपत्त्या ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोश्च स्वरूपं प्रदर्श्य सोदाहरणं भवन्मतं विशदीक्रियताम् ।

उ० ८—काव्यप्रकाशकृता काव्यस्य त्रयो भेदाः प्रतिपादिता उत्तममध्यमाधमभेदेन । तत्रोत्तमराव्यस्य ध्वनिबाव्यमिति अपरपर्यायम् । तत्स्वरूपमाह—'इदमुत्तममनिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद् ध्वनिर्बुधैः कथित' इति । अस्यान्वयार्थं एवं भवति । इदं काव्यम् वाच्याद् अभिधावृत्तिप्रतिपाद्यादर्थाद् व्यङ्ग्ये व्यञ्जनावृत्तिप्रतिपाद्येऽर्थे अतिशयिनि अधिकचमत्कारकारिणि सति उत्तमम् । तदेव बुधैः ध्वनिपण्डितैः 'ध्वनिर्' इत्युच्यते । यथा—उदाहरणम्—'नि शेषच्युतचन्दनं' पद्यम् ।

अत्र 'चन्दनस्य स्तनतटे नि शेषच्यवनमधरस्य रागराहिर्यम्, नेत्रयोः प्रान्तभागेऽनङ्गनत्वम्, तनोः शरीरस्य कृशता तथा च रोमाञ्चोद्गमः' पृथानि लक्षणानि दूतीसम्भोगस्य तथा वापीस्नानस्य च समानानि । अत्र नायिका तस्या प्रियकरसकाशे दूर्तीं प्रेषितवती इति 'दूति' इति सम्बोधनेन सूचितं भवति, सा दूर्ती नायिका प्रयागं य 'मया नायक प्रति गत्वा बहुधा प्रसादितोऽपि भागतः स अतोऽहं वापीं स्नातुं गता तदनन्तरमत्रागते'ति दूत्या कथनं 'मिथ्यावादिनि' इत्युक्तवाद्यायिका तदनृतं मन्यते कथयति च स्वयाऽस्पृष्टशाचरणेन धान्धवचनानां कीदृशं पीडागमं सञ्जात इति न ज्ञातम् । अतिपीडाकर तवाचरणमिदानीं सञ्जातम् । इति कथयित्वा नायकस्य प्रतारणां दूर्तीसम्भोगेन नायिकाया विप्रलम्भोदीपनं मानसीं पीडां च व्यञ्जयितुं नायकस्य कृते 'अधम'शब्दस्य

प्रयोगं करोति । येन खं धार्पिं स्नातुं न गताऽसि, तस्याधमस्यान्तिकमेव रन्तुं गताऽसीति वाच्यादतिशयिनि व्यङ्ग्ये सति तस्योत्तमकाव्यत्वं ध्वनिकाव्यत्वं वा ।

गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य मध्यमकाव्यस्य लक्षणं तु ग्रन्थकृता एवमुक्तम्—‘अतादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्ये तु मध्यमम्’ इति । अतादृशि वाच्यादनतिशयिनि वाच्या-पेक्षयाऽतिशयितचमत्कारानाथायके व्यङ्ग्ये यत्र व्यङ्ग्यं वाच्याद् गुणीभूतमित्यर्थः । तदा तत्काव्यं मध्यमं गुणीभूतव्यङ्ग्यं बोध्यते ।

व्यङ्ग्यस्य वाच्यादनतिशयस्तु द्विप्रकारको न्यूनत्वेन तुल्यत्वेन च । अत्र न्यूनत्वस्योदाहरणं दत्तम् । ‘ग्रामतरुण तरुण्या नववज्जुलमञ्जरीसनाथकरम् । पर्यन्त्या भवति मुहुर्नितरां मलिना मुखच्छाया’ । इति । अत्र ‘नववेतसमञ्जरीमण्डितकरं ग्रामतरुणं मुहुः पर्यन्त्यास्तरुण्या मुखच्छाया नितरां मलिना भवति’ इति वाच्यार्थः । व्यङ्ग्यार्थश्च दत्तसंकेता काचिदुपनायिका तत्र न गता, उपनायकश्च अधुनैव वज्जुललासासङ्केतस्थाने गत्वैव प्रतिनिवृत्तः इति ‘नवे’तिपदेन ‘मञ्जरीसनाथकरम्’ इति पदेन च व्यज्यते । व्यङ्ग्यमिदं ‘वारं-वारं ग्रामतरुणं पर्यन्त्यास्तरुण्या मुखच्छाया मलिना भवति’ इति वाच्यार्थाद्वातिरमणीयम् । अत एव चमत्काराऽजनकम् । व्यङ्ग्यमत्र गुणीभूतं वाच्यमेवातिशयितम् । एवमिदं मध्यमकाव्यस्योदाहरणम् । तुल्यप्राधान्यस्योदाहरणं ‘ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये । जामदग्न्यस्तथा मित्रमन्यथा दुर्मनायते’ इति पञ्चमोद्घाते दत्तम् । अत्र जामदग्न्यः सर्वेषां ऋत्रिणांमिष रक्षसां क्षणात्क्षयं करिष्यतीति व्यङ्ग्यस्य ‘अन्यथा दुर्मनायते’ इति वाच्यस्य समं चमत्कारित्वमिति तयोस्तुल्यप्राधान्यम् । इदमपि गुणीभूतव्यङ्ग्यमेव ।

प्र० ९—व्याप्त्यायतामियं निम्नोद्धृता वृत्तिगता पङ्क्तिः काव्ये ध्वनिव्यवहारस्य समूलताप्रतिपादनाय—‘इदमिति काव्यम् । बुधैर्वैयाकरणैः प्रधानभूतस्फोटरूपव्यङ्ग्यव्यञ्जकस्य शब्दस्य ध्वनिरिति व्यवहारः कृतः । ततस्तन्मतानुसारिभिरन्यैरपि न्यग्भाषितवाच्यव्यङ्ग्यव्यञ्जनक्षमस्य शब्दार्थयुगलस्य’ इति ।

उ० ९—अत्रान्ते ‘शब्दार्थयुगलस्येत्यनन्तरं ‘ध्वनिरिति व्यवहारः क्रियते’ इत्यध्याइतं बोध्यम् । ‘इदं’ पदेन वाच्यमिति प्रोक्तमेव । अत्र ध्वनिकाव्यमिति ज्ञातव्यम् । ध्वनिव्यवहारस्य समूलतामाह—बुधैरिति । बुधा अत्र वैयाकरणाः पतञ्जलिप्रमृतयः । तथा च तदनुसारिणोऽप्येवमपि आलङ्कारिका आनन्दवर्धनाचा-

यादय । वैयाकरणानां मते ध्वनिशब्दस्य प्रयोग प्रतिपाद्यते । प्रधानभूतस्फोट रूपव्यङ्ग्यव्यञ्जकस्य शब्दस्येति । अस्य विग्रह 'प्रधानभूतो य स्फोटः, तद्रूप यद्व्यङ्ग्यं तद्व्यञ्जकस्य शब्दस्येति, अर्थप्रत्ययरूपफलोत्पादकत्वात् स्फोटस्य प्राधान्यम् । स्फुटयति प्रकाशयति अर्थमिति स्फोटः । शब्देषु ये वर्णाः सन्ति ते क्षणिका आशुविनाशिनः । अर्थबोधे प्रत्येकवर्णानां कारणत्वे राजादिपदघटितैकवर्णादिपि राजविषयकबोधोपपत्तिः । वर्णसमुदायस्य कारणत्वे 'योग्यविभुविशेषगुणानां स्त्रीत्तरोत्पन्नगुणानां शब्दादुत्तरोत्तरवर्णोत्पत्तिक्षणे पूर्वपूर्ववर्णध्वसेन कारणाभावाद् बोधो न स्यात् । अतः पूर्वपूर्ववर्णसंस्कारसहितचरमवर्णश्रावणप्रत्यक्षस्य कारणवर्षाकारेऽपि संस्कारस्थितेरक्रमिकतया एकस्माच्छब्दात्तावन्मात्रव्युत्समवर्णवच्छब्दजन्यार्थबोधः स्यात् । ततश्च 'नदी' 'दीन' इत्येतयोः समानवर्णतयाऽन्योन्यमन्योन्यबोधयेत् । इत्यर्थबोधे स्फोटाख्यं ब्रह्मैव (शब्दब्रह्मैव) कारणम् । अतो घटादिभिर्वर्णसमुदायरूपैः क्षणिकैः पदैः स्फोटरूपो नित्यः शब्दो व्यज्यते । अत एव वैयाकरणानां मते शब्दो नित्यः । तेन चाभिव्यक्तेनार्थः प्रतीयते । तादृशस्य प्रधानीभूतस्फोटव्यञ्जकस्य वर्णसमुदायस्वरूपस्य घटादिशब्दस्य 'ध्वनि' इति वैयाकरणानां सज्ञा । अस्याशयस्तु शब्दानुशासने स्पष्टीकृतः । तद्यथा—'अयं गौ' इत्यत्र कः शब्दः किं यत्सास्त्रालाङ्गूलककुदसुरविपाणार्थरूपः स शब्दः' नेत्याह । द्रव्यं नाम तत् कस्तर्हि शब्दः । येनोच्चारितेन सास्त्रालाङ्गूलककुदसुरविपाणवत् समप्रत्ययो भवति स शब्दः । स एव लोके ध्वनिपयाय यथा शब्दः मां कुरु, शब्दकार्यं माणवकः, इत्यत्र ध्वनिं मां कुरु ध्वनिवार्यं माणवक इत्येवार्थो बोध्यते । अतो 'ध्वनिः शब्दः' इति महाभाष्ये प्रतिपादितम् । ततश्च यतो वैयाकरणैरेव व्यवहारः कृतस्तस्मादन्यैरपि बुधैरानन्दवर्धनाचार्यप्रभृतिभिरालङ्कारिकैः स्वध्वन्यालोकप्रभृतिषु ग्रन्थेषु न्यग्भावितमुपसर्जनीकृतं अप्रधानीकृतं वाच्यं मुख्योऽर्थो येन तादृशस्य व्यङ्ग्यस्य व्यञ्जने ध्वनने क्षमस्य योग्यस्य समर्थस्य शब्दार्थयुगलस्य तद्रूपस्योत्तमकान्यस्य ध्वनिरिति व्यवहारः क्रियते इत्यर्थः । रसस्यात्र वाक्ये प्राधान्यात् शब्दार्थयोश्च तद्व्यञ्जकत्वात् अस्माभिरपि तयोर्ध्वनिरिति व्यवहारः कृत इत्यापन्नम् ।

इति प्रथमोऽङ्कात् रामात्

अथ द्वितीयोल्लासः

प्र० १—शब्दानां कतिधा वृत्तिः स्योनियते ? अलङ्कारेतत्तन्नेपु
अस्मिन्विषये किमभिप्रेतम् ? अलङ्कारनेये को विशेषः ? इत्येतत् सर्वं
सोपपत्तिकं प्रतिपादयत ।

उ० १—‘स्याद्वाचको लक्षणात् शब्दोऽत्र व्यञ्जकस्त्रिधा’ इति कारिका ।
अत्रेति काव्ये । शास्त्रे वैयाकरणानां मते बोधजनकतामात्रं शक्तिः । ‘गङ्गाया
घोष’ इत्यादौ गङ्गाशब्दस्य तीरबोधकताऽस्तीति तदुपस्थितिं शक्तिरभ्यैव ।
सा च शक्तिर्द्विविधा प्रतिज्ञाऽप्रतिज्ञा च । तत्राद्याऽभिधेयुच्यते । द्वितीया लक्ष-
णेति च । व्यञ्जनाऽपि यद्यपि तै स्वीकृता, परन्तु तस्या स्फोटप्रतीत्यनुकूलता,
नार्थप्रतीत्यनुकूलता । अर्थाभिधायकत्वं तु स्फोटस्येति, शब्दस्य शाब्दात्मकरवा-
दैकविध्यम् ।

नैयायिकास्तु गङ्गायां घोष इत्यत्र शक्त्या प्रवाहावच्छिन्नविषयकोपस्थितौ
सत्यामेकसम्बन्धज्ञानेन तीरविषयकोपस्थितौ निर्व्यूढायां तत्रेच्छाकल्पनप्रयासो
व्यर्थ इति वदन्ति ।

तत्रालङ्कारिका । गङ्गाशब्देन शक्त्या प्रवाहज्ञाने सति लक्षणया च तीरस्यो-
पस्थितौ वृत्तायां शैत्यपावनत्वादिप्रतीतिर्न स्यादिति तत्प्रतीतये ‘व्यञ्जना’नामिका
तृतीया वृत्तिरुपास्यते । न च शैत्यपावनत्वादिप्रतीतिर्मानसीति वाच्यम् । सर्वासा-
मिव एतस्या अपि मानसत्वेऽपि गङ्गाशब्दान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव तज्जन्य-
त्वस्य वक्तव्यतया प्रतीतेश्च वृत्तिं विना शब्दजन्यत्वासम्भवान्मध्ये तद्व्ययोजिका
व्यञ्जनावृत्तिः स्वीक्रियते इति वाचकव्यञ्जकलक्षणकार्त्ततया त्रैविध्यं शब्दस्य ।

तात्पर्यार्थोऽपि केपुचित् । आकाङ्क्षायोग्यतासंविधिवशाद्वाच्यादीनामर्थानां
तत्तत्पदवैधेये सति सम्बन्धज्ञानं वाक्येन भवति तत्र शक्तः ‘शब्दबुद्धिकर्मणा
विरम्य ध्यापाराभाव’ इति नयनं लीणतया सम्बन्धप्रतीतये वाक्यपर्यायां तद-
व्यप्रतीतीच्छ्रयाऽनुच्चारितत्वे सति तत्प्रतीतिजननयोग्यत्वरूपा तात्पर्याख्या वृत्तिः
स्वीक्रियते इति मीमांसकाः । तत्र पदपर्याया अभिधा ज्ञाता सती कारणम् ।
तात्पर्याख्यवृत्तिस्तु स्वरूपसती कारणमिति विशेषः । एवमस्वीकारेऽभ्युत्पूर्वाभि-
भवकत्रिविचिताद्वाक्यकर्मकाद् बोधो न स्यात् । न च नैयायिकाभिमतकाङ्क्ष-

यैव सम्बन्धज्ञाननिर्वाहिसलं तात्पर्यारयवृत्त्या इति वाच्यम् । देवदत्तस्य दर्शनमित्यादौ देवदत्तकर्तृकतत्कर्मकोभयवोधानुकूलाकाङ्क्षासाधनेन तत्रान्यतर-
बोधस्य दुरूपपादत्वात् ।

ननु वचित्रच्छारूपतात्पर्यज्ञानेनैवान्यतरबोधे किमर्थमतिरिक्ता वृत्तिः स्वीक्रियते—इति चेन्न । तादृशच्छाया लौकिकवाक्येषु वक्तुं शक्यत्वेऽपि वैदिकवाक्येष्वपौरुषाणां तेषां वक्तुरभावात् । तदिच्छाज्ञानासम्भवात् । न चाध्यापकेच्छाज्ञानाधीनमेव तज्ज्ञानमिति वाच्यम् । अध्यापकस्याव्युत्पन्नदशायामपि व्युत्पन्नानां तदुच्चारितवाक्याद् बोधदर्शनात् । अत आकाङ्क्षाऽनिर्वाहा । वचित्रच्छारूपतात्पर्यज्ञानासिद्धा वाक्यपर्याप्ता तात्पर्याख्या वृत्तिः स्वीक्रियते—इति अभिहितान्वयवादिनः ।

अत्रान्विताभिधानवादिनः—विषयतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति विषयतासम्बन्धेन वृत्तिज्ञानाधीनोपस्थितेः कारणत्वात् पदनिष्ठशक्यनिरूपकस्य सम्बन्धस्य प्रतीतिर्न स्यात्, यदि संसर्गतामिन्नविषयतासम्बन्धेन वृत्तिज्ञानाधीनोपस्थितेः कारणत्वमुच्यते, तदा कारणतावच्छेदकताधिक्यप्रयुक्तं गौरवं स्यात् । अतो लाघवात्पूर्वोक्त एव कार्यकारणभावो वाच्यः । ततश्च पदनिष्ठशक्यनिरूपकत्वे सम्बन्धस्य प्रतीतिर्न स्यात् । इति सम्बन्धविशिष्टार्थे एव पदानां शक्तिः । ननु तर्हि तस्यापि वृत्तिनिरूपकत्वे पदेनैव सम्बन्धज्ञानाच्छान्दबोधस्यापूर्वानुपपत्तिरिति चेन्न । सम्बन्धत्वरूपेण सम्बन्धे ज्ञातेऽपि सम्बन्धविशेषस्य पदेनाप्रतीतेः । इति ।

प्र० २—सविस्तरं सोपपत्तिकं व्याख्यायताम्—‘तात्पर्यार्थोऽपि केषुचित्’ तथा ‘वाच्य एव वाक्यार्थ इत्यन्विताभिधानवादिनः’ ।

उ० २—तात्पर्यार्थोऽपि केषुचिदिति । अत्र पदैः, शक्त्या उपस्थितानामर्थानां पश्चादन्वयः—स्वीकुर्वाणा अभिहिताम्वयवादिनः । ‘गङ्गायां घोष’ इत्यादौ शक्त्या प्रवाहरूपार्थे उपस्थापिते ‘शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभाव’ इति नयेन शक्तेर्विरतत्वाङ्गणया तीररूपेऽर्थे ज्ञाते प्रयोजनस्य शैत्यपावनत्वादेर्व्यञ्जनया प्रतीतिर्भवति । अत्र च सम्बन्धप्रतीतिः केनेत्याशङ्कायां नैयायिकाः—‘यत्पदेन विना यस्याननुभावकता भवेद् आकाङ्क्षा’, इत्युक्ताकाङ्क्षाज्ञानेनैवाधिकरणरूपार्थोपस्थिति—’ रित्याहुः । परमेवं स्वीकारे देवदत्तस्य दर्शनमित्यादौ ‘कर्तृकर्मणोः कृति’ इति कर्तृकर्मोभयरूपार्थे पृथगा विधानात्सन्देहोत्पत्त्या सम्बन्धप्रतीत्यभावप्रसङ्गः ।

यदि च नैयायिकाभिमतबेक्त्रिच्छारूपतात्पर्यज्ञानस्यैव कारणत्वमुच्यते तदपि मीमांसकमते अपौरुषेयवेदे शुकाद्युच्चारितवाक्ये च बक्त्रिच्छाया अभावात्, तादृशवाक्ये तात्पर्यज्ञानं न स्यात् । न च तत्राध्यापकेच्छाज्ञानेनैव तात्पर्यबोध इति वाच्यम् । अध्यापकानामव्युत्पन्नदशायामपि व्युत्पन्नच्छात्राणां बोधदर्शनात् । ततश्च मीमांसकाभिमत—‘तदन्व्यप्रतीतीच्छयाऽनुच्चारितत्वे सति तत्प्रतीतिजननयोग्यत्वरूपा तात्पर्याख्या चतुर्थी वृत्तिः सम्बन्धज्ञानायावश्यं कल्पनीयेत्याहुः । एवञ्च देवदत्तस्य दर्शनमित्यादी न दोषः । तदेवापपादयति—आकाङ्क्षायोग्यतेत्यादिना । प्रतीत्यपर्यन्तानमाकाङ्क्षा । अर्थाबाधो योग्यता । पदानामव्यवधानेनोपस्थितिः सन्निधिः । सैवासत्तिर्नाम । इत्यादिसहकारिकारणताज्ञानेन वक्ष्यमाणजातिगुणत्रियामंज्ञारूपाणामन्योन्यं सम्बन्धे ‘जनयित्तये तात्पर्यार्थः तात्पर्यार्थवृत्तिः, तथा प्रतीतिः विशेषवपुः वाच्याद्यपेक्षया त्रिलक्ष्यगशीरः घटमानयेत्यादौ घटपदेन समीपस्थाच्छिद्रत्वविशिष्टघटप्रतीतिवत्कर्मत्यादिसम्बन्धरूपोऽप्यदार्थोऽपि शक्योऽप्रतिपाद्यमानो वाक्यार्थं सम्बन्धः समुहसति बोधविषयो भवति ।

अन्विताभिधानवादिनस्तु आवापोद्वापाम्यामेव घटादेशोऽधदर्शनात् कथाप्रसङ्गे उच्चारितानां घटादिपदानां वैदेशिरस्य बोधाजनकत्वात् पदार्थान्तरेणान्वितानामेवाभिधानं बोधः । ततश्चान्वितो घटो घटपदशक्य इति तेषां मतम् । तन्मते च विषयतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्न प्रति विषयतासम्बन्धेन वृत्तिज्ञानाधीनोपस्थितिः कारणमिति नियमः । तदुक्तं ‘शाब्दी श्याकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्यते’ इति । एवञ्च सम्बन्धज्ञान वृत्तिज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यमेवास्ति । वृत्तिश्च शक्तिर्लक्षणा वा । तयोश्च स्वस्वार्थमुपस्थाप्य विरतत्वाद्विरतयोः पुनरुत्थानाभावात् । शाब्दबोधे सम्बन्धज्ञानस्य केनापि वक्तुमशक्यत्वात् प्रतीतिश्च दर्शनात् सम्बन्धविशिष्टेषु पदानां शक्तिरिति वदन्ति । तदेवोक्तं ‘वाच्य एव वाक्यार्थः’ इति ।

प्र० ३—‘साक्षात्सङ्केनितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचकः’ इति वाचकशब्दलक्षणस्य निर्दोषता प्रतिपाद्यनाम् ।

उ० ३—अत्र ‘अभिधत्ते’ इत्यस्य अभिधया बोधयतीत्येवमेवार्थस्वीकारे वाचकशब्दवृत्तिव्यापारस्याभिधात्वेन स्वज्ञाने स्वज्ञानस्यापेक्षितत्वात् आत्माश्रयो दोषः स्यात् । अतः केवलं बोधयतीत्येवार्थो वाच्यः । अर्थं बोधयति स वाचकः

इत्येवोच्यमाने 'गङ्गाया घोष' इत्यादौ तीररूपार्थबोधकत्वाद् गङ्गाशब्दस्य वाचकत्व स्यात् । अतः सङ्केतितमिति । सङ्केतश्च ईश्वरेच्छा अनादितापर्यरूपो वा प्राह्य । प्रकृत गङ्गाशब्दे मतभेदेनोभयोरप्यभावाच्च दोषः । एवमपि पञ्चवद्यादिपदेषु पञ्चाना वदाना समाहार पञ्चवटाति समासात् पञ्चाभिन्नवटसमुदापविशिष्टस्य देशसामान्यबोधादतिव्याप्तिः । अतः उक्त साक्षादिति । उपरिथयन्तरा व्यवधाननर्थः । एवञ्च देशविशेषस्यैव प्रतीतेः सत्त्वाच्चातिव्याप्तिः । साक्षादर्थबोधयतीत्यवमुच्यते तदा द्वे अङ्गुल्यौ निदिश्य आनयेयाद्युच्चारिते द्वित्वसङ्ख्याकपदार्थानयनस्य बोधाच्चष्टायामतिव्याप्तिः स्यादतः सङ्केतितमिति, चेष्टास्यले आधुनिकानां सञ्ज्ञया परिभाषा न तु सङ्केतितमिति न दोषः ।

प्र० ४—व्याख्यायतामियं पङ्क्तिस्तस्या आशयं बोधयितुम् । 'इहागृहीतसंकेतस्य शब्दस्यार्थप्रतीतेरभावात्सङ्केतसहाय एव शब्दाऽर्थविशेषं प्रतिपादयतीति यस्य यत्राव्यवधानेन सङ्केतो गृह्यते स तस्य वाचकः' इति ।

उ० ४—सङ्केत एव शक्तिः सा च कुत्रचित् स्वरूपसती कारणम् । यथा बह्वी दाहानुकूला शक्तिः अज्ञाताऽपि वह्निसम्बन्धमात्रेणावरय दाहं जनयति । पदे अर्थबोधानुकूलशक्तिस्तु ज्ञाता सत्येव कारणम् । अतः एव वनौषधिवर्गस्थाने कपदानां सङ्कतग्रहाभावे न बोधः । सा शक्तिर्यस्य शब्दस्याव्यवहितोत्तर यमर्थं बोधयति तस्मिन्सर्वे तस्य शब्दस्येति स शब्दस्तदर्थवाचकः । तदेवाह इहेति निर्दिष्टपङ्क्तिः ।

प्र० ५—व्याख्यायतां 'सङ्केतितश्चतुर्भेदो जात्यादिर्जातिरेव वा' इति ।

उ० ५—सङ्केतविषयीभूतोऽर्थकतिविध इति विभाग दर्शयति—'सङ्केतितश्चतुर्भेद इति । सङ्केतप्रहविषयोऽर्थश्चतुर्विधो भवति जात्यादिरिति । जातिगुणक्रियासञ्चारूपेणैवार्थः । अत्रेदं विचार्यते । किं व्यक्ती शक्तिस्तु जाती ? ननु प्रवृत्तिनिवृत्तियोग्यतया अर्थक्रियाकारितया व्यक्तावेव शक्तिरिति । सामान्यस्यादिवाच्येन गोव्यक्तेरेवानयनादिदर्शनात् । जातश्चानयनासम्भवाद् अप्रयोजकत्वाच्च गोपदस्य सास्नादिविशिष्टगोव्यक्तावेव शक्तिरिति चेच्चिद्वदन्ति । परमेवमुच्यमाने गोव्यक्तेर्नात्वात् प्रतिव्यक्तिशक्तिरूपेणैव शक्त्या नन्त्यसङ्गः

एकस्मिन्नावि गोत्वज्ञाने जाते कालान्तरेऽन्यगोदर्शनेन गोरूपार्थस्योपरिधते
 साक्षात् साध्याभाववद्बृत्तित्वलक्षणे व्यभिचारश्च । यतो गृहीतसङ्केतायां व्यक्तौ
 विनष्टाया व्यस्यन्तरेऽपि बोधदर्शान्नाद्यव्यक्तिगततद्बृत्ति-बाभाववद्बृत्तयन्तर
 बृत्तिवात् । किञ्च धर्मविशेषपुरस्कारेण दाक्यप्रदे व्यक्तिसात्रबोधस्वीकारे 'गौ ,
 शुक्र , चल , द्विष्ट , इत्यादीनां व्यक्तिरूपेणैव बोधापर्यायतापत्तिरिति उपाधौ
 प्रकारीभूते धर्मे गोत्वादिरूपेऽपि । गोत्वे शक्ते स्वीकारे च गा वस्यैवयान्नात्य
 व्यभिचारी । स चोपाधिर्द्विविधः । वस्तुधर्मो घटत्वादि वक्तृयदृष्ट्यापत्ति-
 वेशितो नामरूपो द्विधादिश्च । तत्र वस्तुधर्मोऽपि द्विविधः । सिद्ध साध्यश्च
 तत्र साध्य क्रियारूप अधिश्रयगादारभ्याध श्रयणान्त मध्ये विधायमानो दर्शो
 परिवर्तनकृत्कारादि । इत्थ साध्यस्तु पूर्वापरीभूतैकदेशोऽधिश्रयगाध श्रयणादि
 क्रियारूपः । यदाहु —'यावन्मिदममिदं वा साध्यत्वेनाभिधीयते । आश्रितक्रम-
 रूपत्वात् सा क्रियेयमभिधीयते' इति । सिद्धस्तु द्विप्रकारकः । पदार्थस्य प्राणप्रदो
 विशेषाधानहेतुश्च । पदार्थस्य प्राणप्रदो नाम निरवच्छिन्नप्रिणेयतानिरूपितप्रकार-
 ताश्रयः । धर्मान्तराणां यो धर्मितावच्छेदकः , यस्य च धर्मितावच्छेदकमयत्रास्ति
 सैव जातिः । जननेन प्राप्यते या सा । यावत्स्थितिसम्बन्धिनी यर्थः । यथा नीलो
 घट इत्यादौ घटे विद्यमाना घटत्वरूपाः । यद्यपि गोत्वसममालिङ्गमेव शुक्रादे
 सम्बन्धिवमस्तीति तत्रापि जातित्वमापतितम् । तथापि पाकाद्यत्तर शुक्रादि
 सम्बन्ध कदाचिदपैति न तु गोत्वस्य सम्बन्ध इति प्राणप्रदत्त गोत्वादे । नदुक्त
 वाक्यपदीये(मनुहरिणा) 'गौ स्वरूपेण न गौ नाप्यगौ गोत्वाभिसम्बन्धात्तु
 गौरिति । अयमर्थः —गौर्यक्ति स्वरूपेण न गोव्यवहारविषय नाप्यगोव्य-
 वहारविषय । गोत्वाभिसम्बन्धात्तु गोव्यवहारविषय ।

विशेषाधानहेतुगुणः । गोत्वादिना लब्धसत्ताक वस्तु शुक्रादिनेतरेभ्यो
 व्याचर्यते । नीलादयो हि घटादिक सजातीयरक्तादिघटेभ्यो व्याचर्यन्ति ।
 द्विधादिशब्दानामिति । ननु तत्र क्वचित् द्विधादिरूपो धर्मः पित्रा ढविधपदेन
 सङ्केतिते ढविधपदेन व्यवहारसम्भवात् तत्र द्विधादिसज्ञाशब्दानां स्वरूपम्
 अन्यबुद्धिनिर्गम्यम् अन्यबुद्ध्या पूर्वपूर्ववर्णश्रावणप्रयत्नजन्यसंस्कारमहितचरम
 वर्णश्रावणप्रयत्ने निश्चयेन बुद्धिसंवेद्यमिति नैयायिकाः । 'पदे न वर्णं विद्यन्ते
 वर्णेष्ववयवा न च' इत्युच्यते अत्रपदपदस्फोटस्य स्वीकारात् सहतक्रममिति नैया-

करणाः । अक्रमस्फोटारूपं शब्दस्वरूपं वक्त्रा यदृच्छया दित्थाद्यर्थे पूपाधित्वेन कल्प्यत इति सोऽयं संज्ञारूपो यदृच्छात्मक इति । अत्र प्रमाणमाह—‘गौः शुक्ल श्रलो दित्य इत्यादौ चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति महाभाष्यकारः इति । शब्दानामर्थे या प्रवृत्तिः सेत्थ प्रकारचतुष्टयवती । नन्वेवं सति परमाण्वादीनां जातित्वं स्याच्च गुणत्वम् । तादृशपरिमाणस्य यावत्स्थितिसम्बन्धित्वाद् इति चेत्सत्यम् । जातिशब्दा एवैते । वैशेषिकमतानुसारेण तु तत्र गुणत्वव्यपदेशः ।

जात्यादिरिति पक्षमित्यं व्याख्यायेदानीं जातिरेव वेति पक्षं निरूपयति । ननु पदादिनिष्ठानां शुक्लादिगुणानां गुडतण्डुलादिनिष्ठानां पाकादिक्रियाणाञ्च भेदस्य प्रत्यक्षतः सिद्धौ नानात्वं स्यादिति चेन्न । वस्तुतस्तेषामेकरूपत्वात् । भेदप्रतीतिस्त्वाद्यौपाधिकीति । गुणक्रियायदृच्छाशब्दानामाश्रयभेदाद्भेदप्रतीतिः यस्तुत एकरूपत्वमेव । यथा एकस्यैव मुखस्य खड्गे तारल्यादिविशिष्टा, मुखे स्वच्छा, तैले मलिना प्रतीतिः, न तु तत्र मुखानां वस्तुतो भेदः । एवं हिमगतशै-
षल्यं चाकचक्र्यादिविशिष्टं, दुग्धगतं स्वच्छं, शङ्खगतं मलिनमिति भेदेऽपि अभि-
घ्नाभिधानप्रत्ययोत्पत्तिर्येन शुक्लादिना तत्सामान्यं नाम जातिः । तत्रैव लाघवा-
त्सङ्केतोऽङ्गीकर्तव्यः । क्रियायामपि गुडतण्डुलसूपपाकादीनां वस्तुतो भेदेऽपि येन
पाकत्वादिनाऽभेदः प्रतीयते तदपि जातावेवान्तर्भूतम् । संज्ञाशब्दस्थले बाल-
तुरुगवृद्धशुकोदीरितानां दित्थादिशब्दानां भेदः । शरीराणामवयवोपचयापचय-
सद्भावात् व्यक्तिभेद एव वा, एवं सत्यपि येन दित्थत्वादिनाऽभेदप्रतीतिः, तदपि
सामान्यमेवेति जातिरेव प्रवृत्तिनिमित्तमित्याहुः । नैयायिकादयस्तु—न व्यक्ति-
मात्रे शक्तिः नापि जातिमात्रे, भावे आनन्त्याद्यभिचाराच्च, अन्ये व्यक्तिप्रतीत्य-
भावप्रसङ्गात् । तस्माज्जातिविशिष्टव्यक्तावेव शक्तिः । ततश्च शक्यतावच्छेदकं
योत्वादिकं जातिरिति नानन्वयमिति वदन्ति । तद्धानिति व्यक्तीनामानन्त्या-
जातेश्चानयनाद्यसम्भवाज्जातिविशिष्टव्यक्तावेव शक्तिरिति । बौद्धास्तु—(सौगताः)
'यत्सत्तत्त्वज्ञिकं यथा जलधरः सन्तश्च भावा जनी तस्मात्ते जगिकाः' इति
सिद्धान्तरीत्या भावमात्रस्य जगिकत्वाज्जातिव्यक्तयोरपि तथात्वाच्चित्तत्वाभावाद्
आनन्त्याच्च जातौ व्यक्ती वा सङ्केतस्य वक्तुमशक्यतया तद्भेदाभावे तदनुगताया-
मतस्यावृत्तौ लाघवात्सङ्केत इति वदन्ति । तत्र किमयुक्तं किं युक्तमित्यादि रस-
न प्रदर्शयते ।

ननु इत्थिमानयत्युक्ते सङ्केतसम्बन्धेन इत्थिपदवन्तमानयेति बोधदर्शनात् तत्र इत्थिपदस्य प्रकारीभूतत्वात् तस्य जातिरवाभावेन कथं जातावन्तर्भावः इत्यरचेनाह—

प्रतिक्षणं भिद्यमानेषु इत्थाद्यर्थेषु वेति । वस्तुतस्तु यत्र साक्षाज्जातेः प्रकारत्वाभावस्तत्र परम्परया जातिः प्रकारतया स्वीक्रियते यथा दण्डीत्यादौ प्रकारीभूतस्य दण्डस्य जातिरवाभावेन महाभाष्योक्तरीत्या जातिगुणक्रियासञ्चारूपचतुर्विधशब्दे एवान्तर्भावस्यावश्यं वक्तव्यतया गुणे क्रियायां संज्ञायां वा सर्वथाऽन्तर्भावासम्भवाद्दण्डे प्रकारीभूतस्य दण्डत्वस्य जातिवत्त्वादाय परम्परया दण्डिशब्दस्यापि जातिवाचकत्वाज्जातिशब्देऽन्तर्भावो भवति तथैवात्रापि 'इत्थि' पदस्य जातिरवाभावेऽपि इत्थिपदे प्रकारीभूतस्य इत्थिपदत्वस्य जातित्वेन परम्परया इत्थिपदस्यापि जातिवाचकत्वान्तर्भावो भविष्यत्येवेति न दोषः ।

प्र० ६—सोपपत्तिकं व्याख्यायनामियं कारिका—

मुख्यार्थवाधे तद्योगे रुढिनोऽथ प्रयोजनात् ।
अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत्सा लक्षणाऽरोपिता क्रिया ॥

उ० ६—मुख्यार्थवाधे इति । मुख्यमिव मुख्यः शास्त्रादित्वाद्यत् । प्राथमिकप्रतीतिविषयो वाच्यार्थ इत्यर्थः । तस्य वाधेऽनुपपत्तिग्रहे । तद्योगे इति—तस्य लक्षणीयार्थेन सह योगे सम्बन्धे, रुढित् प्रयोजनाद्वाऽन्योऽर्थो यथा वृत्त्या लक्ष्यते सा लक्षणा नाम । 'अथ' शब्दस्यार्थं अथवा वेति । 'लक्ष्यते—यत्सा' इत्यनेन 'यथा वृत्त्या लक्ष्यते सा' इति बोध्यम् । इति कारिकाया अन्वयः ।

अथ विशेषप्रदर्शनम् । मुख्यार्थवाधे इति । अत्र मुख्योऽर्थो न व्युत्पत्ति-लभ्यः । अन्यथा गोशब्देन 'गच्छतीति गौ.' इति व्युत्पत्त्या गमनक्रियाकारित्वरूपार्थं प्रतीतेः गोशब्दवर्धसिद्धये लक्षणाऽऽश्रयणीया स्यात् । लोके तु व्युत्पत्ति-लभ्योऽर्थो नैव प्रतीयते । अपि तु गोशब्दश्रावणप्रत्यक्षाव्यवहितोत्तरकाले गोरूपार्थस्य बोधो भवति इति तत्र गोशब्दस्य वाचकत्वमेव । तस्य वाधे वाच्यार्थस्य वाधे सतीति यावत् ।

तद्योगे । तेन मुख्यार्थेन योगे सम्बन्धे । सर्वथाऽसम्बन्धार्थप्रतीतौ तत्र शब्दे उपस्थितिशब्दबोधानुबुद्ध्यापारद्वयकल्पनेन गौरवं स्यात् । सम्बन्धे च सति

तज्ज्ञानाधीनलक्ष्यार्थस्योपस्थितौ तत्र शाब्दबोधानुबूलक्ष्यापारमात्रपरिग्रहेणोपस्थित्यनुबूलक्ष्यापारकक्षयनाराहित्यप्रयुक्त एवावयवम् । तत्र लक्षणायां कैश्चिद्व्यञ्जयानुपपत्तिस्तात्पर्यानुपपत्तिश्च कारणमित्युक्तम् तत्र । तात्पर्यानुपपत्त्यैव कार्यनिर्वाहे उभयत्र कारणत्ववरूपने गौरवात् । तथाहि—'वाङ्मेवो हृदि रक्षयताम्' इत्यादाविव 'यष्टी प्रवेशय' इत्यत्रापि तात्पर्यानुपपत्तिरस्यैव । न हि यष्टी बहिःसंस्थाप्य प्रविविक्तसु यष्टी प्रवेशयेति प्रयोग म्रियते । आवृतदेशावच्छिद्यसयोगप्रवेशपदार्थं स च यष्टिधारिणामिव यष्टीनामप्यस्तीति तात्पर्यानुपपत्तिरस्येवेति तस्या एवोपादानलक्षणाधीनता । रुढित इति—'कर्मणि कुशल' इत्यादौ कुशलाप्रादिरूपमुत्तरार्थग्रहमन्तरैव समुदायशक्त्या विवक्ष्यतादिरूपोऽर्थं प्रतीयते । राजपुरुषइत्यादिव्यवयववत्तत्प्रहोत्तरमेव समुदायशक्तिग्रहो भवति तथापि न तत्रेवावयवार्थोऽत्र समुदायार्थघटक 'रथन्तरादिपदेषु रथशृपदजन्यतत्पदार्थोपस्थितिपूर्वकं एव समुदायशक्त्या सामविशेषरूपोऽर्थो बोध्यते । परन्तु न तत्र रथादीनां समुदायार्थेन वशित् सम्यग्न्ध । अत्र तु कुशलाप्रादिरूपार्थेन साधधानाया द्विसम्यग्न्धो विवक्ष्यतादेरस्तीति रुढि । पूर्वत्र तु न रुढिरिति भेदः । 'कर्मणि कुशल' इत्यादौ कुशलादिपदे कुशलकर्मपादानकर्तुर्दशरूपार्थं विवक्ष्यतादिना सम्यग्न्धमद्भावात् तदर्थस्य लक्षण्या प्रतीतिः । अत्र च 'निरुद्धा लक्षणा काश्चित्ता मध्यादभिधानवत्' इत्युक्तदिना प्राधान्यतो लक्ष्यार्थस्य बोधः । यत्तु 'कलिङ्गसाहसिक' इत्यत्र कलिङ्गदेशस्य तद्देशवासिनि लक्षणेऽप्युक्तम् तत्र । 'जनपदशब्दाश्चिन्त्रियादञ्' इति सूत्रे जनपदशब्दश्रियथाचक्रयोरिष्टुश्च वा कलिङ्गादिशब्दानां देने देनवाग्निनि च वाच्यस्यैव स्वीकारात् । अनादितात्पर्यवती निरुद्धा लक्षणा । तदुदाहरणं 'कर्मणि कुशल' इति । तत्र च तत्र मुक्तार्थप्रतीतिप्ययदित्यादि रुढितयम् तेन च सम्यग्न्धाज्ञानावयवम् ।

अथ प्रयोजनान्—अथवा 'गद्गायी घोष' इत्यत्र तु प्रवाहे घोषाधारयमनुपपन्नम् । प्रवाहस्य तीरे सामीप्याद्विसम्यग्न्धः । सौम्यपावनवाच्यतिसयप्रतीतिप्रयोजनमितीय प्रयोजनयती लक्षणा । स च व्यापारो यद्यपि भर्षनिष्ठस्तथापि स शब्दे आरोप्यते इति साऽऽरोपिता म्रियेत्याहुः ।

प्र० ७—व्याख्यायन्तामिमामित्त्र कारिका ग्रन्थदुक्तसरण्यात्साक्षेपसम्पत्त्यनुपूर्वकं यत्र तस्यैराद्यदशयता प्रतीयते ।

- (१) स्वसिद्धये पराक्षेप. परार्थं स्वसमर्पणम् ।
उपादानं लक्षणं चेत्युक्ता शुद्धैव सा द्विधा ॥
- (२) सारोपाऽन्या तु यत्रोक्तौ विषयी त्रिपयस्तथा ।
विषय्यन्त कृतेऽन्यस्मिन् सा स्यात्साध्यरसानिका ॥
- (३) भेदाधिमां च सादृश्यात्सम्यन्वान्तरतस्तथा ।
गोणौ शुद्धौ च विज्ञेयौ लक्षणा तेन षड्विधा ॥

उ० ७—यदा प्रयोजनवत्या लक्षणाया प्रवाहरूपार्थेन तीरविषयकोपस्थितिनं भवति तदा कथं गङ्गापदनिष्ठलक्षणाज्ञानाधीनतीरविषयकोपस्थितिनिरिति चेदत्र धूमः । 'शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्यते' इति सिद्धान्तात् शब्दविनाश्र्यं बोधनासम्भवात् गङ्गाशब्दे उपस्थापकता आरोप्यत इति । साऽत्र लक्षणा द्विविधा । यत्र शक्यार्थस्यान्वयसिद्धये परार्थस्योपस्थापनं सा उपादानलक्षणा । यत्र परार्थांन्वयबोधार्थं शक्यार्थस्य त्यागः सा लक्षितलक्षणा चेति । 'कुन्ता प्रविशति' इत्यादौ (आकृतदेशावच्छिन्नसयोगानुभूतो न्यापार प्रवेशपदार्थः) प्रवेशकुन्तधारिपुरुषाणामिदं कुन्तानामप्यस्ति । न खलु कुन्तधारिपुरुषा कुन्तान् वहिः सस्थाप्य प्रविशन्तीति कुन्तानुपादाय कुन्तधारिपुरुषा लक्षयन्ते इत्युपोपादानलक्षणा । अत्र हि नैयायिका—अरुणादिपदानामारुण्ये शक्ति आरुण्यविशिष्टे लक्षणेत्याहुः । हेतश्चात्र वदन्ति । 'शक्यघटिते शक्तिर्न स्वीक्रियते' इति कथमिति चेत्, शक्तिर्नामेश्वरेच्छा सा चानुमेया । घटपदे चारणेन घटरूपार्थस्योपस्थित्या घटरूपार्थे ईश्वरेच्छा कल्पयितुं शक्या । आरुण्यविशिष्टे तु 'गुणगुणिनो समवाय' इति समवायसम्बन्धज्ञानाधीनोपस्थितिर्भविष्यत्येवेति 'अनन्यरुभ्यो हि शब्दार्थः' इत्युक्त्या तत्र लक्षणैव शक्तिरिति वदन्ति । तथैव जातिशक्तिवादिनो मीमांसकाः—गोत्वे शक्ति गोत्वविशिष्टव्यक्तौ 'विज्ञेय्य नाभिधा गच्छेत्स्वीणशक्तिर्विशेषणे' इत्युक्त्या शक्तेर्वक्तुमशक्यत्वेन जातिव्यवत्यो समवादसम्बन्धस्य बलसत्वाच्छक्यसम्बन्धरूपा लक्षणेत्याहुः । परन्तु लक्षणायां कारणस्य प्रयोजनस्य ईश्वरेच्छाया अनादितात्पर्यरूपरूढेर्वा अभावेन तत्र लक्षणाया अनवसराद् । व्यक्ते प्रतीतिस्तु व्यक्तिं विना जातेरनुपपन्नत्वेन 'यत्र विना यदनुपपन्नं तत्तेनाच्छिप्यते' इति भाष्येपादेव तदेवानुमानम् । व्याप्येन गोत्वेन व्यापकस्य गोत्वविशिष्टस्य व्यक्तेरनुमानम् । 'कुन्ता प्रविशन्ती' त्यादौ कुन्ता कुन्तधारि-

गुरुपश्याप्या न भवन्तीति नानुमानावपर । अनुपपद्यस्याक्षेपे दृष्टान्तात्प्रदर्शयति ।
 क्रियतामिष्यति । आख्यातार्थं कर्म कृधावर्षं कृतिः, तस्याश्च साधयत्वेन
 कर्तुराक्षेपः । कुर्विष्यत् कृते सविषयत्वेन कर्मण आक्षेप एव 'प्रविशति विद्मि'त्य-
 दावपि ज्ञेयम् ।

यत्तु 'पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते' इत्यादी दिवाभोजनरूपमुत्पाद्यमादाय
 लक्ष्ये रात्रिभाजनं प्रतीयत इत्यपोपादानलक्षणेत्याहुः । तद्यत् । तथाविधप्रत्यय-
 स्थले पदाभागात्प्रत्ययाया वचनमन्वयतया दृष्टार्थापायत्र ध्रुतस्थलेऽप्यर्थावर्षेण
 कार्यनिर्वाहे लक्षणाया व्यर्थत्वात् । 'गङ्गाया घोषः' इत्यादी तीरस्थ घोषाधारत्वे
 सिद्धये शाक्यार्थस्य प्रवाहस्य सर्वथा त्याग इत्यत्र लक्षणात्प्रत्ययः । एषा घोष-
 लक्षणाहेतुर्वात् लक्षणलक्षणेयुष्यते । तदुक्तं साहित्यदर्पणे—'उपलक्षणहेतुर्वा-
 देवा लक्षणलक्षणे नि । उपलक्षणस्य च—अविद्यमानं सूक्ष्मावर्तकम् । तदुदाहरणम्
 'काष्ठवन्तो देवदत्तस्य गृहा' इति । तत्र तदानीं दृष्टस्य काष्ठस्येदानीमविद्यमान-
 त्वेऽपि देवदत्तस्य गृहस्येतरगृहादेश्वा व्यसृष्टिः । एव 'गङ्गाया घोषः' इत्यत्र
 गङ्गात्वादेन तीररूपार्थे लक्षितेऽपि गङ्गातीरस्यैव प्रतीयति, यमुनादितीराणां व्या-
 वृत्तिरिति लक्षणलक्षणेति । अत्रोदाहरणद्वयस्यैव शुद्धेयं लक्षणम् । तदुक्तं—'भेदाधिमी-
 चे'नि । सादृश्यसम्बन्धलक्षणा गौरीं तद्वितरमन्वयधर्मत्वात् शुद्धेयम् । 'गङ्गायां
 घोषः' इत्यत्र प्रवाहतीरयो परस्परस्य वृत्तधर्मप्रकारकयोपरिस्थेयं सादृश्यम्
 भीदासीन्यं नास्तीति वाक्यत्वावच्छेदकप्रकारकस्यैव प्रवाहात्वेन तीरस्थ
 योष, न तु प्रवाहात्वेन प्रवाहस्य तीरत्वेन तीरस्येति । ननु तीरे प्रवाहात्
 बाधितमिति कथं प्रवाहात्वेन तीरस्योपरिस्थितिरिति चेत् । यमसादृश्यत्वेन तीरे
 प्रवाहस्य बाधितत्वेऽपि स्थानकारकारोपरिस्थित्यसम्बन्धेन बाधभावः ।

तीरादीनां गङ्गादिनाम्नै प्रतिपादने तात्वेन प्रवाहात्वेन तीरस्योपरिस्थितौ सौम्य-
 पावनावादेशोभ । गङ्गाते घोष इत्याद्युक्त्यर्थमात्रेऽभिप्रेयैव तीराद्व्यतिरिच्यतिरिति
 प्रयोजनस्य सौम्यपावनावादेन प्रतीतिरित्येव लक्षणाया भेदः ।

एव गङ्गात्प्रत्ययाया भेदद्वयमुक्त्वा गौरीं लक्षणभेदानाह—'नरोऽप्यति ।
 यत्रोपरिस्थितावच्छेदकप्रकारिका आरोप्यमाणत्वावच्छेदकप्रकारिका च भेदेनोप-
 स्थितिरत्र सारोपा लक्षणा । आरोप्यमाणत्वावच्छेदकप्रकारिका च भेदेनोप-
 स्थिता । 'गौरीं हीम्' इति सारोपाया उदाहरणम् । अत्रोपत्तेः । गौरीं हीम्

इत्यत्र गोत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभाववान् वाहीक इति बोध, वाहीक-
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभाववान् वाहीक इति बोधो वा । आद्येऽसम्भव,
वाहीके गोत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्यैव सत्त्वात् । अन्ये घटो घट
इतिवदभेदान्वयानुपपत्ति । प्रकारतावच्छेदकविशेष्यतावच्छेदकयोर्भेद एवाभेदा-
न्वयस्य नियमात् । केचित्तु लक्षणाया जाड्यमान्यादिकमाश्रित्य जडो वाहीक
इति बोधमाहु । तत्रोच्यते । किं गता जाड्यमान्यादयो गुणा लक्ष्यमाणा
प्रतीयन्ते ? गोगता वाहीकगता वा । गोगताश्चेत् सर्वथा बाध गोगतगुणस्या-
न्यत्राविद्यमानत्वात् । वाहीकगताश्चेत् सामान्याधिकरण्य न सङ्गच्छेत । शक्येन
साक सम्बन्धाभावश्च नहि गुणाभिन्नत्व वाहीकस्यास्ति तयोर्गुणगुणिनो समवाय-
सम्बन्धस्य नियतत्वात् । यदि च गोगतजाड्यवृत्तिजाड्यत्ववजाड्यपर्यन्त लक्ष-
णाऽङ्गीक्रियते तदापि सेवानुपपत्ति अतः सजातीयगुणाश्रयत्वेन वाहीकार्य एव
लक्ष्यते इत्येव साधु । तथा च गोगतजाड्यवृत्तिजाड्यत्ववद्वाहीकगतजाड्यवति
लक्षणा । ततश्च तयोरभेदान्वये स्वप्रकारकारोपविशेष्यत्वसम्बन्धेन गोत्वावच्छिन्नो
वाहीक इति बोध । जाड्यमान्यादिप्रतीतिश्च लक्षणाया प्रयोजनम् । उक्तञ्च
महैर्वात्तिके—‘मानान्तरविरोधे तु मुख्यार्थस्य परिग्रहे । अभिधेयाविनाभूतप्रती-
तिलक्षणेत्युच्यते । लक्ष्यमाणगुणैर्गौगाद् वृत्तेरिष्टा तु गौणता । ‘गङ्गाया घोष’
इत्यादौ मुख्यार्थस्य प्रवाहस्य स्वीकारे प्रवाहं घोषाधारत्वासम्भवात् प्रत्यक्षादि-
प्रमाणान्तरेण विरोधे सति अभिधेयेन प्रवाहरूपार्थेनाविनाभूतं सम्बद्ध यत्
तटादि तत्प्रतीतिकरणीभूतो व्यापारो लक्षणेन्दुच्यते । गौर्वाहीक इत्यत्र लक्ष्यमा-
णस्य वाहीकस्य गुणैर्जाड्यमान्यादिभिर्योगाच्छब्दसम्बन्धाद् वृत्तेर्गौणता इष्टा
गौणी लक्षणा भवतीत्यर्थ । अविनाभावश्चात्र सम्बन्धमात्र न तु ध्यासि । तथा
सति मञ्जा क्रोशन्तीत्यादौ मञ्जस्थपुरुषाणा मञ्जेन साक व्याप्यव्यापकभावस्या-
सत्त्वात् लक्षणा न स्यात् । ननु क्रोशनस्य क्रियायाश्चेत्तनकर्तृवन क्रोशनकाले
मञ्जस्थपुरुषाणा मञ्जेन साक व्याप्यव्यापकभावोऽस्त्यवेति चेद् अनुमानेनैव
प्रतीतिसिद्धौ लक्षणाया व्यर्थत्व स्यात् । आयुर्धृतम् इत्यत्र आयुष्कारण घृतमिति
कार्यकारणसम्बन्धसद्भावेन शुद्धा लक्षणा । चतुर्षुक्तोदाहरणेपु रुढ्यभावात् प्रयो-
जनमाह अत्रेति । गौर्वाहीक इति आरोप्यमाणारोपविषययोरुपादानात् सारो-
पास्यले तान्मुख्यप्रतीति प्रयोजनम् । गौरयमित्यारोप्यमाणेनारोपविषये निर्गणस्व-
रूपे साध्यवसानोदाहरणे अभेदप्रतीतिश्च प्रयोजनम् । एवमायुर्धृतमित्यप्रोभयोपा-

दानात् सारोपोदाहरणे दुग्धाद्यपेक्षया वैसादरयेन प्रतीतिः । आयुरेवेदमि-
साध्यवसानोदाहरणे नियमेनायुर्जनकत्वप्रतीतिः प्रयोजनम् । सम्बन्धान्तरे शुद्ध
लक्षणेत्युक्ते तत्र सम्बन्धान्तराण्याह—कचित्तादृष्यादुपचार इत्यादि । तथा च
उपादानलक्षणा, लक्षणलक्षणा, सारोपा, साध्यवसाना, शुद्धा, गौणीत्युक्तभेदेन
षड्विधा लक्षणा । इति ।

प्र० ८—‘गौरनुबन्ध्यः’ इत्यादिकं जातिशक्तिवादिनो मीमांसका
उपादानलक्षणामुदाहरन्ति । काव्यप्रकाशे तन्निरासः कृतः । तथा च
‘पीनो देवदत्तो दिवा न भुंक्ते’ इत्यत्रापि तैरुपादानलक्षणैव स्वीकृता ।
तदेतदुभयं प्रकाशकारोक्तरीत्या सोपपत्तिकं निराकरणीयम् ।

उ० ८—मण्डनमिश्राः ‘गौरनुबन्ध्यः’ इत्यादिकमुपादानलक्षणया उदा-
हरणमाहुः । अनुबन्ध्यः आलम्ब्यः हन्तव्य इत्यर्थः । गौरनुबन्ध्योऽजोमिपो-
मोयः’ इत्यादि उतापिदं वचनम् । मीमांसकानां मते जातौ शक्तिः । गौरनुबन्ध्य
इत्यत्र गोत्वस्य जातेः श्रुतिविहितानुबन्धनक्रिया कथं सम्भवेदिति जातेरनुबन्ध्या-
नर्हत्वात् शक्तेश्च ‘विशेष्यं नाभिधा गच्छेत् क्षीणशक्तिर्विशेषणे’ इति न्यायेन गोत्व-
शोधनेन विरतत्वात्, व्यक्तं विना जातेरनुपपन्नत्वाच्च जात्या व्यक्तिलक्ष्यते । ततश्च-
गोस्वरूपमुख्यार्थमादायैव गोव्यक्तिलक्ष्यते इत्युपादानलक्षणेयम् इति वदन्ति ।
तदेतदपेशलम् । लक्षणाकारणस्य रूढेः प्रयोजनस्यात्राभावात् । न ह्यत्र
प्रयोजनं किञ्चिदस्ति । रुढिर्वा वाचित् । येन लक्षणाया भवसरः । ननु तर्हि
भवन्मतेऽपि व्यक्तेः प्रतीतिः कथमिति चेदाद्येपादेवेति वदामः । आद्येपोऽत्रानु-
मानम् न तु लक्षणा । व्यक्तं विना जातेरनुपपन्नत्वादित्यविनाभावेन व्याप्तिर्दु-
र्हिता । वृत्तिप्रयोज्योपस्थितिः शब्दादौ कारणम् । यथा च व्यक्तेरीदशाद्येपेण
प्रतीतिस्तदुदाहरणद्वारा स्फुटीकरोति । यथा ‘क्रियताम्’ इत्यत्र कर्ता (कृतिः
साध्या गुणत्वादित्यनुमानेन कर्तुर्लाभः), कुर्वित्यत्र कर्म (कृतिः सविषया कृति-
त्वादित्यनुमानेन कर्मलाभः) अथवा तत्राद्यस्थले कर्मणः, द्विर्वाये कर्तुः लकारे-
णाभिधानात् कर्तृकर्मणोरेवाद्येपात्प्रतीतिरिति । उक्तरीत्या गुरोर्मते अर्थाद्येपे दृष्टा-
न्तमुक्त्वा भट्टमते शब्दाद्येपे दृष्टान्तमाह—‘प्रविश’ इत्यत्र ‘गृहम्’ इति कर्मपदं,
‘पिण्डीम्’ इत्यत्र ‘भक्षय’ इति क्रियापदम् यथाऽऽक्षिप्यते तथैव जात्या व्यक्ति-
इति ।

अपरे तु 'पीनो देवदत्तो दिवा न भुक्ते' इत्यादीं रात्रिभोजन लक्ष्यते तत्र भोज-
नाभावसमानाधिकरणपीनत्वयुक्तोत्कर्षस्य प्रतीतेः प्रयोजनस्य सत्त्वात्, तत्र दिवा-
भोजनरूपमुषप्रार्थमादायैव लक्ष्य रात्रिभोजन प्रतीयते इत्युपादानलक्षणेत्याहुः ।
तत्र । 'पीनो देवदत्तो दिवा न भुक्ते' इति प्रत्यक्षस्थलेऽपि दिवाभोजनाभाववत्
पीनत्व रात्रिभोजन विनाऽनुपपन्नमित्यनुपपत्त्या रात्रिभोजनप्रतीतेः । तथा चात्र
पदाभावानुपपन्नगाया वक्तुमशक्यतया दृष्टार्थापत्त्येव श्रुतरथले अर्थापत्त्यैव कार्यनिर्वाहे
लक्षणाया व्यर्थत्वात् । यत्रानुपपद्यमान शब्द शब्दान्तर कल्पयति सा श्रुतार्था
पत्तिः । यथा 'द्वारमि ति शब्द 'पिथहि' 'इति क्रियापदम् । यत्र च दृष्ट श्रुतो
वाऽर्थोऽनुपपन्नोऽर्थान्तर कल्पयति सा अर्थापत्तिरिति, स्थलेऽत्र मतभेदेनोभयमपि
सम्भवति ।

प्र० ९—'अनयोर्लक्ष्यस्य लक्षकस्य च न भेदरूपं ताटस्थ्यम् ।
तटादीनां गङ्गादिशब्दैः प्रतिपादने तत्त्वप्रतिपत्तौ हि प्रतिपिपादयिषित
प्रयोजनसम्प्रत्ययः । गङ्गासम्बन्धमात्रप्रतीतो तु 'गङ्गातटे घोष' इति
मुख्यशब्दाभिधानालक्षणाया का भेदः' । इतीयं पङ्क्तिः प्रकाशग्रन्थाशयं
विशदीकुर्वता भवता समीचीनतया व्याख्येया ।

उ० ९—'गङ्गायां घोष' इत्यत्र तटस्य घोषाधिकरणत्वसिद्धये
गङ्गाशब्द स्वार्थ प्रवाहरूप सर्वथाऽर्पयतीति सैषा लक्षितलक्षणा । तन्मूलश्च
क्षैत्यपावनत्वाद्यतिशयप्रतीति प्रयोजनम् । इत्यमुभयरूपा उपादानलक्षणा लक्षण-
लक्षणा चेति शुद्धैव । तत्र सादृश्यसम्बन्धमूला लक्षणा गौणी, तादृशसम्बन्ध-
मूला शुद्धा । 'गङ्गायां घोष' इत्यत्र प्रवाहतीरयो परस्परव्यावृत्तधर्मप्रकारक
बोधविषयताटस्थ्यमौदासीन्यमिति मुकुलमट्टा । ते तु 'गौर्वाहीक' इत्यादि
गौण्या लक्षणाया शक्यार्थलक्ष्यार्थयो सादृश्यास्यसम्बन्धेनाभेदप्रतीतिरस्ति । शुद्धा-
यां तु वाक्यार्थलक्ष्यार्थयोर्भेद प्रतीयते तदेवौदासीन्यापरपर्याय भेदप्रतीतिरूपं
ताटस्थ्य शुद्धाया गौणीतो भेदकम् । न तूपचारमिश्रणमित्याहुः । तदेव निराकर्तुमा
हानयोर्लक्ष्यस्य तटस्य लक्षकस्य प्रवाहस्य न परस्परव्यावृत्तधर्मरूप ताटस्थ्यमिति
'गङ्गायां घोष' इत्यत्र प्रवाहत्वेन तीरस्योपस्थितिर्भवति । न तु प्रवाहत्वेन प्रवाहस्य
तीरत्वेन तीरस्योपस्थितिः । तथा सति विशकलितयोस्नयोर्भेदरूपं ताटस्थ्य स्यात् ।
अतः शक्यतावच्छेदकप्रकारकलक्ष्यविशेष्यक एव बोधो भवति । ननु तीरे

प्रवाहत्व बाधित तत्कथमुच्यते प्रवाहत्वेन तीरस्योपस्थितिरिति चेन्न । समवाय सम्बन्धेन तीरे प्रवाहस्य बाधितत्वंऽपि स्वप्रकारकारोपविशोप्यत्वसम्बन्धेन तस्थितौ बाधाभावात् । तीरादीना गङ्गादिशब्दै प्रतिपादने तत्त्वेन प्रवाहत्वेन प्रतिपत्तौ तीरस्योपस्थितौ शैत्यपावनवादेर्लाभ प्रतिपिपादयिषितप्रयोजन सम्प्रयय । गङ्गासम्बन्धमात्रप्रतीतौ गङ्गातटे घोष इत्याद्युच्यमानेऽभिधेयैव तीरा देरुपस्थितिगिति प्रयोजनस्य शैत्यपावनत्वादेर्न प्रतीतिरिति लक्षणाया भेद ।

प्र० १०—प्रिशदं व्याख्यायन्तां निम्नोल्लिखितपङ्क्त्य । 'अत्र हि स्वार्थसहचारिणो गुणा जाड्यमान्द्यादयो लक्ष्यमाणा अपि गोशब्दस्य परार्थाभिधाने प्रवृत्तिनिमित्तत्वमुपयान्ति इति केचित् । स्वार्थसहचारिणुणाभेदेन परार्थगता गुणा एव लक्ष्यन्ते न तु परार्थोऽभिधीयते इत्यन्ये । साधारणगुणाश्रयत्वेन परार्थ एव लक्ष्यते इत्यपर' । इति ।

उ० १०—'अत्र'—शब्देन 'गौर्वाहीक' इत्यत्रेति धोष्यम् । स्वार्थं यादि । अत्र मुख्यार्थस्य गोवस्य वाहीके बाधितत्वात् तत्सहचारिणो गुणा जाड्यमान्द्या दयो लक्ष्यमाणा वाहीकार्याभिधाने प्रवृत्तिनिमित्तीभवन्ति । शक्यतावच्छेद क्त्वं प्राप्नुवन्तीत्यर्थ । ततश्च जडो वाहीक इति वेचिदाहुस्तदसम्यक् । तथा हि गोशब्देन तावत् किंगता गुणा लक्ष्यन्ते? गोगता वाहीकगता वा ? गोगतये हि बाध प्रसज्येत । न हि गोगता गुणा बाहीक सम्भवति । अथ बाहीकगता स्तस्मान्वाधिपरस्य न सङ्गच्छेत । नाह गुणाभिन्नत्व बाहीकस्यास्ति तयोर्गुण गुणिनो समवायस्य बलुत्तत्वात् । अत्रदं पृच्छयते—गोशब्दाद्वाहीकार्यं प्रतीयते न वा । प्रतीयते चेद्वाहीको वाहीक इति घटो घट इतिवदभेदान्वयानुपपत्ति । उद्देश्यविधेययोर्भेद एवाभेदावयस्य नियमात् । अथ न प्रतीयते इति यद्युच्यते तदा पृच्छाम । किं तर्हि गोशब्देन प्रतीयते? स्वगतगुणा न सम्भवन्ति सामान्याधि करणानुपपत्ते । अथ यदा स्वगतजाड्यवृत्तिपक्ष्यावयवजाड्यपर्यन्त लक्षणा क्रियते तदा सैवानुपपत्ति तदपि न सम्यक् । इदं पुनरत्र तावम् । गोशब्देन साधारण लक्ष्यतावच्छेदक जाड्यमान्द्यादिकमाश्रिय वाहीको लक्ष्यते । साधारण्य गोवाही कोभयगतभाष्यगतजाड्यवयवत्वेन । गोशब्दस्य गोगतभाष्यवृत्तिजाड्यत्ववशा हीकगतजाड्यवयवति लक्षणा । एतच्च तयोर्भेदान्वयन तदो वाहीक इति धोषः । वदेवाह—साधारणगुणाश्रयत्वेन परार्थ एव प्रतीयते इत्यन्ये । तदुक्तमन्यत्र—

'अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते । लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद् वृत्तेरिष्टा तु गौणता' इति । लक्ष्यमाणा जाड्यमान्घ्रादयो गुणास्तैर्योगे शक्यसम्बन्धे सति गौणी लक्षणैति तदर्थं । अत्र चाविनाभाव सम्बन्धमात्रम् । न तु व्याप्तिः । 'गङ्गाया घोष' इत्यादौ प्रवाहतीरयोर्व्याप्तिप्रहेऽपि 'मञ्जा क्रोशन्ती'त्यादौ तदभावात् न खलु मञ्जाना तस्थपुरूपैर्नाविनाभावः । किञ्च तयोरविनाभावे द्वाशेषेणैव तत्प्रतीतेर्न तत्र लक्षणोपयोगः ।

प्र० ११—'तत्र व्यापारो व्यञ्जनात्मकः' इति कारिकांशेन लक्षणा मूलव्यञ्जनाव्यापारं प्रस्तुत्य ग्रन्थकृता यदुक्तं 'विशेषा स्युन्तु लक्षिते' तटादौ ये विशेषा पावनत्वादयस्ते चाभिधातान्पर्यलक्षणाभ्यो व्यापारान्तरेण गम्याः । तच्च व्यञ्जनध्वननद्योतनादिशब्दवाच्यमप्रत्ययमेधितव्यम् । इत्येतद् ग्रन्थकृत्प्रतिपादनं तदुक्तसरण्यव शङ्कासमाधानपूर्वकं सम्यग्विचिच्यताम् ।

उ० ११—तत्र लाक्षणिकं शब्दे प्रयोजनप्रतीतिसमर्थं व्यञ्जनात्मको व्यापारः । ननु लक्षणैव प्रतीतिर्भविष्यति किमिति व्यञ्जना स्वीक्रियत इत्यत आह— यस्य प्रतीतिमिति । यस्य शैत्यपावनत्वादे प्रतीतिमाधानु जनयितु लक्षणा स्वीक्रियते 'गङ्गाया घोष' इत्यवरूपो लाक्षणिक प्रयोग क्रियत तत्र लाक्षणिकशब्दैर्गम्य गङ्गाशब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादिति भावः । शैत्यपावनत्वादि रूपे फले व्यञ्जनादपरा क्रिया व्यापारो नत्यर्थः । तथाहि नाभिधाव्यापारो वक्तु शक्यः, समयाभावात् । समय सङ्केतः । 'गङ्गाया घोष' इत्यादौ गङ्गादिपदानां शैत्यपावनत्वाद् सङ्केताभावात् सङ्कतितार्थं एवाभिधाया प्रसरात् । नापि लक्षणाव्यापारः । लक्षणाहेतूना मुर्यार्थबाधादीनामभावात् । तदेवाह—लक्ष्य न मुख्यमित्यादिना । तीररूपोऽर्थो गङ्गापदशक्यो नास्ति । न वा तीरे बाधाधारत्वादेर्बाधः । नापि पावनत्वादिना तीरस्य सम्बन्ध प्रयोजनान्तर वा, किञ्च गङ्गाशब्दस्तीरमिव पावनत्वादिक बोधयितु नार्हति इति न । वाच्याधस्य बाधे सति इतरार्थप्रतीतेर्बहुं शक्यं बाधघात्र तथा शब्द स्खलद्गतिः । स्खलन्ती गतिर्यस्य एवभूतः । बाधग्रह एव नास्तीति तात्पर्यम् । किञ्च लक्षणाया कथञ्चित् श्लोक्रियमाणायामपि तत्र रूढभावात् प्रयोजनान्तर वक्तव्यम् । तस्यापि प्रयोजनान्तरमित्यनवस्था स्यात् । ननु मास्तु प्रयोजनमात्रे लक्षणा । पावनत्वादिवि-

शिष्टे तीरे लक्षणायां नोक्तदोषः । न च तत्र प्रयोजनाभाव इति वाच्यम् । 'गङ्गा-
यास्तटे घोषः' इत्यन्ताऽधिष्ठार्थप्रतीतिरेव प्रयाजनत्वादत आह—प्रयोजनेनेति ।
प्रयाजनविशिष्टे तार लक्षणा न सम्भवति, कुतः ? इत्याह ज्ञानस्येति । अर्थ
भावः । कार्यकारणयोः पौर्वापर्यस्य व्यवस्थितत्वेन 'नीलो घट' इत्यादौ घटविषय-
कप्रत्यक्षोत्तरं (ज्ञाता घट इति) विषये ज्ञाततात्पर्यरूप फल भवतीति भाषाः ।
सैव प्रकटता नाम । घटविषयकज्ञानवानहमित्याकारकानुव्यवसायापरपर्याया सवि-
त्तिरेव फलमिति मुरारिमिश्रमनानुयायिनः । एवञ्च तीरोपस्थित्युत्तरभाषिन्याः
शैत्यपावनत्वादिप्रतीतेः समानकालिकत्वं न सम्भरतीति न प्रयाजनविशिष्टे
लक्षणा वक्तुं शक्यते, तदाह विशिष्टे लक्षणा नैवमिति । तटादौ लक्षिते सति
पावनत्वादयो विशेषाः प्रतीयन्ते तत्प्रतीतिकरणीभूतो व्यापारो व्यञ्जनपवननद्यो-
तनादिशब्दवाच्यः अवरयं स्वीकार्यः ।

प्र० १२—व्याख्यायतामियं कारिका—

यस्य प्रतीतिमाधातुं लक्षणा समुपास्यते

फले शब्दकगम्येऽत्र व्यञ्जनात्त्रापरा क्रिया ।

उ० १२—व्यञ्जनानिरूपणावसरे सा व्यञ्जना द्विधा-शब्दनिष्ठा अर्थनिष्ठा चेति
वक्ष्यते । तत्र शब्दनिष्ठा पुनरपि द्विधा 'अभिधामूला लक्षणामूला च । तत्र
यद्यप्यभिधायाः प्राथम्यादुपजीव्यत्वाच्च तन्मूला प्रथमं निरूपयितुमुचिता तथापि
मुप्रसिद्धत्वात्प्रयोगायाः प्रकृतत्वाच्च तन्मूलामेव प्रथमं निरूपयति 'तत्र व्यापा-
रो व्यञ्जनात्मकः' इति । तत्र लाक्षणिकशब्दे व्यापारो व्यञ्जनाप्रकाशानुकूलः ।
लक्षणादिनैव तत्प्रतीतौ किं तयेत्यत आह—यस्य प्रतीतिमिति । अनया कारिक-
याऽर्थात्परिपूरणप्रमाणं प्रदर्शितं भवति । अत्र 'लक्षणा' इति पदं लक्षणया लाक्षणिक-
शब्दपरम् । यस्व शैत्यपावनत्वादिरूपफलस्य प्रतीतिं अनुभवरूपामाधातुं
जनयितुं लक्षणा लाक्षणिकः शब्दः समुपास्यते आधीयते । सत्यपि वाचकशब्दे
(गङ्गायां घोषः' इत्यत्र) तं विहायाद्रियते । शब्देकगम्ये लाक्षणिकशब्दमात्र-
गम्ये (न त्वनुमानादिगम्ये) अत्र तस्मिन्फले (नान्यतस्तत्प्रतीतिरपि तु तस्मादेव
शब्दात्) शैत्यपावनत्वादिप्रयोजनविषये व्यञ्जनाद् व्यञ्जनं विना व्यञ्जनं
विहाय अपरा क्रिया अन्यो व्यापारो न इत्यर्थः । किन्तु व्यञ्जनात्मक एव व्यापार
इति भावः । एवं लाक्षणिके शब्दे प्रयोजनघोषणमो व्यञ्जनाभिधो व्यापारः ।

ननु लक्षणयैव प्रयोजनोपस्थितिनिवहिऽल व्यञ्जनये याह—यस्य प्रतीतिमाधातुमिति । केवल तन्मात्र यदि प्रतिपिपादयिषित तहि 'गङ्गातटे घोष' इत्येव वाच्यम् । अतस्तस्य प्रयोजनान्तर वक्तव्यम् । तत् सिद्धये एव लाक्षणिकशब्दप्रयोग । सा च प्रयोजनसिद्धि गङ्गाशब्दे सत्येव भवति, नान्यथा । अत शब्दनिष्ठो व्यञ्जनाभिधो व्यापार तत्प्रतीतये स्वीक्रियते । यतस्तस्य व्यापारान्तरेण प्रतीतिर्वक्तु न शक्या इति ।

प्र० १३—'हेत्वभावात् लक्षणा' इत्यस्य क आशय ।

उ० १३—'गङ्गाया घोष' इत्यत्र गङ्गाशब्दस्य लाक्षणिकप्रयोग शैयपावनत्वादिप्रयोजनप्रतिपत्तये कृत । तत्र व्यञ्जनाइते नाम्नो व्यापारस्तत्प्रतीतिमाधातु प्रभवति । तथा हि नाभिधा समयामावात् । समय सकेत । अभिधा सकेतसहाय्यैवोपयुज्यते । 'गङ्गाया घोष' इत्यादौ गङ्गादिपदाना शैत्यपावनत्वादौ सकेताभावात् सकेतितार्थे एवाभिधाया प्रसरात् । नापि लक्षणाव्यापार । अत उक्तम् 'हेत्वभावात् लक्षणे ति । लक्षणाया किल मुख्यार्थबाध तद्योग रुद्धिप्रयोजनान्यतरच्च कारणम् । तदेत-मुख्यार्थबाधत्रयम् । न ह्यत्र तेषा सत्ता तद्वोपपादयति 'लक्ष्य न मुख्यम्' इति कारिकाया । तद्यथा—'लक्ष्य न मुख्य, नाप्यत्र बाधो, योग फलेन नो । न प्रयोजनमेतस्मिन् न च शब्द-स्खलद्गति' इति । 'गङ्गाया घोष' इत्यत्र गङ्गाशब्दस्य प्रवाहो मुख्योऽर्थः । तद्बाधस्तीरसम्बन्धश्च । तीरस्य लक्षणयोपस्थाने मुख्यशब्देन प्रतिपादयितु शक्यस्य शैयपावनत्वादे प्रतीति प्रयोजनमिति गङ्गाशब्देन यथा तणे लक्ष्यते तद्बाधदि तट मुख्य स्यात् तस्यात्र बाध प्रयोजनस्य च शैयादेस्तटेन सम्बन्ध स्यात्, तस्य च प्रयोजनान्तर च किञ्चिद्भवेत्तदा गङ्गाशब्द प्रयोजन लक्षयेत् । न ह्यत्र तट मुख्योऽर्थः । नापि तत्र बाध । तटे घोषाधारत्वस्य सत्त्वात् । न च गङ्गाशब्दार्थस्य तटस्य पावनीयत्वाद्यैर्लक्षणीयैर्धर्मैः सम्बन्ध (योग फलेन नो) तणे तयामभावात् । नापि प्रयोजनान्तर येन लक्षणा स्यात् । किञ्च गङ्गाशब्दो न तटमिव प्रयोजन प्रतिपादयितुमसमर्थः । वाच्यार्थस्य बाध सति इतरार्थप्रतीतिर्वक्तु शक्यत्वाच्च चात्र तथा शब्द स्खलद्गति । स्खलन्ती गतिर्यस्य । एवभूत । बाधग्रह एव नास्तीति तात्पर्यम् ।

प्र० १४—समुपपाद्यताम् 'एवमप्यनवस्था स्याद् या मूलक्षयकारिणी' इति कारिकांशः ।

उ० १४—प्रयोजनस्य लक्ष्यत्वमेव नास्तीति 'हेत्वभावाच्च लक्षणे'त्यादिना प्रतिपादितम् । किञ्च लक्षणाया कथञ्चित् स्वीक्रियमाणाया तत्र रूप्यभावात्प्रयोजनान्तर वक्तव्यम्, तस्य पुन प्रयोजनान्तरमिति अनवस्था स्यात् । बीजाङ्कुरन्यायेन अनवस्था न दोषायेत्याशङ्क्याह 'या मूलक्षयकारिणी मूलक्षतिकारिणी वेति प्रयोजनपरम्पराया लक्षणास्वीकारे प्रयोजनान्वेषणस्यापर्यवसानेन प्रस्तुतस्य पावनत्वादेस्तीरादेर्वा बोधानुदयप्रसङ्ग । 'मूलक्षतिकरीं चाङ्कुरनवस्था च दूषणम्' इति बीजाङ्कुरवदनवस्था न दूषणमित्यपास्तम् ।

प्र० १५—'प्रयोजनेन सहितं लक्षणीयं न युज्यते' इत्यस्य कोऽर्थः ।

उ० १५—ननु न केवल प्रयोजन लक्ष्यते किन्तु प्रयोजनसहित तटादि, इत्यतो नोक्तदोषप्रसङ्ग । अत आह—पावनत्वादिधर्मयुक्तमेव तट लक्ष्यते । 'गङ्गायास्तटे घोष' इत्यतोऽधिकस्यार्थस्य प्रतीतिश्च प्रयोजनमिति, इति शीतपावनादिविशिष्टे तटे लक्षणा, तर्किक व्यञ्जनयेति । ननु शैत्यपावनत्वादियुक्तमेव तटगङ्गाशब्देन लक्ष्यते तर्किक व्यञ्जनया ? न चात्र प्रयोजनाभाव इति वाच्यम् । गङ्गातटे घोष इत्यतोऽधिकार्थप्रतीतिरेव तत्प्रयोजनत्वादित्यत आह—प्रयोजनेन सहितेति । अत्र लक्षणीय लक्षणाजन्यज्ञानविषय (तटम्), प्रयोजनेन प्रयोजनीभूतज्ञानविषयेण (पावनत्वादिना) सहित न युज्यते इत्यन्वय । कुत इत्याह—ज्ञानस्येति । अयमर्थः । कारणकार्ययो पौर्वापर्यं बलसम् । प्रत्यक्षादेर्नालादिविषय । तत्फलञ्च विषये ज्ञाततोत्पत्ति । विषयविनाशिस्मृत्युपपत्तेरात्मनि वा नीलविषयकज्ञानवानहमिति अनुबन्धवसाय । शैत्यपावनत्वादिप्रतीतिश्च तीरोपस्थित्युत्तरभाविनीति तयो सामानाधिकरण्य न सम्भवतीति ।

प्र० १६—व्याख्यायतां सूत्रमिदं 'ज्ञानस्य विषयो ह्यन्य फलमन्य दुदाहृतम्' इति ।

उ० १६—अत्र 'हि' शब्द प्रसिद्धार्थकतया दृष्टान्तार्थक । 'अन्य'शब्दो ज्ञानादन्य इत्यर्थक । एवमन्यदित्यपि ज्ञानादन्यदित्यर्थकम् । तथा च यथा विषयो ज्ञानादन्यस्तथा ज्ञानस्य फलमपि ज्ञानादन्यत् । फलफलिनी

समसमयसमुत्पादासम्भवात् । तत्र दृष्टान्तमाह—प्रयत्नादेरिति । अहमिन्द्रिय
प्रति यदुत्पद्यते ज्ञान तद्व्यञ्जम् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यज्ञानमित्यर्थं । आदि
पदेनानुमानादेर्ग्रहणम् । अध्वरमामासकर्मतेनाह—प्रकृतनेति । घटज्ञानानन्तर
'ज्ञातो घट' इति प्रत्ययात् तज्ज्ञानेन तस्मिन्घटे ज्ञाततात्परनाङ्गी प्रकृतता जायते
इति अध्वरमामासकर्मामासा । एवञ्च 'ज्ञेयधर्म' प्रकृतता पूर्वमीमासकैः प्रयत्नादि
ज्ञानस्य फलम् इत्युच्यते' इति भावः । तार्किकमतेनाह—'सवित्ति रिति । सति
च घटज्ञाने 'घटमह जानामि' इति प्रत्ययरूपा अनुभवमायापरपर्याया सवित्ति
घटज्ञानाजायते इति तार्किकतर्कः । एवञ्च 'ज्ञातधर्म' सवित्ति तार्किकैः मुरारि
मित्रादिभिः प्रयत्नादिज्ञानस्य फलमित्युच्यते' इति भावः । तथा च एतयो
(प्रयत्नस्य) विषयफलयोः प्रयत्नाद्विज्ञातव यथा सुयक्त तथा लक्षणाजन्य
ज्ञानात् तफलस्य पावनवादिज्ञानस्थान्यवमवरयमपितन्व्यमिति भावः । यथा
करणत्वेन ज्ञानाद् विषयो भिद्यते तथा कार्यत्वेन फलमित्यर्थं । अन्यथा तस्मिन्
पावनत्वज्ञानयोरभेदे ज्ञापनकभावानुपपत्तेरिति । एवञ्च लक्षणाजन्यज्ञानविषय
त्वेन तफलस्य शैत्यपावनत्वादेर्लक्षणाविषयत्वं न युक्तमित्यर्थः ।

प्र० १७—अभिधामूलव्यञ्जना ग्रन्थकारोक्तदिशा प्रतिपाद्यताम् ।

उ० १७—तत्र कारिका—'अनेकार्यस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते ।
सयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद्वापृतिरन्धनम्' इति । तथा च 'सयोगो विप्रयोगश्च माहर्च्यं
विरोधिता । अर्थं प्रकरणे लिङ्ग शब्दस्यान्यस्य सन्निति । सामर्थ्यमौचित्यं देश
कालोव्यक्ति स्वराद्यः । शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्तृतिहेतवः' । इत्युक्तदिशाऽप्ये
व्याख्यानानाम् प्रक्रमते । इत्थं लक्षणांमूल व्यञ्जकत्वमुक्त्वाऽभिधामूलमाह—अने
केति । अनेके अर्था वाच्यत्वेन यस्य तस्यानेकार्यस्य नानार्थकस्य शब्दस्य
वाचकत्वे अभिप्राया प्रकरणादिभिः नियन्त्रिते एकत्र सीमिते सति अवाच्यार्थं
तदाभिधया प्रतिपादयितुमशक्यः । तद्भीकृत तद्व्यतीतिहेतुः या व्यापृतिः व्यापार
सा अन्धन व्यन्धनमित्यर्थः । अत्र भावः । एकस्य वर्णमनूहामन पदस्थानेकरा
नेकैव शक्तिः । शक्यतावच्छेदकभेदेन तद्भेदात् । ततश्च पस्मिन्नर्थं तात्पर्यप्राहक
प्रकरणादिकमवतरति तद्भेदशक्त्या तदर्थोपस्थापनम् । अन्यस्याश्च विरोधानम् ।
तथा निरुद्धतयाऽभिधया बोधयितुमशक्यार्थस्य बोधने प्रभवन्ती वृत्तिर्यन्ना नमः ।
इत्यभिधामूला शाब्दी व्यन्धनेऽयुच्यते इति वाच्यम् । न तु श्लेषपदाभिधात् एव

द्वितीयार्थग्रहः स्यादिति शङ्कानिवारणायोक्तं वाचकत्वे नियन्त्रिते इति । 'न च संयोगादिनाऽभिधावद् व्यञ्जनापि नियन्व्यतामिति वाच्यम् । संयोगादिकमतिक्रम्य बोधकत्वेन तत्सिद्धेः ।

संयोगादीनां वाचकत्वनियामकत्वे भर्तृहरिसम्मतिमाह—'संयोग' इत्यादिना । संयोगः प्रसिद्धसम्बन्धः । विप्रयोगो विभागः । साहचर्यं संभूयावस्थानम् । सादृश्यं वा । विरोधिता सहानवस्थानम् । अर्थः प्रयोजनम् । प्रकरणं वक्तृश्रोतृ-बुद्धिस्थता । लिङ्गं संयोगातिरिक्तसम्बन्धेन परपक्षव्यावृत्तो धर्मः असाधारणो धर्मो वा । व्यक्तिलिङ्गं पुंस्त्वादि । सामर्थ्यं कारणता । औचित्यं योग्यता । देशकाली तद्विशेषौ । स्वरः उदात्तादिः । एवमेतैः शब्दवाच्यार्थस्यानवच्छेदे कतमोऽर्थोऽत्र विवक्षित इति संदेहे सति विशेषस्मृतिहेतवः विशेषस्य विवक्षितार्थस्य या स्मृतिर्ज्ञानं तद्वेतवः तज्जनका भवन्तीत्यर्थः ।

तत्र संयोगः प्रसिद्धार्थस्य गुणविशेषरूपः सम्बन्धस्तेनाभिधानियमनं यथा 'सशङ्खचक्रो' हरिरित्यत्र शङ्खादिसंयोगेनानेकार्थस्य हरिशब्दस्याच्युतेऽभिधा नियम्यते । अन्यहरिपदार्थं तत्संयोगाभावात् । विप्रयोगस्तावत्तत्सम्बन्धध्वंसः तेन यथा 'अशङ्खचक्रो' हरिरित्युच्यते । सम्बन्धस्य प्रतियोगिपूर्वकत्वात् । साहचर्यं सहचरता तेन यथा रामलक्ष्मणाविति रामपदस्य लक्ष्मणसाहचर्येण दाशरथी । विरोधः सहानवस्थानं बध्यघातकभावश्च यथा रामार्जुनगतिस्तपोरिति रामार्जुन-पदयोः भार्गवकार्तवीर्ययोः । अर्थः प्रयोजनम् तेन यथा 'स्थापुं भज भवच्छिदे' इत्यत्र भवच्छेदनरूपप्रयोजनवशात् स्थापुशब्दस्य हरे । प्रकरणं वक्तृश्रोतृबुद्धि-स्थता, तेन यथा 'सर्वं जानाति देव' इत्यत्र देवशब्दस्य राजनि । यत्तु 'युष्मदर्थे' इति व्याख्या तस्या अपि प्रकृते राजादावित्यर्थः । किंवा समर्थे राजादावि-त्यर्थः । लिङ्गं संयोगातिरिक्तसम्बन्धेन परपक्षव्यावृत्तो धर्मः । तेन यथा 'कुपितो-मकरध्वजः' इत्यत्र मकराकारध्वजसमुदाभ्यां ध्यावृत्तेन समवायसम्बन्धवत्ता कोपेन मकरध्वजशब्दस्य कामे, यत्तु लिङ्गं चिह्नमिति तत्र कोपस्य कामचिह्नत्वाभावात् । असाधारणधर्मस्य चिह्नत्वात् । सशङ्खचक्र इत्यत्रातिव्याप्तिप्रसङ्गाच्च । शब्दस्यान्य-स्य सन्निधिः । नियतार्थकशब्दान्तरसामानाधिकरण्यम् । अतो भवच्छिदे इत्यादाव-प्रसङ्गः । न च सशङ्खचक्रो हरिरित्यत्रातिव्याप्तिः । शङ्खचक्रशब्दसामानाधिकरण्या-भावात् । यद्वा हरो शङ्खचक्रे सति संयोगादोहरणे तात्पर्यम् । तेन यथा 'देवस्य त्रिपुराराते'रित्यत्र त्रिपुरारातिशब्दसामानाधिकरण्याद् देवशब्दस्य शम्भुरूपेऽ-

मरे, अन्यस्य देवशब्दार्थस्य राज्ञिपुरारातित्वाभावात् । यत्तु देवतान्तरस्या तथाभावाच्चङ्कितनियमन शम्भाधिति तन्न युक्तम् । देवतान्तरे देवशब्दस्य शक्ति भेदाभावाद् उदाहरणासामञ्जस्यापत्ते । सामर्थ्यं कारणत्वम् । तेन यथा 'मधुना मत्त कोकिल' इति । अत्र मधुशब्दस्य वसन्ते । अन्यस्य मधुशब्दार्थस्य कोकिल मादनासामर्थ्यात् । औचिती अहंता तथा यथा—'पातु वो दयितामुखम्' इति । अत्रोत्कण्ठितमनोरथसाधनौचित्येन 'मुख' शब्दस्य साम्मुख्ये न तूपायादौ । यद्यप्यत्रापि सामर्थ्यं सम्भवत्येव तथापि मधुनेत्यत्र तृतीययेव तद्वीधाभावेऽपि औचि तीमात्रज्ञानादेव शक्तिनियमनमसङ्कीर्णम् इति । देशेन यथा 'भात्यत्र परमेश्वर' इति । अत्रेति राजधानीरूपाद् देशात् परमेश्वरपदस्य राजनि । कालेन यथा—'चित्रभानु र्विभाति' इति । अत्र चित्रभानुपदस्य दिवा दिवाकरे, रजन्यामाशुशुष्णौ बह्वौ वा । व्यक्तिलिङ्ग पुस्त्वादिस्तया यथा 'मित्र भातीति' अत्र मपुसर्लिङ्गात् मित्रपदस्य सुहृदि । 'मित्रो भाती'त्यत्र पुलिङ्गात्सूर्ये । स्वरस्त्वदात्तादिविंदे बाहुल्येनार्थप्रती तिकृद् दृश्यते । यथा 'इन्द्रशत्रो वर्धस्व' इति । अत्र 'इन्द्रशत्रो' इत्यस्यान्तो- दात्त वे पृथीतपुरुषव्यस्तौ इन्द्रस्य शातनकर्तृत्व लक्ष्यते । पूर्वपदान्तोदात्ताद्बहु वीहौ च 'इन्द्र शातयिता यस्य' इति इन्द्रस्य शातनकर्तृत्व लक्ष्यते । काव्ये तु नैव बाहुल्यम् । काव्येषूदात्तादीनां नार्थविशेषनियामकता । अत एवोक्त—'काव्यमार्गे स्वरो न गण्यते' इति । अत्र स्वरपदेनोदात्तानुदात्तस्वरितास्त्रय । ननु काव्येऽपि स्वरो विशेषप्रतीतिकृद्स्त्वयेव । यथा 'ममामि कौरवशतम्' इत्यादौ काकुस्वरादिना विशेषार्थावगतेरिष्टत्वात् । अतोऽत्र स्वरशब्देनोदात्तादेरेव विवक्षितत्वात् । यद्वा अभिधानियामको स्वर वेदे एवानुशासनात् न तु काव्ये । 'स्वरादय' इत्यादि ग्रहणादभिनयापदेशौ गृह्येते । अन्ये चोक्तान्तर्भूता । अभिनयश्च साक्षादिवार्था वारादिप्रदर्शिका हस्तादिक्रिया तथा यथा 'पृहमेत्त०' इति प्राकृत पद्यम् । अस्य छाया—'एतावन्मात्रास्तनिका एतावन्मात्राभ्यामक्षिपन्नाभ्याम् । एतावन्मा त्रावस्था एतावन्मात्रैर्दिवसै' इति । अत्र विकसितमुकुलिताभिनयविशया स्तनस्य पीनत्वमुकुलिताद्यर्थविशेषेऽभिधा नियम्यते । एव विशेषपादत्रयेऽपि अपेशोऽभिमतनिर्देश तेन यथा । 'इत स दैत्य प्राप्तश्रीर्नेत एवार्हति क्षयम् । विपट्टोऽपि सवर्ष्य स्वयं क्षेत्तुमसाम्प्रतम्' । अत्रापदेशेनेद् शब्दस्याभिधा वक्तिरि नियम्यते । इत्थं सयोगादिनाऽर्थान्तराभिधायकत्वे निवारितेऽपि यत्र क्वचिदनेकार्थं शब्देनार्थान्तरप्रतिपादनम् तत्र नाभिधा, एकत्रार्थे तस्या नियतत्वात् । नापि लक्षणा,

सुरयार्थवाधायभावात् । किं त्वञ्जन व्यञ्जनमेव व्यापार । तस्य च शाब्दान्वय
 व्यतिरेकाभ्यां शाब्दत्वमिति उपरिष्ठात्प्रतिपादितम् । 'भद्रात्मन' इत्यभिधामूल-
 व्यञ्जनाया उदाहरणम् । अत्र प्रकरणाद्राजरूपार्थे नियन्त्रिते द्वितीयगजरूपार्थे
 प्रतीतिरभिधामूलव्यञ्जनया । तद्युक्तो व्यञ्जनाव्यापारयुक्त शब्दो व्यञ्जक । ननु
 शब्दमात्रस्य व्यञ्जकत्वे कथं शब्दार्थयुगलस्य काव्यस्य ध्वनित्वमित्यत आह—
 यदिति, तथेति । अर्थोऽपि व्यञ्जकस्वभावप्रकृतार्थबोधानन्तरमेव व्यङ्ग्यार्थबोधा-
 दर्धस्य सहकारित्वमित्यर्थः ।

इति द्वितीयोऽङ्कात् समाप्तः ।

अथ तृतीयोल्लासः

प्रश्न १—अर्थव्यञ्जकताप्रतिपादनाय व्याख्यायतां निम्नोल्लिखित-
सूत्रवचनम्—

वक्तृ-बोद्धव्य-काकूनां वाक्यवाच्यान्यसन्निधे

प्रस्तावदेशकालादेर्वैशिष्ट्यात्प्रतिभाजुषाम् ।

योऽर्थस्यान्यार्थधीहेतुर्ध्यापारो व्यक्तिरेव सा ॥ इति ।

उ० १—पूर्वं शब्दे निरूपिते उपोद्घातेन शब्दव्यञ्जनाया निरूपितायां
प्रसङ्गेनार्थव्यञ्जना निरूपणीया । तदेतदाशङ्कयते शब्दे निरूपितेऽवसरोऽयमर्थनिरू-
पणस्य । किञ्च, अर्थं धर्मिणि निरूपिते तद्धर्मो व्यञ्जना सुनिरूपा भवति । तत्कुत
स्तमनाह्याहस्य व्यञ्जनानिरूपणमिति । तदेना शङ्कामपनिनीपुरुक्त स्मारयति—
'अर्था प्रोक्ता पुरा तेषाम्' इति । अर्था वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्या । अर्थस्य सन्निकृष्ट
तरत्वेऽपि तेषामित्यनेन योग्यतया वाचकादय शब्दा परामृश्यन्ते । शिष्यावधा
नाय प्रतिनानीते—'अर्थव्यञ्जकतोच्यते' इति । ननु सर्वेषामित्यादिना (सर्वेषा
प्रायशोऽर्थाना व्यञ्जकत्वमपीष्यते' इति कारिकाधेन यत्पूर्वमुक्तम्) पूर्वमर्थाना
व्यञ्जकता प्रोक्तेः । तदन्या कीदृशी सेत्याकाङ्क्षायामाह—वक्तृबोद्धव्येति । य
परप्रतिपत्तये वाक्यमुच्चारयति स वक्ता । स च कविस्तच्चिबद्धो नायकादिश्च ।
बोद्धव्य प्रतिपादनीयो जन अन्तर्भावितण्यर्थत्वात् । कायत्यर्थान्तरमिति काङ्क्षु ।
'कै शब्दे' इति धातु । अथवा काङ्क्षुनिह्ना । तद्व्यापारविशेषसम्पाद्यत्वात् शोक
भीत्यादिभिर्ध्वनेर्विष्कार । तथा च साकाङ्क्षाणा पदाना समूहो वाक्यम् ।
शक्योऽर्थो वाच्य । अन्यस्य वक्तृबोद्धव्यभिन्नस्य सन्निधि अन्यसन्निधि ।
वाक्यवाच्याभ्या सहितेऽन्यसन्निधि वाक्यवाच्यान्यसन्निधि । तेनेतरेतरद्वन्द्वे एक
वद्भावो नपुंसकत्व न । प्रस्ताव प्रकरणम् । देशो विचनानादि, कालो वसन्तादि । आदि
शब्दप्राश्न्येष्टादि । तेषा वैशिष्ट्याद्बैलक्षण्यात् । तच्च वक्त्रादि प्रत्येक सम्बध्यते ।
प्रतिभाजुषाम् प्रतिभा वासना । नवनवोन्मेषशालिनी बुद्धि प्रज्ञा वा । तद्वताम्
काव्यवासनापरिपक्वबुद्धीनाम् । सहृदयानामिति यावत् । याऽन्यार्थधी । अन्यो
वाच्यलक्ष्यव्यतिरिक्तो योऽर्थ व्यङ्ग्यरूपस्तद्गीस्तप्रतीति तद्वेतुर्थोऽर्थस्य वाच्य
लक्ष्यव्यङ्ग्यरूपस्य त्रिविधस्यार्थस्य व्यापारो व्यक्तिरेव । व्यज्यतेऽनयेति करण-

व्युत्पत्त्या व्यञ्जनैवेति सूत्रार्थः । अत्र वैशिष्ट्यादिति पञ्चम्यर्थः सहकारिरूपं हेतुत्वम् । तच्च तदभावे व्यञ्जानानुदयाद्बोध्यम् । एवं चक्रादिवैलक्षण्यहेतुका या प्रतिभाशालिनामन्यार्थधीस्तद्हेतुर्व्यापारवमस्याः स्वरूपमिति बोध्यम् ।

वक्ष्यमाणोदाहरणेषु वैशिष्ट्यविशेषोऽविदग्धानां दुर्ज्ञेय इति सूचयन् वृत्ति-
कृदाह—ऋमेणोदाहरणानीति । वक्तृवैशिष्ट्याद्वाच्यस्य व्यञ्जकत्वमुदाहरति—
'अहपिहुलं' इति प्राकृतपद्येन । अस्य छाया—'अतिष्टुलं जलकुम्भं गृहीत्वा
समागताऽस्मि सखि खरितम् । धर्मस्वेदसलिलनिःश्वासनिःसहा विधाम्यामि
क्षणम्' इति । जलाहरणवर्मनि नदीगहने उपनापकोपमुक्तायाः धर्मजलनिः-
श्वासाद्युपभोगचिह्नेनोपभोगं सम्भावयन्तीं सखीं सम्बोध्य कस्याश्चिदुक्तिरियम् ।
अत्र प्रमाणान्तरेणासतीखेऽवगते सति व्यभिचारिणी वदतीति वक्तृवैशिष्ट्याद्
वाच्यघटितवाक्यार्थस्य चौरेण कृतं रतं गोपायतीति सामाजिकान् प्रतिभा-
शालिनः प्रति व्यङ्ग्यमिति भावः । अत्र वक्ष्मी कामिनी । तस्या दुःशीलस्वरूप-
वैशिष्ट्यं विज्ञानन्तं चौर्यरतगोपनं व्यक्तीभवति । अत्र दान्दपरिवृत्तिसहवा-
दर्थस्यैवेयं वृत्तिः ।

योद्ध्यवैशिष्ट्याद्वाच्यस्य व्यञ्जकत्वमुदाहरति—'ओर्णिङ्' इति पद्येन
अस्य छाया—'ओर्णिङ्द्रवं दीर्घल्यं चिन्ताऽलसत्वं सनिःशसितम् । मम मन्दभागि-
न्याः कृते सखि स्वामपि अहह परिभवति' इति । कृतस्वकामुपसम्भोगी कृतीं
प्रत्युपभोगचिह्नैस्तं सम्भोगं ज्ञातवत्या नायिकाया उक्तिरियम् । अत्र दृष्टी
योद्ध्यया । तस्या अन्यदापि दृष्टदुष्टचेष्टायाः वैशिष्ट्येन तस्याः कामुकोपभोगो
व्यज्यते ।

काकुवैशिष्ट्याद्वाच्यस्य व्यञ्जकत्वमुदाहरति—'तयाभूताम्०' इति येणी-
संहारनाटकस्थपद्येन । तत्र प्रथमाद्वे सुरनिप्रदाद्यनुद्यमेन युधिष्ठिरमुपालभमानं
भीमं प्रति सहदेवस्य 'आर्य, कदाचिद् त्विद्यते गुरः' इत्युपालम्भनिषेधपरवा-
क्यस्योत्तरे 'गुरः किं रोदनमपि जानाति' इत्युपक्रम्य भीमसेनोक्तिरियम् । 'सिद्धे'
दि. गुरः साक्षादनभियोग्यो युधिष्ठिरः । इत्यममुना कारणेन
ग्लाने मयि रोदं मात्सर्यं भजति अद्यापि एवंत्रिधुरवस्थायामपि अपवा
द. ५५५ दि. गुरपु रोदं मात्सर्यं न भजतीति सोपहासः काष्ठी
५५५ दि. १. अत्र 'नत्रि' काष्ठीः । सद्द्वैशिष्ट्यात् 'मयि न. योत्तरं मात्सर्यं, एतद्

तु योग्यम्' इति ध्यज्यते । ननु पात्रापात्रवैपरीत्येन खेदस्य करणाकरणरूप-
वाक्यार्थस्य अयुक्तनयाऽपर्यवसानस्य पर्यवसानरूपसिद्धौ ध्यङ्गधोपस्थापनद्वारा
काकुरेव प्रभवतीति काकोर्वाच्यसिद्धयङ्गत्वे तद्द्वारीभूतस्य व्यङ्ग्यस्यापि तथात्वेन
गुणीभूततया गुणीभूतव्यङ्ग्यमिदमुदाहरणं न तु ध्वनिरित्याशङ्क्य निराकरोति-
'न च वाच्यसिद्धयङ्गमत्र' इत्यादिना वृत्तौ । अत्र नेति प्रश्नकावचाऽपि
वाक्यार्थप्रतीतिपर्यवसानात्, यां काकुं विना वाक्यार्थबोध एव नोपपद्येत तदै-
वाक्षिस्य गुणीभावात् । यथा 'मन्मामि कौरवशतम्' इत्यत्र भीमसेनादितादृश-
वक्त्रि । तदेतदुक्तं 'प्रश्नमात्रेणापि काकोर्विश्रान्तेरिति' ।

वाक्यवैशिष्ट्याद्वाच्यस्य व्यञ्जकत्वमुदाहरति—'तद्भा मह' इति प्राकृतपद्येन
तस्य द्वाया—'तदा मम गण्डस्थलनिमग्नां दृष्टिं नानैपीरन्यत्र । इदानीं सैवाहं
तौ च कपोलौ न सा दृष्टि' इति । नायिकाभयाक्षिकटवर्तिनीमन्यां प्रियतमां
साक्षादपहाय नायिकाकपोलगतं तत्प्रतिविम्ब नायिकामुखावलोकनमिषेण सादरं
दृष्ट्वा तत्प्रतिविम्बपगमे तादृशनिरीक्षणनिवृत्तं नायकं प्रति दृष्टिविकारेण ज्ञात-
रहस्याया नायिकाया उक्तिरियम् । तथा च वाक्यमनेकं पदम् । तेनात्र तदे
दानीं पदात्मकवाक्यवैशिष्ट्यात् 'मत्सर्त्वीं कपोलविम्बितां पश्यतस्ते दृष्टिरन्यादृशी,
चलितायां तु तस्यामन्यादृशीत्यहो प्रच्छन्नकामुकत्व तवे'ति व्यज्यते ।

वाच्यवैशिष्ट्याद्वाच्यस्य व्यञ्जकत्वमुदाहरति—'उद्देशोऽय सरस०' इति
पद्यम् । अत्र नर्मदोद्देशरूपस्य तद्विशेषणीभूतवातकुञ्जादिरूपस्य च वाच्यस्य-
यथोक्तविशेषणस्य वैशिष्ट्यात् 'सुरतार्थं प्रविशे'ति व्यज्यते ।

अन्यसन्निधिवैशिष्ट्याद्वाच्यस्य व्यञ्जकत्वमुदाहरति—'णोल्लङ् अणो०' इति
प्राकृतं पद्यम् । अस्य द्वाया—'नुदत्यनार्द्रमनाः श्वश्रूमां गृहभरे सकले । चणमात्रं
यदि सन्ध्यायां भवति न वा भवति विश्राम' इति । गृहजनसाक्षिप्येन निशिप्य
वक्तुमशक्नुवन्ती काचित् तदस्थतयेव सन्निहितमुपनायक प्रति सङ्केतकालसूच-
नाय प्रतिवेशिनीं सम्बोध्य श्वश्रूपालम्भमाह । अन्यसन्निधि. सन्निहितोऽन्यः
तेनाह प्रतिवेशिनीं प्रति प्रवर्तिते वाक्ये प्रच्छन्नपुरुषरूपस्यान्यस्य सन्निधेर्वैशिष्ट्यात्
सन्निहितं प्रति सन्ध्या सङ्केतसमय इति व्यज्यते ।

प्रकरणरूपप्रस्ताववैशिष्ट्याद् वाच्यस्य व्यञ्जकत्वमुदाहरति—'सुग्वद् समा-
गमिस्सदि' इति प्राकृतं पद्यम् । द्वाया—'अयते समागमिष्यति तव प्रियोऽद्य

प्रहरमात्रेण । एवमेव किमिति तिष्ठसि तत्सखि सज्जय करणीयम्' इति । उपरतिं प्रत्युपसर्तुं प्रस्थिता नायिकां प्रति प्रियप्रत्यागमनवार्तां श्रुतवत्यास्तत्सख्या जनान्तरसन्निधानेऽभिसरणनिवारणोक्तिरियम् । अत्र प्रकरणस्य प्रस्तावस्या भिसारसम्बन्धित्वरूपवैशिष्ट्याद्गुपपतिं प्रयभिसर्तुं न योग्यमिति व्यज्यते ।

देशवैशिष्ट्याद्वाच्यस्य व्यञ्जकत्वमुदाहरति—'अन्यत्र यूय कुसुमाव०' इति पद्येन सखीवेषधारिणा स्वोपनायकेन सहागतां प्रियसखीं दृष्ट्वा सखी प्रति नायिकाया उक्तिरियम् । अत्र देशस्यातिविरिक्ततादिरूपवैशिष्ट्याद् वक्तृवैशिष्ट्यादि सहितात्सख्या 'प्रच्छन्नकामुको युष्माभि प्रहेय' इति प्रियसखीं प्रति व्यज्यते । अत्र कुसुमावचायमुद्दिश्यान्वदेशाधिकरणकत्वस्य त्रिधेयत्वेन प्राधान्याद्देशवैलक्षण्यादेव व्यञ्जकत्वम् । 'उद्देशोऽय' इत्युदाहरणे तु देशस्य विशेषणत्वेनाप्राधान्यात्प्रधानीभूतवाच्यस्यैव वैलक्षण्याद्ब्यञ्जकत्वमिति भेदः ।

कालवैशिष्ट्याद्वाच्यस्य व्यञ्जकत्वमुदाहरति—'गुरुभ्रणपरवस०' इति प्राकृतपद्यमस्य छाया—'गुरुजनपरवस प्रिय किं भणामि तवमन्दभागिनी अहकम् । अथ प्रवास व्रजसि व्रज स्वयमेव श्रोप्यसि करणीयम्' इति । अत्र 'अद्य' पदप्रतिपाद्यमधुसमयवैशिष्ट्याद् वक्तृवस्थाविशेषसहितोदितादिदानीं यदि व्रजसि तदा अहतावन्न जीवामि, तव तु न जानामि गतिमिति प्रिय प्रयनुरक्तया व्यज्यते ।

आदिग्रहणाच्चेष्टालीलादे । तत्र चेष्टा यथा—(चेष्टावैशिष्ट्याद्वाच्यस्य व्यञ्जकत्वम्) 'द्वारोपान्तनिरन्तरे०' इति पद्यम् । स्वगोचरचेष्टाविशेषेण नायिकाया स्वविषयकभावमवधारितवतो नायकस्य सत्ताय प्रयुक्तिरियम् । अप्रोक्तसमासद्वादिचेष्टावैशिष्ट्यात् प्रच्छन्नकामुकविषय आकृतविशेषो ध्वन्यते । तत्र प्रथमार्धेन स्पष्टकमालिङ्गनम् । शिरोंष्ठक पुरत आनीतमित्यनेन गूढमागच्छेरिति, अधश्चित्ते चले लोचने वाचस्तन्न निवारित प्रसरणमित्येताभ्यां सूर्यास्तसमये कोलाहलरहितं काले समागन्तव्यमिति, सङ्कोचिन्ते इत्यनेन पारितोषिकमालिङ्गनकरोमीति व्यज्यते । यद्यप्येकत्रैर्घोदाहरणे भेदान्तराण्यपि सन्तीति तदेवोदाहरणान्तर सम्भवति तथापि नि सन्देहव्युत्पत्तये प्राप्तावसरतया पुन पुनरुदाह्रियते ।

वक्तृव्योद्देश्यादीनां प्रत्येकमेव न व्यञ्जकत्व, किन्तु मिलितानामपीति द्रष्टव्यम् ।

द्वयोर्व्यञ्जकत्व यथा—'अत्ता एत्थ०' इति प्राकृतपद्यम् । छाया 'श्वश्रूत्र' इति अत्राह दिवसके प्रलोक्य । सा पथिक राय-ध शय्यायामावयोर्निम

ह्यसि' इति । अत्र गृहे श्वभ्रूरह च । श्वभ्रूश्च जरत्तरत्वेन बधिरा, निपन्दा च । जनान्तरसञ्चारस्तु नास्त्येव । अतो यथेष्ट मम शय्यायामेव स्वपिहीति व्यङ्ग्यं व्यभिचारिणोर्वैतृवोद्भवयोर्वैशिष्ट्यात् प्रतिभाजुषा प्रतीयते । एव त्रिकादिभेदा स्वयमवगन्तव्या ।

ननु अर्थमात्रव्यञ्जकत्वे शब्दार्थयुगलरूपकाव्यस्य व्यञ्जकत्वं न सिद्धमित्यत आह—

‘शब्दप्रमाणवेद्योऽर्थो व्यनक्त्यर्थान्तरं यत् ।

अर्थस्य व्यञ्जकत्वे तच्छब्दस्य सहकारिता ।

इति शब्दरूपप्रमाणेन वेद्यं प्रतिपादितोऽर्थं वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यरूप अर्थान्तरं व्यङ्ग्यलक्षणं व्यनक्ति प्रकाशयति तत् तस्मात्कारणात् अर्थस्य व्यञ्जकत्वं शब्दस्य सहकारिता विशेषणीभाव इति सूत्रार्थं ।

प्र० २—अत्र तृतीयोद्घासे ‘तथाभूतां दृष्ट्वा०’ इत्युदाहरणे वृत्तातुक्तम्—‘अत्र मयि न योग्यः खेद, कुरुषु तु योग्यः इति काकत्वा प्रकाशयते’ इति । तत्र क आशयो ग्रन्थकृतः स समीचीनतया प्रतिपाद्यताम् ।

उ० २—अत्र ‘गुरु खेदं मयि भजति नाद्यापि कुरुष्विति काकोर्वैशिष्ट्यान्मयि न योग्य, कुरुषु पुनर्योग्यं मात्सर्यमिति व्यज्यते । नन्वत्रोक्तेन काकुव्यङ्ग्येन वाच्यस्य सिद्धिः शोभनत्वनिष्पत्तिः क्रियते । तथा चापराङ्गतया व्यङ्ग्यं गुणीभूतम् अतो न ध्वन्यङ्गं काकुरिति, चेत् न, उक्तव्यङ्ग्यस्य क्रोधप्रकर्षपर्यवसन्नतया वाच्यस्यैव तदङ्गत्वात् (ध्वन्यङ्गत्वात्) । ननु काकोर्वाच्यसिध्यङ्गत्वम्, यद्योक्तं श्लक्ष्णीकरमहाशयै स्वीये व्याख्याने यथा—अत्र काकोर्वाच्यसिध्यङ्गत्वं न व्यङ्ग्यार्थाच्चेपदद्वारा अपि तु न भजति इति प्रश्नान्तोपस्थापनद्वारैव । तेन हि वाच्यार्थे पर्यवसन्ने सति व्यङ्ग्यप्रतीतिरिति कुतो गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वसङ्गाः ।’ इति । तदेतदुक्तम् नच वाच्यसिध्यङ्गमत्र काकुरिति गुणीभूतव्यङ्ग्यं शङ्क्यम्, इति । तथापि काकाचित्तव्यङ्ग्यगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः प्रभेदता कथमपनेया इति चेत् न । अत्र नेति प्रश्नकाशाऽपि कुरुषु पुनर्योग्यं मात्सर्यं इति वाच्यार्थप्रतीतिपर्यवसानात् यथा काकु विना वाच्यार्थबोध एव नोपपद्यते तथैवाचित्तस्य गुणीभावात् ३

यथा 'मघ्नामि कौरवशतम्' इत्यादौ भीमसेनादौ तादृशे वक्त्रि । तदेतदुक्तम् ।
 प्रक्षमात्रेणापि काकोर्विश्रान्तेरिति । अत्रान्ये एवं कथयन्ति—कुरुषु न भद्रवि
 इति नञ्काकुः किमर्था, ततः प्रक्षरूपः किमर्थं एवेहाक्षिप्त इति तस्यैव गुणीभावे
 न्याय्यः, ननु क्रमेणाऽपि काङ्क्षा व्यङ्ग्यो गुणीभूतो भवति । अतएव गुणीभूत
 विभागे काङ्क्षाक्षिप्तमिति आहुः ।

इति तृतीयोद्देशः समाप्तः ।

अथ चतुर्थोल्लासः

प्र० १—लक्षणामूलव्यङ्ग्यध्वनेस्तथाऽभिधामूलव्यङ्ग्यध्वनेश्च स्वरूपं सोपपत्तिकं निरूप्य तयोर्भेदानपि सोदाहरणं प्रतिपादयत ।

उ० १—अत्र काव्यप्रकाशे द्वितीयतृतीयोल्लासयोः शब्दार्थयोर्निर्णयः प्रतिपादितः । 'तददोषौ०' इति काव्यलक्षणे निरूपितौ शब्दार्थौ निरूप्य दोषगुणालङ्काराणां स्वरूपमभिधानीयं क्रमप्राप्तमिति कृत्वा दोषाः हि अपकर्षजनकाः, गुणाश्चोत्कर्षहेतवः तथा अलङ्काराश्चोपकारका इति तेषां निरधिकरणस्यासम्भवात् कस्मिन्नधिकरणे एते उत्कर्षं जनयन्ति इत्यादि जिज्ञासा जायत एव । अत आश्रयत्वेन धर्मिणः प्राधान्यम् । अत एवाहुः । 'उद्देश्यतावच्छेदकरूपेणोद्देश्ये ज्ञाते सति एव किञ्चिद्विधातुं निषेदुं वा शक्यते इति तस्मात् काव्यस्वरूपमनिरूप्य धर्मितावच्छेदकरूपेण धर्मिणमसंसाध्य तद्गता धर्मा विधातुं न शक्यन्त इत्युपजीव्यत्वाद् ध्वनिरूपकाव्यस्वरूपं निरूप्यते । अत्रिविधित्वाच्यो यस्तत्रेति । अत्र सामान्यरूपेणाज्ञातस्य विभागो न सम्भवति । विभागो नाम स्वसमभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकव्याप्यपरस्परसमानाधिकरणयावद्गमप्रकारकज्ञानानुबूलो व्यापारः । यावत्पर्यन्तं पदार्थतावच्छेदकं न ज्ञायते तावत्पर्यन्तं तद्व्याप्यधर्मज्ञानं न जायते इति पदार्थतावच्छेदकज्ञानं पूर्वमपेक्षितम् । अतश्च ध्वनिपदार्थतावच्छेदकस्याज्ञाने तद्द्वैविध्यविभागकथनमसङ्गतमिति तदाह यत्र ध्वनाविति । यद्यपि पूर्वं ध्वनिलक्षणं न कृतं परन्तु यत्पदघटितवाक्येन ध्वनेरुद्देश्यत्वबोधनादुद्देश्यतावच्छेदकरूपेणाऽज्ञाते सति तस्योद्देश्यता न सम्भवतीत्यनुवादसामर्थ्यादेव यत्र वाच्यमविवक्षितं प्रधानकवितात्पर्याविषयीभूतं तच्चुनिरिति कल्पनीयमिति भावः ।

लक्षणायां तात्पर्यानुपपत्तिः अन्वयानुपपत्तिरिति बीजद्वयम् । तत्र तात्पर्यानुपपत्तौ सत्यामर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यो ध्वनिः । 'त्वामस्मि वच्मी'ति श्लोकेन नान्वयानुपपत्तिः किन्तु यथा कथनस्यानुपयोगमात्रम् । अतस्तत्र वचनत्वेन सामान्येन वचनविशेष्यस्य उपदेशस्य प्रतीतिरिति वाच्यार्थः । अर्थान्तरे स्वविशेषे सङ्क्रमितः । अन्वयानुपपत्तिमूलस्थले तु 'उपकृत'मित्यादौ उपकारादिवाच्योऽर्थः अत्यन्तं तिरस्कृतो नाम घातितः । अतो वाच्यार्थान्द्वयवापकारादिकं लक्षयतीति सोऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यो ध्वनिः । अत एवात्र जहल्लक्षणा । पूर्वत्र तु अजहल्लक्षणा ।

अभिधामूलव्यङ्ग्यप्राधान्ये शून्यं वासगृहमित्यादीं वाक्यार्थप्रतीतेः रस प्रतीतिं प्रति कारणत्वात् तन्नान्वयानुपपत्तितात्पर्यानुपपत्ती न स्तः । अपि तु तत्र तात्पर्यं सत्यपि तावन्मात्रे तात्पर्यविश्रमाभावात् तद्गतेन व्यञ्जनाव्यापारेण रसादिरपि प्रत्याच्यत इति विवक्षितान्यपरवाच्यो नाम ध्वनिः । स चासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य, लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यश्चेति द्विविधः । आद्यो रसादिः । यतस्तत्र विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति सूत्रानुसारेण संयोगस्य रसं प्रति हेतुत्वप्रतीत्या हेतोश्च पूर्वभावित्वनियमेन क्रमोऽस्त्येव । परं सामाजिकैर्वाक्यार्थप्रतीत्यात्मकत्वेनैव रसादिप्रतीतेरनुभवात्क्रमो न प्रतीयते । उत्तरत्र तु अनुरणनन्यायेन 'उव णिच्चले'त्यादौ निष्पन्दत्वेनाश्वस्तत्वम् । इत्यादिक्रमेणैव प्रतीयत इति संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिः । यत्र कैलासालयेत्यादिश्लोके पश्येत्कश्चिदिति श्लोके च शृङ्गारः भावशयलता वा प्रतीयते सा च 'सदा त्रायता'मिति 'त्वद्विषोऽरण्यवृत्ते'रिति च पदोपस्थापितपार्वतीराजादिविषयकरत्यादिकमुपकरोतीति उपकारकलक्षणमलङ्कारत्वं तेषां सच्च गुणीभूतव्यङ्ग्याभिधाने वक्ष्यते । शून्यं वासगृहमित्यादिश्लोके काकार्यमिति श्लोके च शृङ्गारः भावशयलता वा प्राधान्येन प्रतीयते न तु तदपेक्षयापि श्लोकप्रतिपाद्यं प्रधानं किञ्चिदस्ति अतः स एव सर्वैरुपक्रियते नत्वन्यमुपकरोतीति सोऽलङ्कार्यः ।

प्र० २—रसलक्षणनिरूपणाय व्याख्यायेतामिमे कारिके—

कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि यानि च ।

रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेद्भाष्यकाव्ययोः ॥

विभावा अनुभावास्तत्कथ्यन्ते व्यभिचारिणः ।

व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायीभावो रसः स्मृतः ॥

उ० २—तन्नानादिसंसारसम्बन्धानुभूतनानाभावानां प्रत्यात्मसंस्काररूपतया स्थितिर्वर्तते ससु चैतेषु भावेषु कारणकलापसमवधाने तेषामुद्बोधो भवति । अत एव ते स्थायिन उच्यन्ते । यद्वा काव्य आप्रबन्धसमाप्ति अविच्छेदेनेतररसविरुद्धाविरुद्धभावरतिरस्कृतत्वेन च वर्तमानतया ते तथोच्यन्ते । यदाहुः—

अविरुद्धा विरुद्धा वा यं तिरोधानुमन्त्रमाः ।

आस्वादाङ्कुरकन्दोऽसौ भावः स्थायीति सम्मतः ॥

तेषाञ्च स्थायिनां यमालम्बयोद्गमो भवति यैश्च ते उद्दीप्यन्ते ते लोके कारण-

पदव्यवहार्याः काव्ये विभावयन्तीति व्युत्पत्त्याऽऽलम्बनोद्दीपनरूपा विभावा उच्यन्ते । तत्र नायिकादिरालम्बनविभावः । उद्यानादिकमुद्दीपनविभावः । तत्कार्यभूताश्चानुभावाः । अनुभावयन्ति स्वगतान् रत्यादीन् परात्मस्वापादयन्तीत्यनुभावाः । अथवा अनुभवरत्यादेः पश्चाद्भवन्तीत्यनुभावाः । एतेन तेषां कार्यत्वमुक्तं भवति । व्यभिचारिणः सहकारिकारणानि । यदुक्तम्—‘विशेषादाभिमुख्येन चरन्तो व्यभिचारिणः इति । विशेषाद्गत्यादेरुद्रेकात् नहि रत्युत्पत्तिमात्रेण चित्तोन्मादादीनामवसरः । आभिमुख्येनानुवृत्त्येन । एतैश्च विभावानुभावव्यभिचारिभिर्मिलितैर्व्यक्त आस्वादयोग्यतामापादितो रत्यादी रसः । व्याख्यातमन्यत् ।

प्र० ३—काव्यप्रकाशोक्तरसवादप्रपञ्चस्तेनैवोक्तदिशा व्याख्याय तेषां हेयोपादेयते अपि सविस्तरं प्रतिपादयत ।

उ० ३—अत्रेदं विवृण्वत इति । भट्टलोहटप्रभृतयः इति सम्बन्धः । ‘विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः’, इति भरतसूत्रे हेतौ पञ्चमी । हेतुत्वञ्च कारकत्वं ज्ञापकत्वं वा । ज्ञापकत्वेऽपि तद्विषयकानुमितिजनकज्ञानविषयत्वं वा, तद्विषयकप्रत्यक्षजनकज्ञानविषयत्वं वा, तद्विषयकशाब्दजनकज्ञानविषयत्वं वा । तत्र कारकत्वमतानुयायिनो भट्टलोहटप्रभृतयः । तेषामयमाशयः ।

रत्यादयो हि न समवायेन नटे सामाजिके वा सम्भवन्ति । तदानीं तयोस्तदुत्पादकसामग्र्यभावात् । शिक्षाभ्यासादिमात्रेण रामादिरूपतां दर्शयतो नटस्य इत्युत्पादकसामग्र्या लेशोऽपि न शक्यते वित्तुम् । सामाजिकेऽपि सीतादिगतपूज्यत्वबुद्धेर्जागरूकतया प्रत्युत वैरस्यप्रसङ्गः । अतः सीतादिदर्शनेन तत्कार्यभूतेन भ्रूविच्छेपादिनाऽनुभावेन सहकारिणा चौत्सुक्यादिनाऽनुकार्ये रामादावेव रतिरुपपद्यते । सैव चरति निरतिशयसुखास्वादरूपो रसो नाम । नटे तु न तस्य वास्तविकी स्थितिः । किन्तु तत्रैव तद्रूपेण रूपितत्वात्त्यन्तं सहशयोस्तयोर्भेदस्याप्रतीतेः सा भ्रमरूपैव । कथमन्यदीयसुखकारणैरन्यस्य रसोत्पत्तिः स्यादिति ।

ततश्च सूत्रे कारकहेतुत्वम् तन्मते विवक्षितम् । निष्पत्तिः उत्पत्तिः । एतदेवाह वृत्तौ विभावैरित्यादिना । तत्र वासनारूपतया सूक्ष्मतया वर्तमानान् रत्यायिनो रत्यादीन् विभावयन्ति आस्वादाङ्कुरयोग्यतां नयन्ति इति व्युत्पत्त्याऽऽल-

म्बनोदपनभेदेन द्विविधो ललनोद्यानाद्विभिभाव । तथाविधास्ताननुभावयन्ति
इत्यनुभावा कटाक्षादय । प्रभृतिपदात्—

स्तम्भ स्वेदोऽथ रोमाञ्च स्वरभङ्गोऽथ वेपथु ।

वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्विका स्मृता ॥

इति सात्विकाना सङ्ग्रह । तथाविधाश्च रयादीन् विशेषेण चारयतीति
व्यभिचारिणो निर्वेदादय । यदाहु 'विशेषादाभिसुष्येन चरन्तो व्यभि
चारिण' इति ।

अत्राहु । अनुकार्ये रामादौ रसोत्पत्त्यङ्गीकारे कथ सामाजिकेषु रसोद्बोध ।
कथञ्च तेषा नाख्यादौ प्रवृत्ति । न च रामादिशृङ्गारदर्शनेनैव सामाजिकाना
रसोद्बोध इति वक्तु युक्तम् । लौकिकशृङ्गारादिवत्तस्य चमत्काराहेतुत्वात् । किञ्च
रामादिगतरतरेव रसत्वे रसस्यानन्दात्मकत्वात्तद्गतमोघभीत्यादेरपि सुखात्
वाच्यम् । तच्चैतदनुभवविरुद्धम् । नहि लौकिकदुःस्कारणै सुखोत्पत्ति
कचिदपि परिदृश्यते । अतो न पूर्वोक्तलक्षणो रस । नापि सूत्रे कारकहेतुत्वमर्थं
किन्तु विभावादिभिरुक्तरूपै सयोगादनुमाप्यानुमापकभावसम्बन्धात् रसस्य
निष्पत्तिरनुमितिरिति सूत्रस्वार्थं इति श्रीशङ्करादीनां द्वितीय मत तदाह
'राम' इत्यादिना ।

अस्य ह्यर्थं । प्रथम नटे लोकप्रतीतिभ्यो विलक्षणतया रामोऽयमिति प्रति
पद्यते । तथा गृहीते च तस्मिन्पक्षे भ्रूविद्येपादिकार्यकारित्वेन हेतुना 'सीताविषय
करतिमान् भ्रूविद्येपादिकारित्वात् इति रतिमत्त्वं भूयो गृहीतव्याप्तिकै सामाजि
कैरनुमीयते । ननु नटे भ्रूविद्येपादीना शृत्रिमत्वात् कथ तैरनुमितिरिति चेन्न ।
अभ्यासपाठवचनान रोमाञ्चोऽङ्गठादीनामभिनयाद्भ्रुवुत् शृत्रिमैरपि भावना
महिम्ना तथाऽप्रतीयमानैस्तेरालम्बनोद्दीपनकारणै स्थायिनो रत्यादेरनुमानस्य
सुवचत्वात् । सैवानुमिति सामाजिकै क्षिप्यमाणा रस । तत्र नटे रामोऽयमिति
प्रतिपत्तेर्लोकस्य वैलक्षण्यं प्रदर्शयति । राम एवति । इदं तावत् निश्चयात्मक
ज्ञानम् । तत्र राम एवायमि यत्राऽयोग्यवच्छेद । अयमेव राम इत्यग्रान्ययोग
व्यवच्छेदं सूचित । मिथ्याज्ञानमाह्वर्यज्ञानम् । तच्च न रामोऽयमिरयौत्तर
कालिके षाधे रामोऽयमियनेनोक्तम् । षाधशालीनमिच्छाजन्य ज्ञानमाह्वर्यम् ।
राम स्याद्वा न वाऽयमिति सशय । रामसदृशोऽयमिति सादृश्यधी । एभ्यो

त्रिलक्षणा नटे रामोऽयमिति प्रतिपत्ति । सा च नटे रामस्वबाधग्रहेऽपि रामसद-
शाकारेण चित्रगतेऽश्वेऽथाकृतिमत्प्रेनाश्च इतिवदन्वतीति । दृष्टस्य जातेर्बाधे
आकृतिप्रकारो बोध । यथा पिष्टकमन्यो गाव क्रियन्तामि-यादौ जायाकृति
व्यक्तय पदार्था इति तस्य पदार्थःवाङ्गीकारात् ।

अत्राहुर्महानायकादय । नटस्य हि नटत्वेन ज्ञाने तत्र सीताविषयकुरति-
बाधिता, चित्रतुरगन्यायेन रामत्वेन गृहीतेऽपि राम सीताविषयकरतिमान् इत्य-
नुमि-या सामानिकाना कथ रसोद्बोध तत्र तेषामुदासीनःवात् । स्वात्मनि रति-
मत्त्वज्ञाने च सम्याना व्रीडातङ्कादिप्रसङ्ग केन वार्येत । एवञ्च पक्षोऽप्रत्यक्ष । न
च पञ्च विनाऽनुमितिर्बहु शक्यते । अनुमित्यसम्भवे च कुनो रसास्वादार्थिना
सामानिकाना तत्र प्रवृत्ति स्यात् । किञ्च प्रत्यक्षमेव चमकारहेतुर्नानुमितिरित्य-
नुभवविरोधश्च । तथा सति कथ रस साक्षात्करोमि इत्यनुव्यवसाय स्यात् ।
तस्मात् पूर्वोक्त सम्यक् । अपि तु विभावादिभि सयोगाद्भोक्तृभावरूपा
द्रसस्य निष्पत्तिर्भोग इति सूत्रार्थं । ननु कथमन्यगतैर्विभावादिभिरन्यगत एव
स्थायी अन्येन भोक्तृ-य इति चेदाशङ्क्यते तत्र वदाम—इह खलु काव्यस्य
शाब्दात्मकस्य त्रयो व्यापारा । अभिधा, भावकत्व भोजकत्व चेति । तत्राभिधा—
तत्त्वपदार्थोपस्थितिप्रयोजिका । भावकत्व साधारणीकरणपरपर्यायम् । तेन
व्यापारेण विभावादय स्थायी च साधारणीक्रियन्ते । अर्थात्कामिनीत्वादिसामा-
न्येनोपस्थाप्यन्ते । ततश्च भावनानशेन स्वगतपरगताशत्वयोर्मोपावृत्ति चमात्र
पुरस्कारेण बोधो भवति तैश्च साधारणीकृतविभावादिभिस्तथाकृत एव स्थायी
भुज्यते । भोगश्चानन्दात्मको रसपदव्यवहार्यं । एवञ्च प्रत्यक्ष एव रस । न च
शाब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायितया तत्र शाब्दत्वमपीति वाच्यम् । सङ्करप्रसङ्गात् ।
शाब्दावप्रत्यक्षयोर्दुर्गपदनवस्थानात् ।

एतदेवाह—न ताटस्थेनेति । तस्य उदासीनो नगो रामादिर्वा । नटगतत्वे
बाधो, रामादिगतत्वे सम्यानामौदासीन्यम् । तृतीयमपि निरस्यति नात्मगते-
नेति । रसो न प्रतीयते नानुमितिविषयीक्रियते तथा सति सामानिकाना व्रीडा-
तङ्कादिप्रसङ्गात् । किञ्चानुमितिरपि न सम्भवतीति प्राक् प्रतिपादितम् । नोत्पद्यते
विभावादीनामनास्तरबाद् । रसस्य च समूहालम्बनत्वात् । नाभिव्यज्यते न
व्यञ्जनयोपस्थाप्यते । रसस्य पूर्वमसिद्धत्वात् । सिद्धस्येव तत्सम्भवादिनि भाव ।
अपि तु काव्ये नाट्ये च अभिधानो (लक्ष्मणानोऽपि) अन्धेन भावकत्वनाम्ना

साधारणीकरणेनालौकिकव्यापारेण भाव्यमान साधारणीक्रियमाण सत्त्वोद्वेकेति सत्त्वस्योद्वेकेण रजस्तमसी अभिभूयाविभवेन प्रकार्यमानो य आनन्द' तदात्मिकैव सवित् ज्ञानम् तस्य विश्रान्तिर्वेदान्तरसम्पर्कशून्यतयाऽवस्थान तत्सत्त्वेन स्वरूपेण भोगेन भोजकत्वव्यापारेणेति ।

अभिनवगुणपादादीना मते सर्वं भट्टनायकवदेव । विशेषस्तु 'दशमस्त्वमसी'- स्यादौ एकत्रैव शाब्दप्रत्यक्षयोर्दृष्टतया शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधानस्यैव च शाब्दत्वप्रयोजकत्वेन, तस्य च श्रव्ये वर्तमानतया अभिधादेश्च विरतत्वेन तत्र व्यङ्ग्यत्वमपि । नापि तन्मते भावकत्वभोजकत्वात् व्यापारद्वय कल्प्यते प्रमाणाभावात् भुक्तेर्ज्ञानातिरिक्तत्वस्यानुभवविस्मृत्वात् । इति तदेतद्विवृण्वते लोके इति । प्रमदादिभिः प्रमदोद्यानकटाक्षोत्कण्ठादिभिरालम्बनोद्दीपनकारणकार्यसहकारिभिरस्यापिनो रत्यादेरनुमानेऽभ्यासपाटववतां सामाजिकानामित्यप्रिमेणान्वय । अत एव सवासनानामेव रसास्वादो नेतरेषामरसिकानामित्युक्तं भवति । यदाहुः—

सवासनाना सभ्याना रसस्यास्वादन भवेत्

निर्वासनास्तु रज्ञान्त काष्ठकुङ्कुमारमसश्रिभा । इति

काव्य उक्तरूपे नाट्ये 'आत्तिको वाचिकश्चैवमाहायं सात्त्विकस्तथा' इत्युक्तं चतुर्विधाभिनयात्मके द्रव्यकाव्ये तैरेव प्रमदादिभिरेव कारणत्वादिपरिहारेण लौकिककारणत्वकार्यत्वसहकारित्वव्यपदेशपरित्यागेन विभावनादिव्यापारवत्त्वात् आदिपदादनुभावसञ्चारिणौ । ननु तथापि कथमन्यनिष्ठैर्विभावादिभिरन्यनिष्ठस्य स्यापिनोऽभिव्यक्तिरित्यत आह—ममैवैते इत्यादिस्वगतत्वपरगतत्वाशयोर्मोपात् साधारण्येन प्रतीतैस्तै र्याप्यभिव्यक्तौ बाधकाभावादिति भावः । अत एव च बीभ'सादिभ्यः सुखमेव सञ्जायत इत्यत्र न विरोधः । असाधारणीवृत्तैस्तै चत्वात् । तत्कालविगलितेति—तत्काले रसास्वादकाले विगलितोः य परिमितप्रमातृभावः ममैवैते अहमेव रसास्वादयिता इत्येवरूपेणानुभूयमानो यो व्यक्तिविशेषसम्बन्धः तद्दूशेनोन्मिषितो वेदान्तरसम्पर्कशून्योऽपरिमितभावो यस्य तेन प्रमात्रा सामानिकेन सकलसहृदयसवादभाजा प्रमातृविशेष सम्बन्धित्वतत्समवेतत्वाग्रहुरूपेण साधारण्येन (साधारणीकरणव्यापारेण) स्यायी चर्च्यते 'विभावादिद्रीधिताधीधिर'त्यनेन चर्चणायः 'अनित्यत्वमुक्तम्' 'उ' इव प्रविशन् इत्यादि रसस्तव शेषं स्पष्टम् ।

प्र० ४—काव्यप्रकाशकृदुक्तरसप्रपञ्चनिष्कर्षतो रसस्वरूपं कथं निर्धारितं भवतीति सामान्यरूपेण सविस्तरं प्रतिपादयत ।

उ० ४—अथ रसस्वरूपमाह 'कारणान्यथ कार्याणीति कारिकाद्वयेन । स्थायिन स्थितिशीलस्य रत्यादिसंस्कारस्यति यावत् । रत्यादीना हि ज्ञानरूपत्वात् तृतीयचग एव नाशात् स्थितिशीलत्व न सम्भवति इति रत्याद्यनुभवजनितसंस्कार एव स्थायिपदेनोच्यते इति स्वशास्त्रसङ्केत । यद्यपि संस्कारे कारणमनुभव एव तथाप्यत्र संस्कारोद्बोधे कारणनिति ज्ञेयम् । विशेषेण भावयन्ति संस्काररूपेण स्थित रत्यादिक रतित्वादिनाऽनुभवगोचरतामापादयन्ति इति विभावा नायिकादर्शनात्पूर्वं व्याघ्रदर्शनात् पूर्वं वा अनादी ससारे अनादीना जीवाना पूर्वपूर्वजन्मसु कदाचित्कदाचिन्नायिकाप्याघ्रादिदर्शनजनितरतिभीत्या दिवंसंस्काराणा यतमानत्वेऽपि इदानीं नायिकादर्शनं विनाऽह रतिमान् इति व्याघ्रदर्शनं विनाऽह भीतिमानिति न कश्चिदनुभवति । अत विशेषाकारेण संस्कारमुत्पादयन्तो विभावा उच्यन्ते । तत्र समवायसम्यग्धेन रत्याद्युद्बोध प्रति यद्विषयक ज्ञान कारण स आलम्बनविभाव इत्युच्यते । समूहालम्बन ज्ञानमित्यादौ विषयस्यालम्बनपदेन प्रसिद्धे । उद्बुद्धस्य रत्यादेश्विरकालवृत्तित्व सम्पादक उद्दीपनविभाव इत्युच्यते । न हि नायिकादर्शनमात्रेणोद्बुद्धाऽपि रति पुष्पच्छेत्रे पर्वकाले वा चिर तिष्ठति अपि तु उपवनवसन्तादिष्वेव । अतस्त उद्दीपनविभावा उच्यन्ते । यद्यपि नायिकादर्शनेन संस्कारोद्बोधोत्तमजनिताऽपि रति-ज्ञानत्वादेव तृतीयचगे नश्यति तथापि तादृशरत्यादिपूर्वजनितज्ञानबाधकविजातीयज्ञानानन्तरितपूर्वज्ञानसनातीयज्ञानपरम्पराधारोत्पादनमेवात्र चिरकालवृत्तित्वपदेन बोध्यम् । अनुभावास्तु अनु पश्चाद् भवन्तीति एव व्युत्पत्त्या कार्यरूपा अनुभावयन्तीति व्युत्पत्त्या 'कार्यात्कारण गम्यत' इति न्यायेन ते एव परात्मसमवेता रति परै प्रत्यक्षीकृतुंमयोग्यामनुमापयन्तीति अनुभावा । व्यभिचारिणस्तु अनियतत्वाद्गतौ सत्यामालम्बनविभावस्य नायिकादरिवोन्मादादेरनियतत्वाद्ब्यापका व्यभिचारिण इत्युच्यन्ते । अथवा रत्यादीना विशयादाधिक्या दाभिमुख्येन धरन्ति रत्यानुकूल्येनैवोत्पद्यन्ते इति व्युत्पत्तिद्वयेन तयोच्यन्ते । नहि सर्वदा रतौ सत्यामुन्मादो भवत्येवेति नियम । आधिक्ये तु कदाचिद् भवत्यपि ते जायमाना अपि न रतिं विनाशयन्ति । अपि तु परिपुष्पान्येवेति लोकसिद्धम् । तदेवाह—'सकृत्सूत्रवृत्त्या भावानामि'ति तै विभावाद्यै-

व्यक्तः व्यञ्जनाव्यापारेण प्रत्यायितः रत्यादिः रसपदवाच्यः । असंज्ञक्य-
क्रमव्यङ्ग्ये क्रमस्य सत्तायां भरतसूत्रसम्मतिमाह—विभावानुभावेत्यादि । अत्र
संयोगादिति हेतौ पञ्चम्या तस्य प्राप्नुत्तित्वं बोधितम् । तेन क्रमोऽस्ति । शैल्यात्
न प्रतीयते इति भावः । अत्र सूत्रस्य व्याख्यानचतुष्टयम् । हेतौ पञ्चमी
संयोगस्य कारकहेतुत्वमाह । तेन रसनिष्पत्तिरित्यस्य रसोत्पत्तिरित्यर्थः । अयं च
कार्यत्ववादः भट्टलोहटादीनाम् । एतेषां मते अनुकार्ये रामादावेव रसः सीतो-
पवनौसुक्यादिसंयोगस्य राम एव सम्भवात् । सामाजिकानान्तु तदनुकारिनटदर्शनेन
रसप्रतीतिः भ्रमात्मिकैव । एतन्मते रामसमवेताया रतेः सुखरामकत्वमिव
भीत्यादेर्दुःखात्मकत्वमपीति सर्वेषां रसानामानन्दात्मकत्वं न सिद्धयति । किञ्च
विभावादीनां कारणत्वं हि न समवायिकारणत्वं ज्ञानात्मिकां रतिं प्रति रामस्यैव
समवायित्वात् । नापि असमवायिकारणत्वं गुणत्रिययोरेवासमवायित्वाद्गीकारात् ।
आत्मविशेषगुणभूतायां रतौ असमवायिकारणासम्भवाच्च । अतः निमित्तकारण-
त्वमेव वाच्यम् । तथा च तन्नाशेऽपि रसः स्थितिं प्राप्नोति । न हि निमित्तकारणे
दण्डादौ विनष्टे घटस्यापि नाशः । अत्र तु विभावादिजीवितावधित्वं वक्ष्यते ।
किञ्च रामात्मनि समवेताया रतेरेव रसत्वे सामाजिकानां तत्प्रत्यक्षासम्भवात्
तदास्वादनार्थं तेषां प्रवृत्तिरपि अनुपपन्ना स्यात् । नष्टारोपितरत्यादिप्रत्यक्षाय
कोऽपि प्रयतते इति दृष्टम् । तस्माद्रसकार्यत्ववादो न युक्तः । अपि संयोगा-
दिति ज्ञाप्यत्वहेतौ पञ्चमी । तत्र ज्ञानत्वं तन्नन्यज्ञानविषयत्वम् तन्नन्यज्ञानमनु-
मिति रिति श्रीशङ्करः । प्रत्यक्षात्मकमिति भट्टनाथकः । आद्यमते नर्तवगतो रसः
अन्त्ये सामाजिकगतः । निष्पत्तिरित्यस्यानुमिति रिति आद्यमते । भुक्तिरिति
चान्त्येऽर्थः । साक्षात्कार एव च भोगपदैर्नोप्यते सुगरभोग इत्यादौ तथा दर्शनात् ।
साक्षात्कारत्वेऽपि दशमस्त्वमसीत्यादौ प्रत्यक्षरजशाब्दत्वयोर्दर्शनात् । इन्द्रिय-
निमित्त एकरिमन्नपि ज्ञाने शब्दप्रत्यक्षर-
दोषानाधायकत्वाच्चाब्दत्वप्रत्यक्षत्वयोर्जातित्वानर्ही-
वाराद्वा एकर ज्ञाने द्वयोः सत्त्वेऽपि न दोषः । अत्र हि सामाजिकानामा-
त्मनः संयोगादिसामप्रथां सत्यामेव यथा रमप्रत्यक्षमेवं 'शून्यं वासगृहमि'त्या-
दिश्लोकार्थज्ञाने सत्येव नान्यथा । अतः प्रत्यक्षकारणस्यैव शान्दबोधकारण-
स्यापि धन्यव्यतिरेकौ स्त एव । अत्र शब्देन रसप्रतीतिं जननीयायां न
शब्दगतः अभिधाव्यापारः । तस्या धार्यार्थबोधनमात्रेणैव विरतत्वात् ।

विरम्य व्यापाराभावात् । नापि लक्ष्मण सुरयार्थबाधाभावात् । मीमांस-
काभिमततात्पर्याल्पवृत्तिस्तु पदार्थदो समर्गमात्रबोधनेनोपज्ञाणा न रस
बोधोपयोगिनी । अत व्यक्तीनाम व्यञ्जनाव्यापारोऽभिनवगुणपादादिभिराश्रित ।
एवञ्च उत्पत्ति, अनुमिति, भुक्ति, व्यतिरिक्ति क्रमेण चत्वारो वादा । तत्रानु-
मितिपक्षे पक्षतावच्छेदकरूपेण पक्षप्रत्यक्षे सत्येव तस्मिन्हेतुनिश्चयेन साध्यानु-
मितिर्भवति । अत पक्षप्रत्यक्षमुपपादयति—राम एवायमित्यादिना । अत्रैत-
त्कालीने नटे त्रेताकालोत्पन्नरामभेदस्य निश्चितत्वादय नट रामान्यो नेति ज्ञान
न सम्भवति । नापि रामो नटान्यो नेति ज्ञान, नाप्यय रामो न वेति सत्तया-
त्मक तथा सति पक्षतावच्छेदकरूपेण पक्षप्रत्यक्षाभावादनमित्यभावप्रसङ्गात् ।
नापि न रामोऽयमिति सत्य भेदज्ञान पूर्वोक्तदोषादेव । अत एव न रामसदृशोऽ-
यमिति ज्ञानम् । नहि पक्षसादृश्यमात्रज्ञानेन अनुमितिर्दृष्टा । अपि तु रामव
बाधप्रहे सति रामगतादयवसस्थानदर्शनेनाकृतिप्रकारक रामोऽयमिति ज्ञान यथा
चित्रतुरगे जातेर्बाधे आकृतिमात्रप्रकारिका प्रतीति । अत एवाहु —‘जात्याकृति
व्यक्तय पदार्था’ इति । एतेन पक्षप्रत्यक्षमुपपादितम् । ‘सेय ममाङ्गे’त्यादिना ।
तत्र हेतुप्रत्यक्षमुपपादयति । यद्यपि नट रत्यादिशून्योऽप्यभ्यासमात्रेण तथा
तथा प्रदर्शयति एव केवलम् । तथापि सामाजिकास्तद्वतान् हेतून् कृत्रिमत्वेन
न जानन्ति । एवञ्च कृत्रिमत्वेनाज्ञातै रत्यादिकार्यभूतै विज्ञापहर्षवादादिभि
नटानि रतिरनुमीयते । अनुमीयमाना रतिरेव रस । यद्यपि नटे रतिमनुमिनोमि
इति सामाजिकानामनुव्यवसायो युक्त, तथापि तस्या अनुमिते सुखविशेष
जनकत्वादन्यानुमितिर्बैलक्षण्येन रतिं साक्षात्करोमीत्येवानुव्यवसाय इति
श्रीशङ्कुकमतम् ।

रसस्यानुमेयत्वपक्षे—‘नट सीताविषयकरतिमान्’ इत्यादि बाधज्ञाने सति न
सम्भवति, सर्वे हि सामाजिका नट शिक्षाभ्यासादिमात्रेण तथा तथाऽनुकुर्वन्त-
नेव जानन्ति न रतिमत्त्वादिना । किञ्च अन्यात्मगततरत्यनुमानेन सामाजिकाना
कथनानन्द । नहि प्रत्यक्षेण जायमान फलमनुमानमात्रेण भवति । तथा सति
मोदकभोजनाद्यनुमानेनापि तृप्त्यादिप्रसङ्गात् । अत रसस्य प्रत्यक्षत्वमेव वाच्यम् ।
तच्चेय, काव्यस्य निरन्तरालोचनेन नाट्यस्य सन्ततदर्शनेन सामाजिकाना प्रथम
‘राम सीताविषयकरतिमान्’ इत्यादि विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानमेव जायते ।

तस्यैव च निरन्तराभ्यासदशायां सीताविषयत्वरामसमवेतत्वांशप्रमोपो भवति । ज्ञानाभ्यासे हि द्विविधमपि सामर्थ्यमस्ति । पूर्वपूर्वज्ञानविषयेण सहोत्तरज्ञाने अधिकविषयत्वं यथा व्युत्पित्सुदशायां पूर्वमेकैकं पदार्थं मनसिकृत्य पश्चाद्द्वितीयादि-पदार्थैः सह तान् चिन्तयन् व्युत्पित्सुः क्रमेण महावाक्यार्थमपि एकक्षणे एव जानाति । पूर्वं विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञाने सत्यपि तदीयैकांशप्रमोपेण चरमज्ञान-दशायामेकपदार्थमात्रम् । भ्रूविक्षेपकटाक्षकारित्वादित्यनुमानाकारो वाच्यः । स च नटो न रतिमान् जानाति । यथा कीटभ्रमरस्थले ब्रह्मसाक्षात्कारे वा प्रथम कीटो भ्रमरो मामागत्य दृश्यतीति जानन्नपि क्रमेणैकैकांशप्रमोपे भ्रमर-मात्रविषयीकुर्वन् स्वयं भ्रमररूपो भवति तथैव ब्रह्मज्ञोऽपि । इत्थञ्च सीता-विषयकत्वांशप्रमोपे सति रतित्वेन ज्ञायमाना रतिः स्वात्मनि संस्काररूपेण रतिं विषयीकरोत्येव । अयमेव साधारणीकरणात्मा व्यापारः इत्युच्यते । 'अहं सीता-विषयकरतिमानि'त्याकारकज्ञाने उच्यमाने सामाजिकानां घ्रीडाऽऽतद्वादि प्राप्नोति । 'रामः सीताविषयकरतिमान्' इति ज्ञाने तु परात्मसमवेतरत्यादीनाम-प्रत्यक्षतापातः । अत एवमुच्यते । एतादृशज्ञानोत्पत्तौ च सत्त्वोद्रेको निमित्तम् । ततश्च व्यक्तिविशेषवृत्तिस्त्व्यक्तिविशेषसमवेतत्वांशप्रमोपवती रतित्वेन ज्ञाय-माना सत्त्वोद्रेकजनिता रतिर्मातिर्वैत्येवंरूपा वृत्तिः सत्त्वाधिक्यस्वभावात् सुखमेव जनयति न भयादिकम् । पुत्रभरणादीनां राज्यलाभादीनां वा स्वात्मगतत्वेन प्रतिसन्धीयमानानामेव दुःखादिहेतुत्वं लोके प्रसिद्धम् अत आत्मसम्बन्धित्वेन ज्ञायमानानामेव तेषां शोकादिहेतुत्वं वाच्यम् । तच्चात्र नास्तीति न कोऽपि दोषः, अयमेव भुक्तिवादः ।

प्र० ५—व्याख्यायतां निम्नोद्धृतपदपङ्क्तिः सोदाहरणं स्पष्टीकृत्य-
'यद्यपि विभावानामनुभावानामौत्सुक्यघ्रीडाहर्षकोपासूयाप्रसादानां च
व्यभिचारिणां केवलानामत्र स्थितिस्तथाप्येतेषामसाधारणत्वमित्यन्य-
तमद्वयाक्षेपकत्वे सति नानैकान्तिकत्वम् ।'

उ० ५—अत्र ग्रन्थकृता घ्रीणि पद्यान्युदाहृत्य केवलविभावात्मिका, केवला-
नुभावात्मिका तथा केवलकृतिपयव्यभिचारिभावात्मिका स्थितिः सम्प्रदर्शिता ।
केवलविभावात्मिका स्थितिरत्र 'वियदलिमलिन' पद्ये, केवलानुभावानामस्तित्वं

‘परिसृदितमृणाली’ इति पद्ये, तथोसुक्यवीडाहर्षकोपासूयाप्रसादानां व्यभिचारि-
मात्राणां वर्तित्वं ‘दूरादुत्सुकमि’ति पद्ये प्रदर्शितमस्ति । तत्र आद्ये पद्ये ‘प्रणतिररे
प्रेयसी’ति कामिनीगताया रतेरालम्बनविभावस्य ‘विपद्भुगर्भमेधम्’ इति । मधुकर
‘‘‘दिशां श्रीः, धरगि‘‘‘‘‘टङ्क, इति उद्दीपनविभावानामेव केवलानां स्थितिः
साक्षादुल्लिखिता वर्तते । तथा द्वितीये पद्येऽज्ञानां ग्लानत्वं, क्रियासु प्रवृत्तिजाह्न्यं
तथा कपोलस्य पाण्डुतादिकेवलानुभवानामेवोद्बोधः, तथा च तृतीये पद्ये ‘दूरादुत्सु-
के’त्यादिविशेषणैः क्रमेण व्यञ्जितानानौत्सुक्यलज्जाहर्षकोपासूयाप्रसादानां व्यभिचा-
रिमात्राणामुद्बोधः । यद्यपि प्रसादस्य व्यभिचारिभावेण गणना न दृश्यते तथापि
मनःप्रसादस्य हर्षापरपर्यायतया व्यभिचारिसु योज्यः । तृतीयोदाहरणे यद्यपि
प्रेयसीति आलम्बनविभावस्य निर्देशसत्त्वात् तथापि तस्य रतिधर्मानुकूलत्वेन
निर्देशसत्त्वादनस्तिभायो ज्ञेयम् । विभावानुभावव्यभिचारिभिर्मिलितैरेव तैः
स्थायिभावो रसः स्मृतः इत्युक्तं प्राक् तर्हि कथमत्र रसस्योत्पत्तिरिति चेन्नैवम् ।
पूर्वोक्तेषु त्रिष्वपि पद्येषु विभावानामेव केवलानाम् प्रथमे, अनुभावमात्राणां
द्वितीये, व्यभिचारिमात्राणां च तृतीये असाधारणत्वसत्त्वेऽपि द्वयमन्यदपि तथाऽऽ-
क्षिप्यते एव । असाधारणत्वं नाम मुख्यत्वं, स्रष्टित्याख्यापकत्वम् अथ प्राकरणिक-
नियतावस्थितिकत्वं वा ज्ञेयम् । अनैकान्तिकत्वं, व्यभिचारित्वम् । तद्रसनिय-
सिद्देहेतुत्वे अनैकान्तिकत्वं नेति नानैकान्तिकत्वम् । अत्रायं भावः । रसस्य समूहा-
लम्बनरूपत्वादेकैकस्मादसाधारणादपि रसव्यक्त्यभावात् मिलितानामेव त्रयाणां
व्यङ्गकत्वम् । अतोऽसाधारणेनापीतरद्वयमाक्षिप्यत इति मिलितैस्तदभिव्यक्ति-
रिति नानैकान्तिकत्वम् ।

प्र० ६—‘शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः । वीभत्सान्द्रुतसंज्ञौ
चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः’ इति कारिकोक्तरीत्या प्रतिरसं स्थायि-
भावस्य विभावादीनाञ्च स्पष्टतया निर्देशः कार्यः । ‘शान्तोऽपि नवमो
रसः’ इत्यस्याप्यत्र समावेदः कार्यः ।

उ० ६—अत्र ‘स्थायिभावो रसः स्मृतः’ इति निर्देशात् शृङ्गारस्य रतिरेव
स्थायी । कान्ताद्यालम्बनविभावः । स्रश्चन्दनाद्युद्दीपनविभावः । कटाक्षानु-
भावः । वीडादिसचारितः शृङ्गारः इत्थं कोष्टकरूपेणात्र प्रदर्श्यते—

रस	स्थायिभाव	आलम्बन वि०	श्रीपन वि०	अनुभावा	सञ्चारिभावा
शृङ्गार	रति	का तादि	स्रक्चन्दनादि	कटाक्षादय	म्रीडातङ्कान्त्य
हास्य	हास	विकृतिकृत्	वैकृतादि	गल्लफुल्लनादि	थमादि
करुण	शोक	मृतादि	मृतगुणादि	रोदनादि	दैन्यादय
रौद्र	क्रोध	द्विषद्	द्विषदपकार	दिकथनादि	गर्वादय
वीर	उत्साह	द्विषद्विद्वज्जन	अपकारादि	प्रतिकारादय	दृषविगचिनादय
भयानक	भयम्	विकटादि	विकटकमादि	पलायनादि	जडतादय
बीभत्स	जुगुप्सा	विष्मूत्रादि	दुग्धादि	निष्ठीवनादि	खलान्यादय
अद्भुत	विस्मय	विस्मयजनक	विस्मयकम	चकिततादि	हर्षादय
शांत	निर्वेद शमोवा	कमवर्ता	तपोवनादि	अहिहाराद्यो	मतिधृति
		मिथ्यात्वेन		समदर्शनम्	हर्षादय
		परिमा यमान			
		जगत्			

प्र० ७—पूर्वोक्तनवरसानां लक्षणोदाहरणानि विलिख्योदाहरणेषु तेषु विभावादीनां स्थायिभावपूर्वकं सुविशदनिर्देशं कार्यं ।

उ० ५—शृङ्गारादीना लक्षणं च रत्यादिप्रकृतिकत्वम् । तत्र 'मनोऽनुकूले प्वर्धेषु सुखसवेदन रति ।' तत्प्रकृतिको रस शृङ्गार । तत्र शृङ्गारस्य द्वौ भेदौ सम्भोगो विप्रलम्भश्च । तत्र 'अनुकूलौ निषेवेते यत्रान्योन्यौ विलासिनौ । दर्शनं स्पर्शनादीनि स सम्भोगो मुदान्वित ।' शृङ्गारशब्दस्य व्युपत्तिस्तावत्— 'शृङ्ग हि मन्मथोद्भेदस्तदागमनहेतुव । पुरपप्रमदाभूमि शृङ्गार इति गीयते' इत्युक्तदिशा स्मरकरम्बितान्तं करणयो स्त्रीपुंसयो परस्पर रिरसा रति तत्प्रकृतिकत्व शृङ्गारस्येति योध्यम् । सम्भोग लज्जाद्यैर्निषिद्धान्यपीष्टदर्शनादीनि यत्र कामिनौ सम्भुजाते स सम्भोग । 'भावो यदा रतिनाम प्रकर्षमधिगच्छति । गच्छति चाभीष्ट विप्रलम्भस्तदोच्यते ।' विप्रलम्भ सम्भोगसुखास्वादलोभेन प्रलभ्यते आत्मा यत्र स विप्रलम्भ । अपरिच्छेद्य परिच्छेत्तुमेतावदेवे कर्तुमशक्य । तत्रापि सम्भोग परस्परावलोकनालिङ्गनाधरपानपरि सुम्बनाद्यनन्तत्वात्परिच्छेद्य एक एव गम्यते । एक एवेति—विप्रलम्भभिन्नत्वे सति सयोगत्त्वसामान्यरूपत्वे सति रतिप्रकृतिकत्व सम्भोगत्वमित्येक एव ।

नायिकारब्धत्वेन नायकारब्धत्वेन च सम्भोगस्य द्वैविध्यम् । तत्राद्यमाह—
‘शून्यं वासगृह०’ इति पद्येन । अत्र च नायक जालम्बनम् । शून्यगृहनायक-
निद्रादि उद्दीपनम् । मुरनिर्वर्गनञ्जुम्बनादि अनुभाव । लज्जा हास्यद्वयहर्षादि
व्यभिचारिभाव । रति स्थायिभाव । तज्ज्ञे सामाजिके नायकनिष्ठस्यैव
रसस्य निष्पत्ति । जालोक्त्येति लज्जया समानकर्तृकम् ।

द्वितीय सम्भोगमुदाहरति—‘त्व मुग्धाञ्चि०’ इति पद्यम् । अत्र मुग्धाञ्चि
जालम्बनम् । नयनसौन्दर्याद्गोमादि उद्दीपनम् । जाभापावीटिकास्पर्शाञ्जु-
भावा उक्कण्णद्वयो व्यभिचारिण । रति स्थायिभाव । तज्ज्ञे सामाजिके
नायिकानिष्ठरतिविषयकरसनिष्पत्ति ।

अपरो विप्रलम्ब । अभिलाप-विरह-प्या-प्रवास-शापहेतुक इति पद्य
विध । अभिलापाऽप्राप्तसमागमयो परस्परप्राप्ताच्छा, विरहोऽननुरागाद्भवप्रति-
बन्धाङ्गनादिवशाच्चात्मयोग, मानकारणमीर्ष्या, प्रवासो विभिन्नदेशस्थिति, शाप
पुतावकालपर्यन्तं तव सयोगो मारिचनि सिद्धपुष्टपवाग्विशेष । पुतान्हेतूना-
धिय जायमान । तत्राभिलापाहेतुकमाह—‘प्रेमाद्रा प्रणयस्पृहा ०’ इति पद्यम् ।
अत्र मालती जालम्बनम् । तद्विधासानुस्मरणमुद्दीपनम् धाससाऽनुभाव । तद्वद्गयो
कण्ठा व्यभिचारिभाव । रति स्थायिभाव । विरहहेतुकमाह—‘अन्यत्र व्रत
तीति का०’ इति पद्यम् । कृतसङ्केतनायकस्य रात्रावनागमने विरहोत्कण्ठिताया
वितर्कवर्गनमिदम् । अत्र नागतपतिराजम्बनम् । अनागमनादिरुद्दीपनम् । विपत्तं
नादिरनुभाव । हृद्देति सूचितो विस्मयो व्यभिचारिभाव । रति स्थायिभाव ।

ईर्ष्याहेतुकमाह—‘सा पत्यु प्रथमापराध०’ इति पद्यम् । स्वप्रेयस्या नव
दाया दु खमसहमाना काचिन् काञ्चित्प्रथाह— अत्र पतिरजम्बनम् अपराध
उद्दीपनम् । रोदनाद्यनुभाव । तद्वद्गयाऽसूया व्यभिचारिभाव । रति स्थायि
भाव । प्रवासहेतुकमाह—‘प्रस्थान दलयै कृत०’ इति पद्यम् । अत्र प्रियतम
जालम्बनम् । तद्व्याणमुद्दीपनम् । कार्यादयोऽनुभावा । चिन्ता व्यभिचारि-
भाव । रति स्थायिभाव । शापहेतुकमाह—‘वाम्बालिस्य प्रणयकृपिता०’ इति
पद्यम् । मेघदूते प्रियासुदिश्य मेघ प्रति यत्तस्योक्ति । अत्र नायिका जालम्ब-
नम् । तद्व्याणकोप उद्दीपनम् । चरणपातेच्छादिरनुभाव । कृतान्तेऽसूया
व्यभिचारिणी । रति स्थायिभाव ।

न्यङ्गमीढादिभिश्चेतोविकासो हास उच्यते । न्यङ्गं वैकृतम् । तेन हासप्रकृतिको हास्यः । यथा—'आकुम्भ्य पाणिमशुचि०' इति पद्यम् । अत्र तादृश्यमानो विष्णुसर्मा आलम्बनम् । तत्पन्दनमुद्दीपनम् । रसाश्रयस्यैतद्वाक्यमनुभावः । चापलादिर्व्यभिचारिणिति । हासः स्थायिभावः ।

'दृष्टनाशादिभिश्चेतोवैकृत्यं शोकशब्दभाक्' । आदिप्रहणादिनिष्ठातेः । शोकप्रकृतिकः करणः । यथा—'हा मातस्वरितासि०' इति पद्यम् । राज-पर्यामरणं तत्परिजनविलापोक्तिरियम् । अत्र नायिका आलम्बनम् । विपद्वाकाचिदीश्वरी सम्बोध्या । तद्वाहाद्युद्दीपनम् । रोदनमनुभावः । मूर्च्छादयो व्यभिचारिण । शोकः स्थायिभावः । शोकप्रकृतिकः करणो रसः सामाजिके व्यज्यते ।

प्रतिच्छलेषु तैस्परस्य प्रयोधः क्रोध उच्यते । तत्प्रकृतिको रौद्रः । यथा—'कृतमनुमतं दष्टं०' इति पद्यम् । द्रोणवधमुद्रस्याश्वत्याश्रोऽर्जुनादीन्प्रत्युक्तिः । अप्रापकारिणोऽर्जुनाद्रयः आलम्बनम् । अप्राद्युषमनमुद्दीपनम् । प्रतिज्ञाऽनुभावः । अन्त्यनैरपेक्ष्यगम्यो गर्वो व्यभिचारी । क्रोधः स्थायिभावः । क्रोध-प्रकृतिको रौद्रो रसः सामाजिके व्यज्यते ।

वीररसमुदाहरति यथा—'शुद्धाः सन्त्रासमेते०' इति पद्यम् । कार्याग्भेषु संरम्भः स्थेयानुत्साह उच्यते । उत्साहप्रकृतिको वीरः । स च त्रिधा—युद्धवीरो, दानवीरो, दयावीरश्च । अत्र पूर्वोक्तोदाहरणं युद्धवीरस्य । हनुमद्घाटके मेघनाद-स्योक्तिरियम् । अत्र राम आलम्बनम् । तत्समुद्रबन्धनमुद्दीपनम् । शुद्धेपूषेचा पराक्रमशालिनि रामे स्पर्धा चानुभावौ । देरावतकुम्भचूर्णनस्मृतिः लज्जां दधतीति गम्यगवैश्च व्यभिचारिणौ । उत्साहः स्थायिभावः तज्ज्ञे सामाजिके उत्साह-प्रकृतिको वीररसो व्यज्यते । अपरावूहनीयौ ।

'रौद्रशक्त्या तु जनितं चित्तवैकृत्यदं भयम्', तत्प्रकृतिको भयानकः । यथा—'न भयः' इति पद्यम् । मृगानुसारिणो दुष्यन्तस्योक्तिरियम् अत्र पञ्चा-स्यन्दनो राजा वाऽऽलम्बनम् । दारपतनं चोद्दीपनम् । प्रीवाभद्वादयोऽनु- । श्रमादयो व्यभिचारिण । भय च स्थायिभावः । तज्ज्ञे सामाजिके प्रकृतिको भयानको रसो व्यज्यते ।

जुगुप्सा गर्हणार्थानां दोषमाहात्म्यदर्शनात् । तत्प्रकृतिको भीमत्सः । समु-

दाहरति—‘उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं०’ इति पद्येन । स्युट निम्नविषयम् । रिफचि
कल्मूले, पृष्ठपिण्डीम् जङ्घोर्ध्वभागम् । जङ्घा भङ्गयिष्या । करङ्क प्रेतशरीरम्
प्रेतमस्तक वा । क्रम्यमनकृमासम् । अत्र शव आलम्बनम् । मासाशनमुद्दी-
पनम् । नासाकुञ्चनादयोऽनुभावा । उद्देगादयो व्यभिचारिभावा । जुगुप्सा
स्थायिभाव । जुगुप्साजनितो बीभत्सो रसस्तज्ज्ञे सामाजिके व्यज्यते ।

‘विस्मयश्चित्तविस्तारो यस्तुमाहात्म्यदर्शनात् ।’ तत्प्रकृतिकोऽद्भुत । यथा—
‘चित्र महानेप बतावतार ०’ इति पद्यम् । वामन प्रति थलेहक्तिरियम् । अत्र
वामन आलम्बनम् । कान्त्यतिशयाद्युद्दीपनम् । स्तवादयोऽनुभावा । घृति-
हर्षादयो व्यभिचारिण । विस्मय स्थायिभाव । विस्मयजनितोऽद्भुतो रसेऽभिज्ञे
सामाजिके व्यज्यते ।

‘निर्वेदस्थायिभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमो रस ।’ तत्प्रकृतिकत्वात् । यथा—
‘अहौ वा हारे वा’ इति पद्यम् । कर्मरदेशस्थस्य श्रीमदुत्पलराजस्य पद्यमिदम् ।
अत्र मिथ्यात्वेन परिभूयमान जगदालम्बनम् । तपोवनाद्युद्दीपनम् । अहिहाराद्यो
समदर्शनमनुभाव । मतिघृतिहर्षा व्यभिचारिभावा । निर्वेद स्थायिभाव ।
तज्ज्ञे सामाजिके शान्तरसनिष्पत्तिर्गर्ज्यते ।

अत्र धदन्ति—शान्तो नाम रसस्तावदनुभवसिद्धतया दुरपह्व । न चास्य
स्थायी निर्वेदो युज्यते । तस्य विषयेऽलप्रययरूपत्वादात्मावमाननरूपत्वाद्वा ।
शान्तेषु निल्लिलविषयपरिहारजनिता मविभ्रमानन्दप्रादुर्भावमयत्वानुभावात् ।
तदुक्तं ‘यच्च कामसुख लोके यच्च दिव्य महत्सुखम् । तृणाद्यसुखस्यैते नाहंत
पोडर्शा कलाम्’ इति । अत एव सर्ववृत्तिविरामोऽस्य स्थायीति निरस्तम् ।
तस्माच्छ्रमोऽस्य स्थायी । निर्वेदादयस्तु व्यभिचारिण । स च ‘शमो निरीहाव-
स्थापामानन्द स्वात्मविभ्रमाद्’ इति ।

पृषां स्थायिभावानाह—‘रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ मयन्तथा ।
जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावा प्रकीर्तिता’ इति । स्थायिलक्षणमाह—‘विरुद्धा
अविरुद्धा वा य तिरोघातुमङ्गमा । आनन्दाङ्कुरकन्दोऽसौ भावः स्थायीति
सञ्चित’ इति सामान्यलक्षणम् । अवस्थितिर्नैषा सकृन्नन्यायेन, फेनजुद्धद-
न्यायेन तु व्यभिचारिणामित्यनयोर्भेद । विरेपलक्षणान्युक्तानि ।

प्र० ८—व्यभिचारिभावान् नामतो विलिख्य तेषां लक्षणान्यपि प्रदर्शयत ।

उ० ८—निर्वेदं ग्लानि-शङ्काख्या स्तथाऽसूया-मैद-ध्रमाः । धालैस्वं चैव
दैन्यं च चिन्ता-मोहः-स्मृति-धृतिः ॥ मीडा-चर्पलता-ईर्ष्या-वेगो-जडता
तथा । गर्वो-विषाद-औत्सुक्यं-निद्रा-ऽपस्मोर एव च ॥ स्वप्नो-विबोधो-
मैपश्चात्प्यवहित्य-अथोग्रता । मतिर्याधि-स्तथोन्माद-स्तथा मरणमेव च ॥
त्रासश्चैव-वितर्कश्च-विज्ञेया व्यभिचारिणः । त्रयस्त्रिंशदमी भावाः समाख्यातास्तु
नामतः ॥ नामत एव समाख्याता न तु लक्षणतः । तल्लक्षणानि यथा—

तत्त्वज्ञानापदीप्यादिनिर्वेदः स्वावमाननम् । (तत्त्वज्ञानं-नित्यानित्यवस्तुविवेकं)
तत्र चिन्ताश्रुति-श्वासवैवर्ण्योच्छ्वासदीनताः।(स्वावमाननम्-आत्मनि तुच्छत्वबुद्धिः)

'चित्तस्य खेदो निर्वेदस्तत्त्वज्ञानोदयादिभिरिति केचित् ॥ १ ॥

रत्यायासमनस्तापच्छुत्पिपासादिसम्भवा ।

ग्लानिनिष्प्राणता कम्पकार्यानुत्साहितादिकृत् ॥ २ ॥

अनर्थप्रतिभा शङ्का परक्रीर्षात्स्वदुर्नयात् ।

वैवर्ण्यकम्पवैमुख्यपार्श्वलोकास्यशोपकृत् ॥ ३ ॥

परोत्कर्षाऽक्षमाऽसूया गर्वदौर्जन्यमन्युजा । दोषोद्धोषध्रुविभेदावज्ञाक्रोधेक्षितादयः ॥
सम्मोहानन्दसम्भेदः स्तलदह्वचोगतिः । मधुपानादिजो ज्ञेयो मदी विविधभावकृत् ॥

उत्तमसत्त्वः प्रहसति गायति तद्वच्च मध्यमप्रकृतिः ।

परपवचनाभिधायी ज्ञेते रोदित्यधमसत्त्वः ॥ ५ ॥

खेदो रत्यध्वगत्यादेः श्वासनिद्रादिकृच्छ्रम् । श्रमग्लान्योर्विभेदं तु शक्रे कारणकार्यता ॥

श्रमस्यातिशयावस्थामथवा ग्लानिमूर्च्छिरे ।

बलस्यापचयो ग्लानिराधिव्याधिप्रकर्षभूः ॥ इत्येके ॥ ६ ॥

आलस्यं श्रमगर्भादेर्जैह्वयं जृम्भकक्रियादिकृत् ॥ ७ ॥

दौर्गत्यादेरनोजः स्याद्दैन्यं कार्यामृजादिमत् ॥ ८ ॥

ध्यानं चिन्ता हितागतेः शून्यताश्वासतापकृत् ।

प्रयत्नपूर्वमान्वेष्यस्मृतिश्चिन्तैति केचन ॥ ९ ॥

मोहो विचित्ता भीतिदुःखावेगानुचिन्तर्गैः । (विचित्ता चित्तेन ज्ञानाजननम्)

धूर्णनाज्ञानपतनभ्रमणादर्शनादिकृत् ॥ १० ॥

सदृशज्ञानचिन्ताद्यैर्भ्रूसमुत्पन्ननादिकृत् । स्मृति पूर्वानुभूतार्थविषयज्ञानमुच्यते ॥ ११ ॥

अभीष्टार्थस्य सम्प्राप्तौ स्पृहापर्याप्तता धृतिः । (स्पृहापर्याप्तता इच्छानिवृत्ति)

सौहित्यवदनोऽङ्काससहासवचना (प्रतिभा) विकृत् ॥ १२ ॥

सङ्कोचश्चेतसो त्रीडा वैवर्ण्याधोमुखविकृत् । यद्वा

दुराचारादिभिर्त्रीडा धाष्टर्थाभावोऽभिधीयते । वस्त्राङ्गुलीयकस्पर्शभूरेखाधोमुखादिकृत् ॥

(धाष्टर्थाभाव चेतस सङ्कोच)

चेतोनिमीलन त्रीडा न्यङ्गरागस्तवादिभि । (इतिकेचित् ॥ १३ ॥ न्यङ्ग वैकृत विकार)

मात्सर्यद्वेपरागादश्चापलं त्वनवस्थिति । (अनवस्थिति, अविमृश्यकारिता)

'जामप्रकाशनपरा चेषा अपलतोच्यते' इति केचित् ।

तत्र भर्त्सनपाहयस्वच्छन्दाचरणादय ॥ १४ ॥

मन प्रसादो हर्ष स्यादिष्टावाप्तिस्तवादिभि । यद्वा

मन प्रसादो लामादेर्हर्षोऽश्रुस्वेदगद्गदा ॥ १५ ॥

'अनर्थातिशयाच्चेतस्यावेग सम्भ्रमो मत' । यद्वा

आवेगो रागविद्रावरसादे सम्भ्रमो मत ।

तत्र विस्मरण स्तम्भ स्वेद कम्प खल्लङ्घति ॥ १६ ॥

क्रियास्वपाटव जाड्यं चिन्तोत्कण्ठाभयादिभि ।

आलस्य तु क्रियाद्वेषो न त्वनेति भिदा तत ॥ यद्वा

'अप्रतिपत्तिर्जडता स्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभि ।

अनिमिपनयननिरीक्षणतूर्णोभावादयस्तत्र' ॥ १७ ॥

गर्वोऽभिजनलावण्यधनैश्वर्यादिभिर्भेद ।

सखिलासाङ्गवीक्षाऽविनयावज्ञादिकृत् स ॥ यद्वा

गर्वो मदप्रभावश्रीप्रियासकुलान्मभि । अवज्ञा सखिलासाङ्गदर्शनाविनयादिकृत् ॥

प्रारब्धकार्यासिद्धयादेर्विपाद् सत्त्वसत्त्वय । (सत्त्वसत्त्वय उसाहनाश)

निश्वासोच्छ्वासहृत्तापसहायान्वेदणादय ॥ १९ ॥

औत्सुक्यं वाञ्छितप्राप्तौ कालक्षेपासहिष्णुता ।

चित्ततापत्वरसास्वेददीर्घनि श्वसितादिकृत् ॥ यद्वा

कालक्षमत्वमौत्सुक्यं रम्यच्छारतिसम्भ्रमै ।

तत्रोच्छ्वासवराश्वासहृत्तापस्वेदविभ्रमा ॥ २० ॥

निद्रा ध्यापारवैमुरयमिन्द्रियाणां श्रमादिभिः ।

तत्र जृम्भाङ्गमङ्गादिमीलनोच्छ्रुसितादयः ॥ २१ ॥

(इन्द्रियाणामित्युपलक्षणम्, तेन मनसोऽपि । तेन स्वप्नाङ्गेद ।)

आधेश्वात्यन्तदुःखादेरपस्मारस्तथाविधः ।

‘मनश्चेपरत्वपस्मारो ग्रहावेदादिसम्भवः’ इति केचित् ॥

(योभिसभयानकयोरेव)

कचित्तु ‘अपस्मार’स्थाने विस्मृतिः पठिता तथा-

विरोधिभावात्पूर्वस्य प्रस्मृतिविरस्मृतिर्भवेत् ।

ध्यानजात्यप्रमोहाऽऽधिपरितापादिवृत्तु सा ॥ (प्रगतास्मृतिः प्रस्मृतिः)

स्वप्नो निद्रामुपेतस्य विषयानुभवस्तु यः । (विषयानुभव-स्वप्नप्रज्ञानम्)

कोपाधेगभयग्लानिसुखदुःखादिकारकः ॥ २३ ॥

निद्रापामहेतुभ्यः प्रबोधश्चेतनागमः । जृम्भाङ्गमङ्गनयनमीलनाङ्गायलोककृत् ॥

‘कोप एव स्थिरतरौ ह्यामर्षे’ इति कथ्यते । यद्वा

अधिचेपापमानादेरमर्षोऽभिनिविष्टता । (अभिनिविष्टता स्थिरबोधः)

तत्र स्वेदशिरःकम्पनेत्ररागाङ्गविक्रिया ॥ २५ ॥

लज्जाचैर्विक्रियागोपोऽवहित्याऽऽमन्यविक्रिया ।

ध्यापारान्तरसन्निवदनानमनादयः ॥ २६ ॥ (अवहित्याऽऽकारगुप्तिः)

अधिचेपापमानादेश्चित्तचण्डत्वमुग्रता । यद्वा

द्विष्टेऽपराधदौर्मुख्यचौर्यैश्चण्डत्वमुग्रता ॥ (चण्डस्व साहकारतदसहिष्णुत्वम्)

अथ स्वेदशिरःकम्पताडनातर्जनादयः ॥ २७ ॥

शास्त्रोपदेशमन्त्राद्यैरर्थनिर्धारणमिति । यद्वा

आन्तिच्छेदोपदेशाभ्यां शास्त्रादेस्तत्त्वधीर्मतिः ॥

स्मेरता धृतिसन्तोषौ बहुमानस्तथात्मनि ॥ २८ ॥

विरहोद्वेगमनस्तापो व्याधिर्दुःस्थाङ्गतादिकृत् । यद्वा

व्याधयः सन्निपाताद्यास्तेषामन्यत्र विस्तरः ।

प्रस्वेदकम्पतापाद्या अनुभावतयोदिता ॥ २९ ॥

सन्निपातग्रहादिभ्य उन्मादश्चित्तविभ्रमः । यद्वा

उरकण्ठाहर्षनोकादेरुन्मादश्चित्तविप्लवः ।

(चित्तविप्लवः चित्तविभ्रमः । आसितमवस्थानम्)

तस्मिन्प्रस्थानरदितगीतहासाऽऽवितादय ॥ ३० ॥
जीवस्योद्गमनारम्भो मरणं परिकीर्तितम् ।
सम्मोहेन्द्रियसग्लानिगात्रविचेपणादिकृत् ॥ यद्वा
रोगाच्चै प्रागवस्था तु मरणस्य मृतिर्मता ॥ ३१ ॥

(मुख्यमरणस्यालम्बनोच्छेदेन भाववायागाद् । मूर्च्छाऽत्र मरणमित्यन्वे न
धान्यं सञ्चारित्वाद्गूण फलवदिति वाच्यम् । स्थाय्यन्तरसाधारणत्वात् । तेषुपि
हि छचन सञ्चारिण तदुच्छम्—

शृङ्गारवीरयोर्हासो वीरे क्रोधस्तथा मत् ।

शान्ते जुगुप्सा कथिता व्यभिचारितया पुन ।

इत्याद्यन्यत् समुपेय स्वय भावितवृद्धिभि । इति ॥)

गर्जितादेर्मनं शोभस्त्रासोऽत्रोत्कम्पितादय । यद्वा

शौर्यातिक्रमं शोभस्त्रासः कम्पादिकारक । (शौर्यातिक्रमपातान्यै गर्जितादिभिः)

पूर्वापरविचारोत्थ भय प्रासात् पृथग्भवेत् ॥ ३२ ॥

ऊहो वितर्कं सन्देहे भ्रूसिरोऽङ्गुलिनसंक ।

(तर्को 'विचार सन्देहे' इतिपाठे विचारो विमर्शं ।

तथा च प्राहु रसगङ्गाधरकारा 'सन्देहाद्यनन्तर

जायमान ऊहो वितर्कं' इति । स च निश्चयानुकूल)

प्र० ९—अथ 'भावस्य' किं लक्षणम् । सोदाहरणं सप्रपञ्चः स
प्रतिपाद्यताम् ।

उ० ९—'रसभावतदाभास०' इति सूत्रे भावोऽप्यलक्ष्यक्रमेषु पठित ।
स किरूप, इति चेत् 'रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाऽङ्गित । भाव प्रोक्त'
इति । आदिशब्दान्मुनिगुरुरूपपुत्रादिविषया । कान्ताविषया तु व्यक्ता शृङ्गार ।

रथादीनां स्वरूपत्वात्, व्यभिचारिणा रसाङ्गानियमेन प्राधान्याभावात्,
सात्त्विकानामव्यङ्ग्यत्वात् इत्यतः क्रमप्राप्त भाव लक्षयति—'रतिरिति' । रतिरिति
सकलस्यापिभावोपलक्षणम् । देवादिविषयेत्यपि अप्राप्त रसावस्थोपलक्षणम् ।
तथा शब्दश्चार्थं । तेन देवादिविषया सर्वप्रकारा तथा कान्तादिविषयाऽपि
अपुष्टा रति हासादयश्च अप्राप्त रसावस्था विभावादिभि प्राधान्येनाङ्गितो व्यङ्गितो

व्यभिचारी च भाव प्रोक्त भावपदाभिधेय कथित, इति सूत्रार्थं । यदुक्तम्—
 'रत्यादिश्रेणिरङ्ग स्याद्देवादिविषयोऽथवा । अन्याङ्गभावभावा स्यान्न तदा रथाधि
 शब्दभाक्' इति । तदेतदाह वृत्तिकार — 'कान्तादिविषया तु व्यक्ता शृङ्गार । तत्र
 देवविषया रतिर्यथा—'कण्ठकोणनिविष्ट०' इति पद्यम् । श्रीमदुपलब्धार्थप्रणीत
 परमेश्वरस्तोत्रादौ पद्यमिदम् । अत्र महादेव आलम्बनम् । ईशपदप्रतिपाद्या
 व्याहृतैश्वर्यमुद्दीपनम् । स्तवोऽनुभाव । छतिमाहात्म्यस्मरणादयो व्यभिचारिण ।
 अत्रैतैरनुमितस्तावकरतीना सामाजिकाना तैरेव विभावादिभिर्व्यञ्जिता रतिर्भाव
 एवेति बोध्यम् । मुनिविषया यथा—'हरस्यघ सम्प्रति हेतुरेण्यत् ०' इति पद्यम् ।
 अत्र श्रीकृष्णस्य मुनिविषयाया रतेर्मुनिरालम्बनम् । दर्शनयोग्यताव्यञ्जनमुद्दीप
 नम् । श्रीकृष्णस्येयमुक्तिरेवानुभाव । तद्वद्भवहर्षश्च व्यभिचारी । मुनिविषयक-
 श्रीकृष्णरतिज्ञे सामाजिके भावनिष्पत्ति । एवमेव गुरुविषया, नृपविषया, पुत्र
 विषया च रतिरुदाहरणेषु टीकाया दत्तेष्ववलोकनीयानि ।

कान्ताविषयाऽपुष्टा रतिर्यथा—कुमारसम्भवे 'हरस्तु किञ्चित्परिलुप्तधैर्यश्चन्द्रो-
 दयारम्भ इवाम्बुराशि । उमामुखे विम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि'
 प्रधानतया वर्णित व्यभिचारिणमुदाहरति—'जाने कोपराडपुखी०' इति पद्यम् ।
 विद्युक्तस्य कस्यचित् स्वमित्र प्रत्युक्तिरियम् । अत्र विधि प्रति असूया प्राधान्येन
 प्रतीयते । जाने शठेत्यनेन निर्णोतापकारि वेनासूयाप्रकर्ष । विधिरत्रालम्बनम् ।
 विधिदौर्जन्यमुद्दीपनम् । शठत्वोक्तिरनुभाव । प्राधान्येन व्यञ्जितोऽसूयारूपो व्य-
 भिचारी भावपदाभिधेय ।

ननु नायिकालम्बनस्य तत्रकोपोद्दीपितस्य स्वप्नादिदृष्टवनुभावितस्य विप्र
 लम्भस्य सत्त्वात्तद्भवनित्वमेव स्यादत आह—'असूयेति' शठपदगम्या प्राधान्येन
 प्रतीयते इति । पर्यन्ते तु रसस्यैव प्राधान्यम् । मध्यमव्यङ्ग्यमादायैव ध्वनि-
 त्वादिव्यवस्थितेरिति बोध्यम् । नन्वत्र शठेन विधिनेतिवत् 'त्वामालिरथ प्रणय
 कुपिता०' इति पद्ये क्रूरपदेनासूया प्राधान्येन व्यज्यते इति तत्रापि भावध्वनित्व-
 मेव । तत्कथं विप्रलम्भोदाहरणमिति चेत् । तत्र 'दृष्टिरालुप्यते मे' इत्यन्तेन
 विप्रलम्भावगमेऽनन्तर प्रतीयमानाया असूयाया विप्रलम्भाङ्गवस्यैवौचित्यात् ।

प्र० १०—रसाभासभावाभासयोरपि स्वरूपं सोदाहरणं विलिखत ।

उ० १०—‘तदाभासा अनौचित्यप्रवर्तिताः’ इति सूत्रांशेनानौचित्येन प्रवर्तिताः तदाभासा रसाभासा भावाभासाश्चेति तान् लक्षयति । तत्रदेन रसभावयोः परामर्शं न तु संनिहितत्वेन भावस्यैवेत्याह—रसाभासा भावाभासाश्चेति । अनौचित्यं हि शास्त्रलोकातिक्रमात् प्रतिपिद्विषयकत्वादिरूपं सामाजिकसवेद्यम् । तच्च सहृदयव्यवहारतो ज्ञेयम् यत्र तेषामनुचितमिति धीः । तच्च शृङ्गारे बहुविषयत्वेन उपनायकादिगन्धेन नायकनायिकान्यतरमात्रविषयत्वेन, गुरुजनगन्धेन, नानैव । तदुक्तम्—‘उपनायक्यस्यायां मुनिगुरुपर्व गतायां च । बहुनायकविषयायां रतौ तथानुभयनिष्ठायाम् ॥ आभासं च कथितं तथैव च नियन्तादिविषयतायान्’ इति । तथा हि गुर्वाद्यालम्बनतया हासस्य, वीतरागाद्यश्रयतया क्लेशस्य, पित्राद्यालम्बनतया रौद्रवीरयोः, वीरगतत्वेन मदानकस्य, यज्ञीयपशुवसाद्यालम्बनतया शीममस्य, ऐन्द्रजाटिकाद्यालम्बनतयाऽद्भुतस्य, चण्डालादिगतत्वेन शान्तस्य चाभासत्वं ज्ञेयम् । अत्र रसाभासो यथा—‘स्तुमः कं वानाशि०’ इति पद्यम् । अत्र बहुषु व्यापारोपादानेन बहुविषया रनिर्घण्यते । न चात्र व्यापारस्य बहुविषयत्वमपिद्वम् । एवंपि नाट्यापारसम्भवात् । यत्तु’ अनेककर्मरूपोपादानमनेकविषयत्वं क्रियानां प्रकटयति । एकविषयत्राभिप्राये त्वेकमेव कर्मरूपमुपादानेति तच्छब्दम् । स्तुमो विलेभ इत्यादीनां भिन्नवाक्यानामेकविभवत्यन्तपदोपस्थापितेनानन्वये तदन्वयिनोऽभिप्रायानि कं क इत्यादिपदैरुपस्थापने भिन्नकर्मरूपद्वैरेवीपस्थापनाहंणात् । अत्र शूनः—‘तु’ शब्देन व्यवच्छेदार्थेन व्यापारस्थानेकविषयत्व लभ्यते । एवमेकत्र भेदाभिप्रायेऽवगनेऽन्यत्रापि तथैवावगम्यते, बहुपदमनेकपर वा ।

भावाभासो यथा—‘राकानुधाकरमुनी०’ इति पद्यम् । सीतामुदिश्य रामः षोक्तिरियम् । ‘अत्र रतेर्व्यभिचारिभूता चिन्ताऽनौचित्यप्रवर्तिता । नादिकादा अननुरक्ततया रतेरनुकृष्टेन तद्द्वन्द्वविचारिणोऽपि तथावान् । एवमन्येऽप्युदाहर्याः ।

प्र० ११—व्याख्यायतां ‘भावस्य शान्तिरदयः सन्नि शकलता तथा’ इति ।

उ० ११—‘भावशान्त्यादिरकन’ इत्यत्र भावशान्त्यादिपदनिर्वाचमाह—

‘भावस्य शान्ति रित्यादिना । सन्धिरेककालमेव तुल्यकक्षपोरास्वादः । इन्द्र-
 नु कायभेदेन निरन्तरतया पूर्वपूर्वोपमार्दिनाम् । न च भावस्य शबलता-
 शान्त्युदयाभ्यामविशेषः । शान्तेरुदयस्य वा पृथक्स्थास्वादे तद्वेदद्वयेपान्नाम् ।
 एव शान्त्युदयावुत्पत्तिशालावच्छिन्नावेव चमकारिणाविति बोध्यम् । स्थानि-
 त्वेते न सम्भवन्ति तेषां सन्ततनिरिच्छेदात् । तत्र भावस्य शान्तिर्यथा ‘तस्य
 सान्द्रविलेपनं’ इति पद्यम् । अमरसत्तके खण्डिताया स्वनापिकाया को-
 तच्छान्तिवृत्तान्त वयस्य प्रति कथयतो छन्दनायकरशोभिरियम् । अत्र कोपस्य
 भावस्य शान्तावेव चमकारविधाम् । न तु विद्यमानेऽपि प्रमादेऽपि तदनु-
 भावाद्यनुल्लेखाविति वाच्यम् । तदेवाहात्—कोपस्येति शान्तिरिति शेषः ।

भावस्योदयो यथा—‘एकस्मिन् क्षणे विपक्षे’ इति पद्यम् । अमरसत्तके
 पद्यमिदम् । अत्र सुरतविपरस्योस्तुल्यस्योदयश्चमकरोति न तु सन्धिरेक
 शान्ति तदनुभावानुपादानात् । तदेवाह—‘अत्रोमुक्यस्ये’ति उदय इति
 शेषः । भावस्य सन्धिर्यथा ‘असिक्तस्य तप पराक्रमं’ इति पद्यम् महात्मार
 चरितनाटके द्वितीयेऽङ्के सीतानाञ्छित श्रीरामस्य परशुरामागमने उक्तिरियम् ।
 अत्र सुगण्डिमादरणीयत्वज्ञानजन्यत्वाविशेषः पूर्वार्धगम्यः । हर्षस्तुत्तरार्धगम्यः ।
 अनयोस्तुल्यकालमेवास्वाद इति तयो (आवेगहर्षयो) मिथ्यरूपः सन्धिः ।
 अत्र परिरम्महृत्तहर्षेण समङ्गप्रियतोऽप्याहोभयहृत्तत्वावेगस्तुल्य इति बोध्यम् ।
 तदेवाह—अत्रावेगहर्षयोरिति । सन्धिरिति शेषः । आवेगस्त्तराविशेषः । भाव-
 शबलता यथा—‘छाकार्यं शशलक्ष्मण’ इति पद्यम् । विक्रमोर्वरायि अनुषङ्गे
 उर्वशी दृष्ट्वा पुररथम्’ उक्तिरियम् । अत्र ‘छाकार्यं’ मित्यादीं वितर्कं, मूयोऽपी
 त्यौसुवदन्, दोषागामिति मतिः, कोपेऽपीति सृष्टिः, किं वृत्त्यन्तीति शब्दा,
 स्वप्नेऽपीति दैन्यं, खेतस्य स्वास्थ्यमिति धृतिः, कः सत्विति चिन्ता, स्फुट पूर्वपूर्व
 पमर्दन प्रनायमाना शबलता चमकारमूनिः । ननु भावस्य शान्त्यादिवरिष्यति
 रपि प्रकारः सम्भवत्येव, तत्रकथं नोक्त इति चेद्यः । भावोवत्यैव तदुक्तेः ।
 भावस्त्वित्तेर्भावानिबलत्वात् । ननु व्यभिचरिष्यते नियमतो मुरयस्य रसस्याव-
 स्थानं तत्रकथं भावोदाहरणमेतत्, कथं वा भावस्त्विति, रमादेन तेषां गुणी
 भावादिद्यत आह—‘मुख्ये रसेऽपि तेषां द्वित्वं प्राप्नुवन्ति कदाचन’ इति । ते
 भावस्यान्तश्चाद्य कदाचन यदा त एवास्मिन्नेन विवच्यन्ते, रञ्जानुगन्धिवाह

प्रवृत्तनृत्यवत् । भावशान्त्यादय भावाश्च शान्त्यादयश्चेति द्वन्द्व । भावस्थिति शान्त्यादयश्चेति पाठ सुगम ।

प्र० १२—‘अनुस्वानामसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्थितिस्तु य

शब्दार्थोभयशक्त्युत्थस्त्रिधा स कथितो ध्वनि ।’

कारिकामिमां सम्यग्याख्याय तत्रनिर्दिष्टसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य त्रैविध्यं तत्स्वरूपप्रपञ्चोदाहरणपुर सरं प्रतिपादयत ।

उ० १२—अनुस्वानेति । घटाया हन्यमानाया मुख्यशब्दानन्तर सोदीया नपरोऽनुरणनरूप शब्द प्रतीयते तद्वत्सलक्ष्यक्रमा व्यङ्ग्यस्थितिर्यत्र स शब्दश्चा र्थश्चेति शब्दार्थो च उभय चेति तेषा शक्तिश्च शब्दार्थोभयशक्ति , तस्या उत्थ तत उत्तिष्ठतीति शब्दार्थोभयशक्त्युद्भव त्रिधा त्रिप्रकारको ध्वनिरित्यर्थ । तथा च शब्दशक्तिमूलव्यङ्ग्य अर्थशक्तिमूलव्यङ्ग्य उभयशक्तिमूलव्यङ्ग्यश्चेत्यर्थ ।

शब्दशक्तिमूलव्य चैतदेव यत्तेनैव शब्देन तदर्थप्रतीति न तु पर्यायान्तरे णापि । एतद्वैपरीत्य चार्थशक्तिमूलत्व न त्वभिधया तत्प्रतीतिरिति । एतेन ‘अभिधया यत्र न नियमन तत्रैव भेदो द्रष्टव्य । तन्नियमने तु नाभिधामूलव किन्तु व्यञ्जनामूलत्वमेव ‘भद्रात्मन०’ इतिवद्भवेदिति यत्कनचिदुक्त तत्रादेयम् । ‘भद्रात्मन’ इत्यादेरपि एतद्वेदत्वेनेष्टत्वात् । अन्यथा तस्य सर्वभेदबहिर्भावापत्ते । किञ्च शब्दशक्तिमूलव्यङ्ग्योदाहरणेषु । उल्लास्येति, तिग्मरचिरिति, अग्नि इति त्रिविधमुदाहरणेषु क्रमेण प्राकरगिकाप्राकरगिकयोरिति व्याख्यानानेन, भवानि त्यनेन तथा च अपीत्यनेन प्रकरणस्याभिधानियामकस्य स्पष्टवाच्येपामुदाहरणत्व विरुद्धेति तस्माद्यथोक्तमेव न्याय्यम् ।

तेषु मध्ये शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यो द्विधा । यथा—‘अलङ्कारोऽथ वस्त्वेव शब्दाद्यत्रावभासते । प्रधानत्वेन स श्रेय शब्दशक्त्युद्भवो द्विधा’इति । अलङ्कारध्वनिर्वस्तुध्वनिश्चेति द्विप्रकारक । अलङ्कृतस्यानलङ्कृतवस्तुमात्रस्य वा प्राधान्येन प्रकाशान् । प्राधान्येनेत्यनेन शब्दस्य यत्र प्राधान्यमर्थस्यापि साचिव्यमथवा प्राधान्येनेत्यनेन गुणीभूतव्यङ्ग्यनिरास ध्वनिरित्यर्थ ।

तत्र शब्दशक्तिमूलालङ्कारध्वनिमुदाहरति—उल्लास्येत्यनेन । कालकरवाल- महाभुवाहम्—कालो वैरिमहतां य करवाल स एव महद्गु धाराज्ज्क वहतीति महाभुवाह नम् । यद्वा मह उस्य स एवाम्बु तद्वाह , जरटोर्नितगर्जनेन—

जरठं कटोरम् उर्जितं बलवत् । गर्जितं सिंहनादो यस्य तथाविधेन । अप्राकरणिक-
 (व्यङ्ग्य) पक्षे येन देवेन मेघाधिपतिना (प्राकरणिके देवो राजा) इन्द्रेण जरठं
 गम्भीरम् उर्जितं यद् गर्जितं गर्जनं तेनोपलक्षितम् । कालकर कृष्णरश्मि बर्षुर्तुकाल-
 सूचकं बालं (बालं) नवीनम् (बवयोरभेदात्) महाम्बुवाहं मेघमुल्लास्य प्रकाश्य
 रणे अङ्गारादिषु जले पात्यमाने जायमानः शब्दो रणः (प्राकरणिके युद्धभूमौ)
 तस्मिन् सति धाराजलैः धाराकृतिभिर्जलैः त्रिभुवने रिपूणामर्थात् जलशत्रूणां
 तेजसा सफलः प्रकृष्टः तापः औष्ण्यं निर्वापितः शमितः इत्यर्थः । अत्र प्रकरणेन
 प्रथमार्थे (राजार्थे) अभिधाया नियन्त्रणात् तथा बोधयितुमशक्यो
 वस्तुरूपो द्वितीयार्थो (इन्द्रविषयकः) व्यङ्ग्य एव । अत्र 'करवालमुल्लास्यै' ताव-
 न्मात्रे वक्तव्ये यदेतादृशशब्दप्रयोगस्तस्यासम्बद्ध्यर्थकता मा प्रसज्यतामित्यप्राकर-
 णिकैरिन्द्रवारिवाहादिभिः प्राकरणिकानां राजकरवालादीनामुपमानोपमेयभावे
 कवितात्पर्यमित्युपमाऽलङ्कारो व्यङ्ग्यः । स च शब्दशक्तिमूलः । पर्यायान्तरेण
 भूपादिना तदर्थोपरिस्थितौ तदप्रतीतेः । एवमग्रेऽप्युल्लाम् । यथा 'तिग्मरश्चिप्र-
 ताप०' इत्यत्र तिग्मः रश्चिश्च प्रतापो यस्येति प्राकरणिकार्थः । तिग्मरश्चिः ।
 अप्रतापः इति एवं क्रमेण विधु अनिशाकृत्, मधुः अलीलः, मतिमान् अतस्त्व-
 वृत्तिरिति एकैकपदस्य द्विपदत्वे विरोधाभासो व्यङ्ग्यः । अत्रोदाहरणे पदभेदेन
 विरोधाभासो द्योतितः । पदाभेदेऽपि विरोधाभासो यथा—'अमितः समितः'
 इत्यत्र । अत्र विचार्यते किं निरोधस्य तत्र व्यङ्ग्यत्वमेव, नैत्युच्यते । अपि-
 शब्दादेर्विरोधव्यङ्ग्यस्य भावे सति वाच्यत्वम्, तदभावे व्यङ्ग्यत्वम् इति । अधुना
 व्यतिरेकालङ्कारध्वनिरुदाहियते यथा 'निरपादानसम्भारे'ति । अत्र चित्रं नाना-
 कारमालेख्यं च कला चन्द्रस्य षोडशो भागः । अन्यत्र कौशलञ्च अत्रोपादानैः
 तुलिकासुपन्नरणैः भित्तावेव चित्रपदादिष्वेकालेख्यकारिभ्यः कलावद्भवो जगच्चित्रं
 नानाधारम् अभित्तावेव शून्ये एव तन्वतः शूलिनो व्यतिरेको व्यङ्ग्यः । अत्र
 चित्रबलाशब्दयोः परिवृत्त्यसहस्येन शब्दशक्तिमूलता ।

अथ 'वृत्तिगतवाक्यमलङ्कार्यस्यापि प्राक्षणश्रमणन्यायेनालङ्कारता' इति व्या-
 ख्याति । ननुदाहृतेषूपमादीनां प्राधान्यं न वा प्राधान्यं चेत् कुतस्तेषामलङ्कार-
 त्वम् । अन्यानलङ्काराणां अप्राधान्ये तुनेऽस्य काव्यस्य ध्वनित्वम् । व्यङ्ग्यस्या-
 प्राधान्यत्वात् । इति चेन्नैवम् । पूर्वमप्यलङ्कार आसीदित्येतावताऽलङ्कारव्यप-

देशात् । यथेदानीं श्रमणः बौद्धसंन्यासी पूर्वं ब्राह्मण आसीत् इति स ब्राह्मण इति कथ्यते तथा । न चेत् व्यपदेशसमर्थनेऽप्यलङ्कारध्वनिर्त्वं न समर्थितमिति चेन्न । अलङ्कारपदेन तद्योग्यताया विवक्षितत्वात् । नचैवं रसादिध्वनावपि अलङ्कारध्वनि-
त्वप्रसंगः संलक्ष्यक्रमस्यैव तादृशस्य तथाभिप्रेतत्वात् । वस्तुतस्तु प्राधान्याप्राधान्ये
व्यङ्ग्यस्य वाच्यापेक्षयैव, न तु रसापेक्षयापि । तदपेक्षया सर्वत्र गुणीभावात् ।
तथा चोपमादीनां रसाङ्गतयाऽलङ्कारत्वम्, वाच्यापेक्षया प्राधान्यं चेति न दोष-
लेशावकाशः ।

एवं शब्दशक्तिमूलालङ्कारध्वनिमुदाहृत्याधुना शब्दशक्तिमूलवस्तुरूपध्वनि-
मुदाहरति, यथा—‘पंथिभ’ इति ।

पथिक नात्र स्रस्तरमस्ति मनाक् प्रस्तरस्थले ग्रामे ॥

उन्नतपयोधरं प्रेक्ष्य यदि वससि तदा वस—इति ध्याया ।

स्रस्तरम्—(१) कटाद्यास्तरणम् ; (२) शास्त्रम् कामशास्त्रमिति वा ।

प्रस्तरस्थले—(१) पापाणप्रचुरे स्थले, (२) पापाणाना तत्त्वेनाध्यवसितानां
मूर्खाणां स्थले तन्मये ग्रामे ।

अत्र शास्त्राभावादाकारेद्भित्तज्ञानधिरुरणे ग्रामे, सति चैदविधे उद्दीपने मेधे
श्लेषमर्यादया उन्नतस्तनदर्शने च को नाम उपभोगक्षमोऽन्यत्र गन्तुमर्हतीति
वचन्यभिप्रायो व्यञ्जनया प्रकाशते इत्यर्थः । तच्च पयोधरेति शब्दशक्तिमूलमेव ।
तथा—‘शनिरशनिरिति । अशनिर्वज्रः । न शनिः । अनुदार —अनुगता दाराः
यस्य । न उदारः इति । अत्र प्रथमाधे शनिरशनिक्षेप्यनेन विरुद्धावपि स्वदनु-
वर्तनार्थमेककार्यं कुरुतः’ इति वस्तु ध्वन्यते । न तु विरोधालङ्कार । शनिरशनि-
रित्यनयोः सामान्याधिकरण्याभावात् । विरोधस्य तत्रैव विश्रान्तेः । द्वितीयाधे
तु नोदाहरणम् । तत्र ‘च’ शब्दस्य अप्यर्थत्वे विरोधस्य वाच्यत्वात् । समुच्चय-
मात्रार्थत्वे विरोधस्यैव व्यङ्ग्यत्वादिति ।

इत्थं शब्दशक्तिमूलं द्विविधं ध्वनिं निरूप्येदानीमर्थशक्तिमूलानुरणनरूप-
व्यङ्ग्ये द्वादशविधत्वेन विभजते । तथाच कारिकाद्वयम्—

अर्थशक्त्वयुद्धवोऽप्यर्थो व्यञ्जकः सम्भवी स्वतः ॥

प्रौढोक्तिमात्रास्तिद्धो वा कवेस्तेनोन्मितस्य वा ।

वस्तु वाऽलङ्कृतिर्वेति षड्भेदोऽस्मी व्यनक्ति यत् ॥

वस्तुवलङ्कारमथवा तनाय द्वादशामक ।

वस्तु वाऽलङ्कृतिर्वेति । (१) स्वत सम्भवी, न केवल भगितिनिष्पन्नरारोऽपि
नु वहिरपि भौचित्येन प्रतीयमान सम्भाव्यमान । (२) प्रौढान्तिमात्रसिद्ध
वहिरन्यपि वस्तुप्रतिभामात्रेण तथा निर्मित, (३) कविनिबद्धेन वक्त्रा तथा
निमित्त इति त्रिधा । अथमर्थ । व्यञ्जकोऽर्थस्त्रिधा । (१) स्वत सम्भवी
(२) कविप्रौढोक्तिमात्रसिद्ध, (३) कविनिबद्धनायकादिवस्तुप्रौढोक्तिमात्र
सिद्धश्चेति । अत्र प्रौढोक्तिः चमत्कारानुगुणोक्तिर्ज्ञेया । एव त्रिप्रियोऽपि प्रत्येक
वस्तुमात्रमलङ्कृतिर्वेति षड्विधो व्यञ्जक । एतेषां षष्ठा व्यङ्ग्यमपि प्रत्येक
वस्तु वाऽलङ्कृतिर्वेति द्वादशभेदा भवन्ति ।

तत्र स्वत सम्भविव्यर्थे भेदचतुष्टये । (१) वस्तुना वस्तुनो व्यक्तियथा—
अलसशिरोमणीत्यत्र । इदं पद प्राकृत, तस्य च्छाया—'अलसशिरोमणिधूर्तानाम
ग्रिम पुत्रि धनसमृद्धिमय । इति भगितेन नताङ्गी प्रफुल्लविलोचना जाता ।' अत्र
लसत्त्वेन प्रवासे नायिकान्तरगृह च गन्तुमनिच्छु, धूर्तत्वेन रतेष्वनाहतगुणो,
धनसमृद्धिमथतया कृपण सुखी चेति निर्धार्य यत्प्रफुल्लनयनव हर्षव्यञ्जक
वस्तु तेनान्यामामनाकर्षणीय इति, ममैवोपभोग्य इति वस्तु व्यज्यते (२) वस्तु
नाऽलङ्कारस्य व्यक्तियथा—'धन्याऽसि वा कथयसी'ति उदाहरणम् । रतिकालीन
स्वप्रियालाप कथितवती काञ्चिदुपहसन्त्या त्वमिदानीं स्वरतिवाचां कथयति
सखीप्रेरिताया उक्तिरियम् । अत्र वाच्येन सखीं प्रति धन्य-वेत्तिरूपेण वस्तुना
स्वस्य महानन्दासिसूचनद्वारा 'त्वमधन्ये'ति व्यतिरेकालङ्कारो व्यज्यत ।
(३) अलङ्कारेण वस्तुना व्यक्तियथा—'दृषान्धगन्धगन' त्युदाहरणम् । अत्र
'दृषान्धगन्धगनकुम्भरूपाटकूटसकान्तिनिर्गन्धशोणितशोणितो' इति पदस्यैव
विग्रह—'दृषेण मदेनान्ध मदोद्विक्त यो गन्धगन', तस्य कुम्भयो गण्डस्थलयो
कपाट विशालतया दुर्भेद्यत्वात्कपाटमिव मध्यभाग तस्य कूटमग्रभाग तदेव
कटिनत्वात् कूट लोहमुद्गर इव तत्र सजान्त्या सम्बन्धेन (पतनेन) सम्यक् प्रवि
शनेन वा निघ्न दृढसम्बद्धधन निविड यत् शोणित रश्मि तेन शोण रक्त शोचि
कान्तियस्य यत्र वा तादृश इत्यर्थः । अत्र 'कालीकटाक्ष इव कृपाणो व्यलेकि'
इत्युपमा, न पुनरप्रेक्षा सम्भावनाविरहात् । शोणशोचि-कपायकान्त्योर्विम्बप्रति

विश्वभावेन समानधर्मत्वात् सा च स्वतःसम्भविनी, सादृश्यस्य लोकेऽपि सत्त्वात्
तया चोपमया 'सकलरिपुक्षयः क्षणात्करिष्यते' इति वस्तु व्यज्यते । (४) अल-
ङ्कारेणालङ्कारस्य व्यतिर्यथा—'गाढकान्तदशने'त्युदाहरणे । अत्र ओष्ठविषयकयो-
र्दशनमोचनयोर्विरोधः । यो हि निजमप्यधरं दशति स कथं परेषामधरान्मो-
चयतीति स्वतःसम्भविना विरोधाभासालङ्कारेण प्रकृतयोः स्वाधरदशनशतु-
व्यापादनयोरेककालरूपैकधर्मसम्बन्धेन तुल्ययोगितालङ्कारो व्यज्यते । एवं
मम राज्ञो दन्तक्षत्या अन्धस्यापि नृपक्षजनस्यापि क्षतिनिवर्ततामिति नृपबुद्धि-
रस्येक्ष्यते इत्युत्प्रेक्षालङ्कारोऽपि व्यज्यते । एषु चतुषुदाहरणेषु व्यञ्जकोऽर्थ-
स्वतः सम्भवी इति ।

कविप्रौढोक्तिसिद्धे व्यञ्जकेऽर्थं भेदचतुष्टये । वस्तुना वस्तुनो व्यतिर्यथा
'कैलासस्य प्रथमशिखरे' त्युदाहरणम् । व्यञ्ज्य दशयति—अत्र कविप्रतिभामात्र-
निष्पन्नाद् यज्ञत श्रवणप्रवेशाद् त्रिनिनोसम्भावनाया कर्णे हस्तावर्तनरूपेण
कविप्रतिभामात्रनिष्पन्नेन वस्तुना देवां जडानामपि दिग्गजानामर्थाधिगम-
गीतार्थज्ञानं नास्ति तेषामप्येव श्रैयभूर्तत्वादिबुद्धिजननेन त्यक्तीतिक्षमकरोतीति
वस्तुमात्रं व्यज्यते । अत्र च कीर्तिश्रवणानन्तर कर्णे हस्तावर्तनं हस्तिनो न स्वतः-
सम्भवि किन्तु कविसम्प्रदायात् कविना वगितमिति कविप्रौढोक्तिसिद्धत्वम् ।
२ कविप्रौढोक्तिमात्रसिद्धेन वस्तुनाऽलङ्कारस्य यथा—'केमेषु बलामोडिये' त्यादि
प्राकृतश्लोकः । तस्य द्वाया—केमेषु बलात्कारेण तेन च समरे जयश्रीगृहीता । यथा
कन्दराभिर्विधुरास्तस्य दृढं कण्ठे सस्थापिता इति । तेन पराजिताः शत्रवो गुहास्वेव
तिष्ठन्तीति भावः । अत्र कन्दराभि कण्ठे स्थापिता इत्येवंरूपेण कविप्रतिभामात्र-
सिद्धेन वस्तुना केशप्रहणावलोकनोद्दीपितमदना इव कन्दरास्तद्विधुरान् कण्ठे
गृह्णन्ति इत्युत्प्रेक्षा । एकत्रैव सङ्ग्रामे विजयदर्शनास्तस्यारयः पलाय्य गुहासु
तिष्ठन्ति इति काव्यलिङ्गम्, न पलाय्य गतास्तद्वैरिणोऽपि तु ततः परामव-
सम्भाष्य ता कन्दरा एव न तास्यजन्ति इति अपहृतिश्च अलङ्कारो व्यज्यन्ते ।
३ कविप्रौढोक्तिमात्रसिद्धेनालङ्कारेण वस्तुनो व्यक्तिमुदाहरति यथा—'गाढालिङ्गणम्'
इत्यादि । द्वाया 'गाढालिङ्गणरमसोचते दयिते लघु समपसरति । मनस्विन्या
मानः पीडनभीत इव हृदयात्' इति । अत्र पीडनभीतरिवेत्युत्प्रेक्षयाऽलङ्कारेण
प्रन्थालिङ्गनादि जृम्भते इति वस्तु व्यज्यते । ४ अत्रैवालङ्कारेणालङ्कारस्य यथा—
'जा ठेरं व हसन्ती' इति प्राकृतपद्यम् । अस्य द्वाया—

या स्थविरमिव हसन्ती कविवदनाम्बुरहवद्भविनिवेशा ।

दर्शयति भुवनमण्डलमन्यदिव जयति सा वाणी ॥

अत्र 'जा ठेरं व हसन्ती' (यु)प्रेक्षालङ्कारेण चमत्कारैककारण नव नव जगत्
अम्बुजासना (जडजलामिति ढलपोरभेदात्) कविवदनस्था (अजडासना) निमि
मीते इति वाण्या ब्रह्मणो व्यतिरेक प्रकाशयते । यद्युद्येक्षा विनापि व्यतिरे
कोऽय प्रकाशते नियतितृप्तनियमेत्यादिवत् तथापि न स्पृष्टो भवतीति । यद्वा
तावन्मात्रस्य व्यञ्जकत्वेऽपि उत्प्रेक्षाव्यञ्जकत्व न विहन्यते इति । यद्वृत्तौ चम
त्कारैककारण नव नव जगत् अजडासनस्था इत्युक्त तत्र स्थविरमिव हसन्ती
त्यनेन चमत्कारैककारणत्वाशलाभ । अन्यदिवेऽयुद्येक्षया नवनवत्वलाभ ।
कविवदनेत्यादिना अजडासनस्थेत्यशलाभ । एषु पूर्वाक्तचतुर्पूर्वाहरणेषु कवि
प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नो व्यञ्जक ।

एव कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नभेदचतुष्टयमुदाहृत्य कविनिबद्धवचनप्रौढोक्तिमा
त्रसिद्धव्यञ्जकार्थस्य ध्वनेश्चतुर्षु भेदेषु मध्येऽपुना वस्तुना वस्तु व्यज्यते—यथा
'जे लकागिरिमेहलासु' इति प्राकृतपद्यमुदाहृतम् । तस्य छाया—जे लकागिरिमेह
लासु स्वलिता सम्भोगखिन्नोरगी स्फारोःकुल्लफणावलीकवलने प्राप्ता दरिद्रत्वम् ।
त इदानीं मलयानिला विरहिणीनि श्वाससम्पर्किणो जाता इति शिशुत्वेऽपि
वहलास्तास्यपूष्णा इव ॥ इति ॥ ये वाता लकागिरिर्हेमभ्रस्य नितम्बेषु सर्प
त्रासास्वलिता सम्भोगेन श्रान्ताना सर्पिणीना वितता ऊर्ध्वप्रस्ता या फगापङ्क्ति
तथा कवलने भक्षणे सति क्षीणव प्राप्ता (स्वल्पाप्रतिष्ठा) इदानीं विरहिणी
नि श्वासेरीपत्सम्बद्धा एव प्राप्तेश्वर्या शीघ्रमेव शिशुत्वेऽपि तारूप्येन पुट्यावयवा
इव जाता इत्यर्थः । अत्र वस्तुना वाच्यार्थरूपेण 'नि श्वासे प्राप्तेश्वर्या धायव किं
किं न कुर्वन्ति' इति वस्तु व्यज्यते । २ वस्तुनाऽलङ्कारस्य व्यक्तियथा—'सहि
विरहज्जग' इति प्राकृतपद्यमुदाहरणम् । छाया—सखि विरचय्य मानस्य मम
धीरत्वेनाश्वासम् । प्रियदर्शनविश्वलक्षणे सहसेति तेनापसृतम् इति । निमित्ति
मान स्यक्तवतीति वदन्तीं सखीं प्रति नायिकाया उक्तिरियम् । धैर्येण मम मान
स्याश्वासन कृत्वा प्रियदर्शनक्षणे सहसाऽपसृतम् इति वाच्येन वस्तुनाऽकृतेऽपि
प्रियप्रार्थने सा प्रसन्ना इति कारणामावेऽपि कार्योत्पत्तिरूपविभावनाऽलङ्कार ।
'ननु प्रियदर्शनसौभाग्यबलधैर्येण सोऽहं न शक्येत हीत चोत्प्रेक्षालङ्कारश्च व्यज्येत ।

३ अत्रैवालङ्कारेण वस्तु व्यज्यते यथा 'ओह्लोलकर०' इति प्राकृत पद्यमुदाहरणम् । छाया-आर्द्रार्द्रिकरजरदनचर्तं तव लोचनयोर्मम दत्तम् । रक्षाशुरु प्रसाद कोपेन पुनरिमे नाक्रान्ते इति ।

भर्तरि सपत्न्या कृत नखचतादि दृष्ट्वा कोपारक्तनयना भर्तुं प्रभ्रमुत्तरयति तत्र । अत्र किमिति कुपिते लोचने वहसीति प्रभ्रञ्जयनादुत्तरालङ्कारेण न केवल-मार्द्रचतानि गोपायसि तेषामह प्रसादपात्रमपि जाता इति वस्तु व्यज्यते, कोपेन पुनरिमे नाक्रान्ते इति अपह्नुतिसहितेन वस्तुव्यक्ति । ४ अत्रैवालङ्कारेणालङ्कारस्य यथा-'महिलासहस्रभरिष्' इति प्राकृतपद्यमुदाहरणम् । छाया-महिलासहस्रभरिते तव हृदये सुभग सा अमान्ती । अनुदिनमनन्यकर्मा अह्न तन्वपि तनयति अत्र विरहकृशा नायिका नायकायावेदन्या सरया उक्तिरियम् । अत्रामान्तीत्यत्र महिलासहस्रभरितत्व हेतु । तनूकरणे च अमान्तीत्व हेतु । अतो महिलासहस्रभरितत्वात्तव हृदि स्थान न लभ्यते, ततोऽह्न तन्वपि तनयतीति हेचलङ्काराभ्या तनोस्तनूकरणेऽपि तव हृदये न वर्तते इति कारणसत्त्वेऽपि कार्यानुत्पत्तिरूपो विशेषोक्तिरलङ्कारो ध्वन्यते । एषु चतुर्पूर्वाहरणेषु कविनिप्रद्ववत्तृषौढोक्तिमात्र सिद्धव्यञ्जकार्थं । एवम् अर्थशक्त्युद्भवध्वनेर्द्वादश भेदा ।

एव द्विविध शब्दशक्तिमूल द्वादशविधमर्थशक्तिमूल च सलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य निरूप्येदानीमेकविधमुभयशक्तिमूल निरूपयति 'अनन्दचन्द्राभरणे'ति उदाहरणेन । शब्दश्चार्थश्च शब्दार्थो तद्रूप यदुभय तद् तच्छक्त्युद्भव एको वस्तुनाऽलङ्काररूप इति कारिकार्थं । ननु शब्दशक्तिमूलेऽप्यर्थस्य, अर्थशक्तिमूलेऽपि शब्दस्य व्यञ्जकत्वमस्तीति उभयशक्तिमूलकत्व सर्वथैवास्तीति चेन्न । तत्र तयोर्गुणप्रधान भावेन व्यञ्जकत्व प्रतिपादितम् । अत्र तु द्वयोरेव प्राधान्येन व्यञ्जकत्वमित्युभयशक्तिमूलत्वम् । तथा हि शब्दस्य परिवृत्तिसहत्वासहत्वाभ्या शब्दार्थो-भयशक्तिमूलत्वमिति ज्ञेयम् । अत्रोदाहरणे अतन्द्र स्फुरद्रूप चन्द्र एवाभरण भूषण यस्या सा अत एव सम्यगुदीपित प्रधलीकृतो मन्मथो यया सा, तारका नचत्राणि तरला स्वल्पा यस्या सा, श्यामा रात्रि क जन सानन्द न करोति अपि तु सर्वमेवानन्दयतीति रात्रिपक्षेऽर्थ्यं । अतन्द्रा सुरतादावालस्परहिता सा चासौ चन्द्र कर्पूर सुवर्णनिर्मितशिरोभूषणविशेषो वा आभरण यस्या सा । सुदा हर्षेण सहिता समुदीपितो दीप्ति प्रापितो मन्मथो यया सा दीपितमन्मथा

तारका अक्षिगतकृष्णकनीनिका तरला चञ्चला यस्या सा । यद्वा तारकावत्
नक्षत्रवद्दीप्त तरलो हारमध्यमणिर्यस्या सा । एवम्भूता श्यामा षोडशवार्षिकी
नायिका क पुरुष सामन्द न करोतीति नायिकापक्षेऽर्थः ।

अत्रैवरीत्याऽर्थद्वयप्रतीतीं स्त्रीविशेष इव रात्रिरिति, ज्यौत्स्नी रात्रिरिव
नायिकेति वा उभयत्रोपमालङ्कार प्रतीयते व्यज्यते, तदाह—‘अत्रोपमा व्यङ्ग्येति ।
अत्र च चन्द्रतारकातरलश्यामाशब्दा परिवृत्त्यसहा । पर्यायान्तरोपादानेऽपरार्थ
बोधोदात्तमभात् । अतन्द्राभरणसमुद्दीपितमन्मथशब्दाश्च परिवृत्तिसहा अनिद्रा
भूषणसमुत्तेजितकामादिपर्याया-त्तरैरपि तदर्थप्रतीतेरिति उभयशक्तिमूलत्वमिति ।

प्र० १३—निम्नोद्धृतपद्यानां ध्वनिभेदं प्रदर्शय पद्यव्याख्यानप्रसङ्गेन
भवन्मतं सोपपत्तिकं समर्थ्यताम् ।

चतुर्थोद्भासे पद्यसंख्या ७४, ७६, ८० ८१, ८४, ८७, ९१, ९९,
१००, १०९, ११० ।

उ० १३—अत्र पद्य ७४ यथा—

स्रलववहारा दीसन्ति दारुणा जहवि तहवि धीराणम् ।

हिअभवअस्सवहुमआ ण हु ववसाआ विमुञ्जन्ति ॥

अस्य छायावैवम्—‘स्रलव्यवहारा दृश्यन्ते दारुणा यद्यपि तथापि धीराणाम् ।
हृदयवयस्ययहुमता न स्रलु व्यवसाया विमुञ्जन्ति’ इति ।

इदं पद्य पदप्रकाश्यात्वे अत्रिवक्षितवाच्यध्वनिभेदमत्यन्ततिरस्कृतवाच्यमुदा-
हरति । पद्यव्याख्यानवेवम्—

यद्यपि स्रलानां धूर्तानां शठानां व्यवहारा चरितानि दारुणा हु स्रदा
अन्येष्टप्रतिबन्धका दृश्यन्ते तथापि सदर्थप्राप्तितया हृदयमेव वयस्य मित्र तेन
बहुमता अनुमोदिना धीराणा महतां व्यवसाया उद्योगा न स्रलु विमुञ्जन्ति
न प्रतिबद्धा भवन्तीत्यर्थं, यद्वा न विराम प्राप्नुवन्तीत्यर्थं ।

अत्र अचेतने व्यवसाये मुरयो विमोह बाधित सन् कार्यकारणभावसम्ब-
न्धात् प्रतिबन्धरूप विरामरूप चार्थं लक्षयति । तेन च सर्वथा इष्टकार्यकारित्व
व्यङ्ग्यम् लक्षणाफलम् । तथा च विमुञ्जन्तीति पदमत्यन्ततिरस्कृतवाच्यं
सद् व्यञ्जन्म् । अत्र विमुञ्जन्तीति पदस्यैकस्यैव व्यञ्जकतेति पदप्रकाश्यायम् ।

‘उपकृत बहु तत्र’ इति पद्ये तु सर्वेषां पदानां व्यञ्जकत्वमिति तत्र वाक्यप्रकाशयत्वमिति भेदः ।

७६ तमपद्य यथा—

मुग्धे मुग्धतयैव नेतुमखिलं कालं विभारभ्यते,
मान धारस्व धृतिं वधानं ऋजुता दूरीकुरु प्रेयसि ॥
सरयैव प्रतिबोधिता प्रतिवचस्तामाह भीतानना,
नीचैः शस हृदि स्थितो हि ननु मे प्राणेश्वर श्रोष्यति ॥

न केवलं सर्वनामपदानामेव रसादिव्यञ्जकता किं त्वन्येषामपीति ध्वनयन् अनेन पद्येनात्र सभोगेऽसलक्ष्यक्रमञ्चनिमुदाहरति—विदितरहस्या मानोपदेश कुर्वाणा सखीमगणयन्त्या भर्तरि प्रणयविनयवया नायिकाया भङ्गवन्तरेण ता प्रयुक्तिरियम् । हे मुग्धे उपदेशाग्राहिणि त्वयाऽनिलं समग्रं काञ्च मुग्धतयैव यथोचितानाचरणेनैव मानचातुरीशून्यतयैव वा नतु यापयितुं किं किमिति आरभ्यते किंतु मान धारस्व धारय धैर्यं वधानं प्रेयसि प्रियतमविषये ऋजुता सरलता त्यज दूरीकुरु । इत्येव सरया प्रतिबोधिता मुहुर्मुहुर्पदिष्टा अकृत्रिमा नुरागा नायिका भीतानना भयचनितवैवल्यवद्गदना सती ता प्रतिबोधयन्ती सखीं प्रतिवच उच्यते । उच्यते दर्शयति—हे सखि त्वं नीचैर्मन्दं शस कथय । हि यस्मात् प्राणेश्वर प्राणानां तदायत्तवाजीवितसर्वस्वायमान अत एव मे मम हृदि हृदये स्थितो विद्यमान श्रोष्यति आर्णयिष्यति । ननु शङ्कायाम् । अत्र सख्या अपरिहार्यवाक्यतया नीचैः शसनस्य विधानं कृतम्, मैव शसेति च नोक्तम् । अत्र भीताननेति पदं नीचैः शसनविधानस्य युक्तता प्रकाशयन् प्राधान्येन भयप्रतिपाद्याकृत्रिमानुरागेण रागातिशय सम्भोगातिशय वा (शृङ्गाररस) व्यञ्जयतीत्यर्थः ।

पद्य ८० ८१ यथा—

तदप्राप्तमहादुःखविलीनाशेषपातका । तच्चिन्ताविपुलाह्लादशीणपुण्यचया तथा ।
चिन्तयन्ती जगत्सूति परमहृत्स्वरूपिणम् । निरुच्छ्वासतया मुक्तिं गताऽन्या गोपकन्यका ॥

अत्र दुःखके स्वतः सम्भविता वस्तुना जलङ्कारस्य व्यक्तिमुदाहरति—इदं सलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यमर्थमूलकम् । अधुना पद्यस्य व्याख्यानम् यथा— न्या उच्छाम्पो भिन्ना काचित् गोपकन्यका निरुच्छ्वासतया निरद्वेषप्रणययुतया परमहृ-

स्वरूपिणं सच्चिदानन्दरूपं जगतः संसारस्य सूतिरुःपत्तिः यस्मात्तादृशं श्रीकृष्णं चिन्तयन्ती भावयन्ती सती मुक्तिं मोक्षं गता । कीदृशी, तस्य कृष्णस्याप्राप्त्या वियोगेन यन्महादुःखं तेन विलीनानि नष्टानि अशेषाणि पानकानि यस्याः सा पुनः तस्य श्रीकृष्णस्य चिन्तया भावनया ध्यानेन यो विपुलो महान् आह्लाद आनन्दस्तेन क्षीणो नष्टः पुण्यस्य चयः समूहो यस्याः सा इति वाच्यार्थः । अत्र जन्मसहस्रैरपभोग्यानि दुष्कृतसुकृतयोः फलानि वियोगदुःखचिन्तनाह्लादाभ्यां कयाऽप्यनुभूतानीत्युक्तम् । एवञ्च दुष्कृतसुकृतफलराशितादात्म्येनाध्यवसितौ भगवद्वियोगदुःखचिन्तनाह्लादौ प्रतीयेते इति निगीर्याध्यवसानरूपातिशयोक्ति-द्वयमशेषचयपदाभ्यां द्योत्यते ।

पद्यं ८४ यथा—

राईसु चन्द्रधवलासु ललितमप्फालिऊण जो चावम् ।

एकच्छत्रं विअ कुणइ भुअणरजं विज्रंभंतो ॥

अस्य द्वाया—रात्रीषु चन्द्रधवलासु ललितमास्फाल्य यश्चापम् ।

एकच्छत्रमिव करोति भुवनराज्यं विजृम्भमाणः ॥

अत्रार्थमूलसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्ये कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरे व्यञ्जकेऽर्थे वस्तुना वस्तु व्यज्यते । मानिनीं प्रतिमाननिर्वाहः कठिनः इत्येतद्व्यधिक्यं सख्युक्तिरियम् ।

व्याख्या—यः प्रकृतः स्मरः चन्द्रेण धवलासु उज्ज्वलासु रात्रीषु उषोत्स्नी-
विति यावत् । ललितं सुकुमारमेव कुसुममयमेव (न तु कमठपृष्ठकठोरम्) चापं
धनुः आस्फाल्यैव, ननु वाणादि संघाय भुवनानां राज्यम् एकमेव छत्रं यत्र तथा-
भूतमिव अद्वितीयमिवेति यावत् करोति । अत एव विजृम्भमाणः विस्फुरमाणः
अतिसाहंकारतया वर्तमान इत्यर्थः । अत्र चापास्फालनेन एकच्छत्रमिव भुवनराज्यं
करोतीति कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना स्वशासकानङ्गपारवश्येन कुशलैः कामिभि-
र्जाग्रद्भिः उपभोगपरैरेव निशाऽतिबाह्यते इति वस्तु भुवनराज्यपदेन प्राधान्येन
व्यज्यते । कामिनाम् इत्यत्र कामिन्यश्च कामिनश्चेति कामिनः । 'पुमान् स्त्रिये'त्वेक-
शेषः । न कोऽपि तदादेशपराङ्मुखः कामाज्ञाभङ्गकः आसीदिति हेतोः उपभोग-
परैरुपभोगासक्तैरेव निशा नीयते इत्यर्थः । अत्रण्डाज्ञाविषयो हि साम्राज्यम् ।
अत्र भुवनराज्यपदस्य प्राधान्यात् पदप्रकारयत्ता । कैलासस्य प्रथमशिखरे हृत्यादौ
तु नेदशं किमपि पदमिति वाक्यप्रकाशयतीति भेदः । अत्र 'एकच्छत्रमिव'

इवार्थं उत्प्रेक्षा सा च न व्यञ्जनोपयोगी प्रत्युत तत्परित्यागोऽतिशयो गम्यत निर्धारितार्थप्रतीते ।

अत्र वृत्तेर्व्याख्यानम् यथा—असौ प्रजापालनपरो राजा स्मर तेभ्य तदर्थम् कन्दर्पप्रजारूपकामुकग्री यर्थमिति यावत् । तादर्थ्ये चतुर्षी । 'तेषु मध्य' इति व्याख्यान नातीव समीचीनम् । यत् कश्चिदपि स्त्रीपुरुषात्मको जा विरक्तोऽपि तदादेशपराङ्मुख कामाज्ञाभञ्जक सुरतनिमुख नासीत् अत एव जाग्रद्विरूप-भोगपरैरेव तैनिशाऽतिबाह्यते इति ।

पद्य ८७ यथा—

सो मुद्रसामलगो धम्मिल्लो कलिलल्लिभणिअदेहो ।

तीए खधाहि बल गहिअ सरो सुरअसगरे जअइ ॥

झाया—स मुग्धश्यामलाङ्गो धम्मिल्लो कलितललितनिचदेह ।

तस्या स्क्न्धादल्ल गृहीवा स्मर सुरतसङ्गरे जयति ॥

इत्थ कनिप्रोडोक्तिमात्रसिद्धेनालङ्कारेणालङ्कारस्य व्यक्तिमुदाहरति । पद्यस्य व्याख्यानम्—स धम्मिल्ल केशपाश एव स्मर वामस्तस्या नायिकाया स्क्न्धोऽसमाग एव स्क्न्ध सेनानिवशस्तस्मादल्ल सामर्थ्यमेव बल सैन्य गृहीना सुरतसङ्गरे सुरतरूपे सङ्ग्रामे जयति सर्त्रो कर्षणेन वर्त्तते । कीदृश मुग्ध सुन्दर श्यामलम् (श्यामलम्) अद्भ यस्य स । तथा ललित पुनरापादितो ललितो मनोहरो निचदेह स्वशरार धम्मिल्लरूप यन स । इति वाच्यार्थ ।

तादृशस्य हि महापुरुषबुद्ध्या स्वकीयबलदानन साहाय्यकमाचरन्ति लोका इति बोध्यम् । धम्मिल्ल स्मर इति रूपकम् । स्क्न्धादिति बलमिति च श्लिष्टरूपके सुरतसङ्गरे इति रूपकम् । यथा युद्धाद्विधर्तमानमपि कञ्चित् कश्चिन्मित्रभू तोऽन्यत स्क्न्धावारात् बल लब्ध्वा त प्रोसाहयति तथा अस्या नायिकाया पूर्वसुरतवेलाया मुहुर्मुहु कर्षणेन स्क्न्धपतितदेशपाश साक्षात्स्मर एव स्क्न्धाद् बल गृहीत्वा (लब्ध्वा) सुरतभोगनिवृत्तमपि मा मन प्रोसाहनेन सुरते प्रवर्त्त यतीति भाव । अत्र रूपकेणेति एकवचनम् जायभिप्रायेणानेकेषा रूपकाणा सत्वात् । सुरतसङ्गरे इति धम्मिल्ल स्मर इति रूपकालङ्काराभ्यामि यर्थ । धम्मिल्लस्य स्क्न्धसम्बन्धन शोभातिशयलाभात् स्क्न्धपदस्य प्राधान्यम् । तथोपर्युक्तरूपकाभ्या रयनिष्पत्तिरूपाभिलापहेवभावेऽपि अभिलापोदघात्

विभावनाऽलङ्कारो व्यज्यते । रतिनिष्पत्तिश्च स्वपदेनैव चोचिता । आकर्मणेन हि घग्निहस्य स्कन्धप्राप्ते प्राप्यतो रतिनिष्पत्तिं विनाऽसम्भवात् । अत्र रूपक स्वतोऽसम्भवीति कविप्रौढोक्तिमात्रसिद्धम् ।

पद्य ९१ यथा—

विहलजलं तुम सहि दूट्टुण कुटण तरलतरदिट्ठिम् ।

वारप्फसमिसेण भजप्पा गुर भोत्तिपादिअ विहिण्णो ॥

अस्य छाया—विश्लुला खां सखि दृष्ट्वा कुटेन तरलतरदृष्टिम् ।

द्वास्पर्शमिषेण चामा गुरक इति पातयित्वा विभिन्न ॥

अत्र पद्ये कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रमिद्रेनालङ्कारेण वस्तुनो व्यक्तिमुदाहरति । व्याख्यान पद्यस्य यथा—नदीनूले लतागहने कृतसङ्केतमप्राप्त गृहप्रवेशसमये पश्चाद्वागच्छत् कामुक दृष्ट्वा पुनर्नदीगमनाय पुद्गिपूर्वं द्वारस्पर्शं ध्यानेन घट स्फोटितवतीं नायिका प्रति सत्या स्वदभिप्रायोऽवगतो मया तस्मात्समाश्रय विधाय समीहितसिद्धये यत्नः । अह स्वच्छुद्धादिनिन्दे सर्वं समाधारये इत्यभिप्रायगर्भां अविदग्धननप्रतारणायोक्तिरियम् । हे सखि विश्लुलमिति भारजसात् विकला व्याकुला वा अत एव तरलतरदृष्टिम् अतिशयितघञ्जलदृष्टिम् खा दृष्ट्वा कुटेन घटेन (कर्त्रा) आत्मा स्वस्वरूपम् घग्घ्यपदस्य कम्पुर्षीवादिमान् भृन्मयो देह इति यावत् गुरक गरीयान् इति स्वादस्या अपि कष्टदायक इति दुःखेनेति भावः । द्वारस्पर्शस्य मिषेण ध्यानेन पातयित्वा विभिन्न स्फोटित इत्यर्थः । अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् । नाय द्वारस्पर्शात् घटनासत्यया कृत किन्तु गुरनया परपीडकयात् घग्घ्यैव स्यात्मा विभक्ति इत्यपह्नुत्यलङ्कारः । विश्लुला कामपरवसामिति हृदि स्थितोऽर्थः । कृत्तेष्यांख्यानं तु गृहप्रवेशसमये गृहप्रवेशसमये आगत कामुक दृष्ट्वा पुनर्नदीगमनाय द्वारोत्थातप्यात्रेण पुद्गिपूर्वं व्याकुला वा स्वया घट स्फोटित अत्रैव पुद्गिपूर्वं विभक्ति इति मया चिन्तितमपगतम् । तत् तस्माद् यत्नं गच्छ अत्रोपरिप्रदर्शितानपह्नुत्यलङ्कारेण स्वदभिप्रायोऽवगतो मया, तस्मात्समाश्रय विधाय समीहितसिद्धये यत्नः अह स्वच्छुद्धनिन्दे सर्वं समाधारये इति वस्तुन वारप्फसमिसेनेति पदप्राधान्यात् पदप्रकारयता । अत्राद्येने घटो रशामविभेदनरूपचेतनधर्मारोप इति तन्मूलकतयाऽवदुते प्रौढोक्तिसिद्धत्वम् ।

पद्य ९२ यथा—

अथि रथि सुकचशूचरामापुराणि दिंति दिंति पयमानो वीर्यो लामरथः ।

नरि नरि किरिति द्वाक् सायकान् पुपधन्वा पुरिपुरि विनिवृत्ता मानिनीमानचर्चा॥
 अत्र प्रत्ययरूपपदैकदेशयो तिङ्सुपो सम्भोगशृङ्गारस्य व्यक्तिमुदाहरति
 पद्यव्याख्यान यथा—वसन्तवर्णनमिदम् । परि पथि प्रतिमार्गम् अङ्कुराणां नूतनप्ररो
 हाणाम् आभा कान्ति शुकचञ्चूनामिप चारुमनोहरा (अस्ति) । एवम् दिशि दिशि
 प्रतिदिश वीरुधा लताना लासको नर्तक पवमानो वायुश्चास्ति । आभ्या च वा-
 क्यआभ्या नूतनाङ्कुरशोभाशालिवसन्तर्तुसर्वदिवसञ्चारिमन्दमारुणयोरद्दीपकयो सम्प
 त्तिरुक्ता । तत्कार्यमाह—नरि नरीति । नरि नरि प्रतिपूरुप पुष्प धतुर्यस्य स
 पुष्पधन्वा काम द्राम् श्रुतिरिति सायकान् पञ्चापि बाणान् किरिति क्षिपनीत्यर्थः ।
 (एव कामाद्दीपने सति) पुरि पुरि प्रतिनगर मानिनीना मानवनीना स्त्रीणा
 मानस्य चर्चा वार्ता प्रसङ्गो वा विनिवृत्ता विशेषेण निवृत्ता गतेत्यर्थः । अत्र
 नरि नरि पुरि पुरि इत्येतयो स्थानात्प्रमाणेन एकैकस्या पुरि एकैकस्मिन्
 नरि सायकपातेन सम्पूर्णनगरे त्रास्ता सर्वासा मानभद्र तथा पुरुषेणु गन्पातेन
 मानघनाभि स्त्रीभिरपि मानस्यक्त इति अतीवासण्डाज्ञाशालित्व मन्मथस्य
 द्योत्यते । अत्र किरतीति तिङ् । किरणस्य साध्यत्वम् तिङ्योगे व्यञ्जनया साध्य-
 तयैव धात्वर्थोपस्थिते निवृत्तेति सुप्रत्ययेन निवृत्ते सिद्धत्वम् सुच्योगे व्यञ्जनया
 तयैव प्रकृत्यर्थप्रतीते । तत्र सिद्धत्वेऽपि 'क्त' प्रत्ययेन अतीतत्व व्यज्यते इति ।
 किरणनिवृत्त्यो पौर्वापर्यविपर्ययरूपातिशयोक्त्यलङ्कारप्रकाशो रसोत्कर्षे पर्यवस्यति
 ब्या च किरतीति वृत्तेति तिङ्सुपो प्रत्ययात्मकपदैकदेशयो क्रमेण प्रत्ययार्थगन-
 साध्यत्वसिद्धत्वाभिन्नचित्द्वारा रत्युद्दीपनातिशयपर्यवसानात् प्राधान्यम् । मान
 निवृत्तौ शरकिरणम् तस्य सिद्धत्वे वक्तव्ये किरतीति तिङ्प्रत्ययेन साध्यत्वेऽक्तिः ।
 मानानिवृत्तौ च कार्यभूताया साध्यत्वे वक्तव्ये सिद्धत्वोक्तिस्तथा च किरणनि-
 वृत्त्यो कारणकार्यभूतयो पौर्वापर्यविपर्ययात् कार्यकारणयो पौर्वापर्यविपर्यय
 रूपातिशयोक्त्यलङ्कारप्रकाशः । स च निवृत्ते शीघ्रवबोधनद्वारा वसन्तस्यो-
 दीपकातिशयाभिन्नत्वे रसोत्कर्षे पर्यवस्यति इति 'क्त' प्रत्ययेनातीतत्व शरत्या
 बोध्यते तेनोत्पन्नस्वरूप सिद्धत्व व्यङ्ग्यम् । तथा च प्रकृत्या प्रत्यायितस्याऽप्य
 तीतत्वस्य पुनः कृत्प्रत्ययेन प्रत्यायनमतिशयाद्यमाय ।

पद्यं १०० यथा—

लिखन्नास्ते भूमिं शहिरवनत प्राणदयितो
 निराहारा सख्य सतत्पणितोच्छूननयना ॥

परित्यक्तं सर्वं हसितपठितं पञ्जरशुकै-

स्तवावस्था चैयं विसृज कठिने मानमधुना ॥

अत्र प्रत्ययरूपपदैकदेशेषु सुप्तिङ्विशेषेषु विप्रलम्भशृङ्गारस्य व्यक्तिसुदाहरति । अत्र पद्येऽमरुशतके बहुदिनव्यापिमानवर्ती प्रति सख्या उक्तिरियम् । व्याख्यानम्-हे कठिने निर्दये तव प्राणानां दयितः प्रियः । तेन दयितद्रुःखेन त्वत्प्राणा अपि दुःखिता भविष्यन्तीति ध्वन्यते । यद्वा तव प्राणा इव सोऽस्माकं दयितः तथा च त्वत्प्राणा इव सोऽप्यस्माक रक्षणीय इति भावः । ईदृशोऽपि अवनतः नम्र भूमिं न तु भूमौ । तेनाकाङ्क्षितस्य कर्मणः अनुद्देशत्वं ध्वन्यते । लिखन् शून्य-हृदयतया । विलिखन् न तु लिखतीति । तेन लिखनस्याबुद्धिपूर्वकत्वरूपाप्राधान्यं ध्वन्यते । बहिः बाह्यदेशे न तु गृहमध्ये । तेन नायकस्यात्युद्देशो ध्वन्यते । आस्ते उपविष्टोऽस्ति न त्वासीत् । तेनैवमवस्थानस्य प्रसादपर्यन्तता ध्वन्यते । तथा सख्यः सर्वाः वयस्या मिर्गतः आहारो यासां तथाभूताः सत्यः सततं निरन्तरं यद् रुदितं तेनोच्छूने जातशोके नयने चक्षुषी यासां तथाभूताः । सन्तीति शेषः । तथा पञ्जरस्थैः शुकैः कीरैः हमितं हसनं पठितं पठनम् अन्यच्च सर्वं शरीरधारणोपयोगि भोजनादिकमपि परित्यक्तम्, उज्झितम् अज्ञानामपीदृश्यवस्था किं पुनरस्माकमिति भावः । पञ्जरेत्यनेनान्यन्नगमनासामर्थ्यं व्यज्यते । शुकैर्वेक-वचनं न कृतम् । एकस्य शिचादिनापि तथा ज्ञानसम्भवात् । तव चैयमुत्तरोत्तर-वर्धमानासह्यपीडाजनिका अवस्था दशा । जातेति शेषः । अतः अधुना वसन्त-चन्द्रिकादिभिरुद्गामे मन्मथविलसिते सतीत्यर्थः । मानं विसृज विशेषेण त्यजेत्यर्थः । अत्र लिखन्नित्युक्तं नतु लिखतीति तेन शतृप्रत्ययेन लिखनस्या प्राधान्यमबुद्धिपूर्वकत्वरूपम् । आस्ते इत्युक्तं न त्वासीदिति । तेन तथावस्थानस्य प्रसादपर्यन्ततां तिङ्विभक्त्या व्यज्यते । भूमिमित्युक्तम् नतु भूमाविति । तेन बुद्धिपूर्वकं भूमौ किञ्चिन्न लिख्यते इति सुविभक्त्या व्यज्यते । तेन च व्यङ्ग्येन नायकस्य मोहातिशयो व्यज्यते तेन च विप्रलम्भोक्तयो व्यङ्ग्य इति भावः ।

पद्यं १०९ यथा—

रामोऽसौ भुवनेषु विक्रमगुणैः प्राप्तं प्रसिद्धिं परा-

मस्मद्भाग्यविपर्ययाद्यदि परं देवो न जानाति तम् ।

वन्दीवैव यशांसि गायति मरुत्स्यैकवाणाहति-

अंगीभूतोवेतालतालीविचरोद्गीर्णं स्वरोः सप्तभिः ॥

प्रद्वैकदेशरचनावर्णेष्वपि रसादय इति यदुक्तं तत्र तेषां बहुना रसव्यञ्जकत्वम् ।
 अत्र पद्ये बहुना वीररसव्यञ्जकत्वमुदाहरति । तस्य व्याख्यानम्-राघवानन्दनाटके
 रावगमुद्दिश्य विभीषणोक्तिरियम् । राम सकलभुवनमनोरमण एतेन
 सर्वे तद्वितकारिण इति व्यज्यते । असौ खरदूषणादिनिहन्तु-वेनातिप्रसिद्धः
 विलक्षणधैर्यगाम्भीर्यादिशाली च भावनया प्रत्यक्षायमाणश्च । विक्रमगुणैरिति ।
 केवलं प्रसिद्धिं प्राप्त इत्युक्तौ सद्योपगुणैरपि प्रसिद्धिसम्भव यथा सम्बोध्यराव-
 णस्य । तन्निरवृत्त्यर्थं गुणैरिति । न केवलं गुणैः अपि तु विक्रमजैः । एतेन सीता-
 दानस्यावश्यकत्वं व्यज्यते । सापि (प्रमिद्धिरपि) न ग्रामे न नगरे नापि भुवने
 किंतु भुवनेषु, तेष्वपि न कृशा किंतु पराम् । तेनाज्ञातत्वनिरासः । यद्वा विक्रम-
 गुणैः प्रकृष्टा सिद्धिः अलक्षणा भुवनेषु प्राप्त इत्यर्थः । एतेन सर्वथाऽपि युद्धेऽ-
 जेयत्वं ध्वन्यते । तमपि यत् देवो दिव्यज्ञानवानपि भवान् न जानाति तद् अस्माकं
 भाग्यस्य विपर्ययादेव अन्यथाविपरिणामादेर न तु त्वद्भाग्यविपर्ययात् त्रैलोक्य-
 नाथतादृशमहापुरुषहस्तेन मरणेऽपि मोक्षलक्ष्मीविलासलाभेन तस्यापि भाग्य-
 फलत्वाद् अस्माकं पुनः चिरकालं नीवितानां त्पादृशप्रभुविपद्दर्शनात् त्वद्वियोगाच्च
 निरन्तरदुःखदावानलपच्यमानानां परं भाग्यविपर्ययः । यदि परमिति निपातः
 समुदायोऽवधारणार्थः । अत्र भाग्यविपर्ययादित्युक्तं न तु अभाग्यादिति । तेन
 त्पादृशप्रभुलाभात् सार्वदिकातिशयसुखलाभेनाभाग्यविरहेऽनुमितेऽपि भाग्या-
 न्येव विपरीतफलत्वेन परिणतानीति ध्वनिः । अस्मदित्यनेन समस्तरत्तुल्यस्यैव
 तथाऽव प्रतीयते । प्रसिद्धिहेतुभूतं विक्रमगुणोदाहरणमाह—वन्दीति । एष मरुत्-
 वायु वन्दीव वैतालिक इव सप्तभिः स्वरैः षड्जादिभिः यस्य रामस्य यथासि
 गायतीवेत्युप्रेक्षागर्भम् । सप्तस्वराश्चेत्ता 'निपाददर्पमगान्धारपदजमध्यमधैवताः ।
 पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिता स्वरा ॥' इति । कीदृशैः स्वरैः । एकत्राणहृत्या
 जातानि यानि श्रेणीभूतविशालतालानां विचराणिरन्ध्राणि तैः उद्गीर्णां प्रकाशिता-
 स्तैस्तथाभूतैरित्यर्थः ।

अत्रासाविति सर्वनाम्ना भुवनेऽवति गुणैरिति उभयत्रैव प्रातिपदिकबहु-
 वचनयोः, अस्मादिति सर्वाच्चेपिणोः, भाग्यविपर्ययादिति अन्यथाविपरिणाममुखे-
 नाभिधानस्य च वीररसव्यञ्जकत्वं सहृदयवेद्यम् । अन्यथासम्पत्तिं दुर्भाग्यरूपेण

परिणमनम् । नत्यभाष्यादिति अभावमुत्प्रेन । अतस्त्वधाक्षिपेताभाष्यदिरहेऽपि
भाष्यान्देश तादृशत्वेन परिणतानीति व्यज्यते । पद्य ११० यथा—

तरगिमनि कलयति कलामनुमदनधनुर्धुवोः पद्यमे ।
अधिपमति सखललनामौलिमिष चरितहरिणघलनपना ॥

यद्गुनां शृङ्गाररसस्यप्रकाशमुदाहरति । इयमेवा चरितस्य भीतस्य हरिणस्य
मृगस्य चले चञ्चले नयने इव नयने यस्याः सा यद्वा चरितस्य हरिणस्य
चने नयने यस्या इति अपि विग्रहः । तथाभूता नापिक्व । सखललनानां मौलि-
मधिवमनि । 'उपान्वेष्याद्भुवः' सूत्रेणाधारस्य कर्ममंता सर्वमुन्मत्तदिरिति
तिष्ठतीत्यर्थः । स्त्रीमात्रचूडामणिरयं प्राप्नोतीति यावत् । करिमन्तति । तरगिमनि
सारण्ये कलां कटाक्षविशेषादिरूपां कलयति शिष्यवति सति अर्थात्कथितार्थम् ।
यद्वा तरगिमनि कलामुपचयं (चूडाम्) कलयति प्राप्नोति सर्तीत्यर्थः ।
पुनः करिमन् सति भुवोरमे भ्रूलतामे अनुमदनधनुः मदनधनुः वामघपाव
समीपे पठति सति अर्थात्कलाः । अत्र चरितेत्यनेन चतुष्टोत्राद्यवयवनिर्वाणे
व्यज्यते । वृत्तेर्त्याख्यानं यथा—

अत्र इमनिप्रत्ययाव्ययीभावस्यसामकर्मभूताधारानां शृङ्गारस्यप्रकारं दर्श-
यति अग्रमनित्रिषादिना तरगिमनि इति 'इमनिष्' प्रापयः । अनुमदनधनुःरित्य-
व्ययीभावः । मौलिमिति कर्मभूताधारस्तेषामित्यर्थः । स्वरूपस्तेषु । शृङ्गारस्यप्र-
काशमिति शेषः । तदेवाह तरण्ये इति । एवं इमनिजादीनां वाचक्ये त्वादिभिरव्य-
त्ययवादिभिन्मुख्येऽपि अस्ति कश्चिद्व्यवस्थस्य विशेषः इति । धुविरदुर्गादिदीनो
साधुर्वादिषुक्तोऽयचनागोचरः महद्वयमंशेहा इत्यर्थः । यद्यन्तारकारी न एव स्पष्ट-
कायं प्राप्नोतीति । अयं भावः । इमनिषा तद्धिनेन मधुमाराचरेण गारजमेव मयं वयं
प्रतीयते । तरण्ये हायुक्ती तु प्रापयस्य प्रीतिपरतया वयमोऽपि प्रीत्यं प्रतीयेत
अनुमदनधनुःरिति पूर्वपदार्थप्रधानात्पराभावेन उत्तरपदार्थभूतधनुषोऽनापार्थ्यं
प्रकटपगा तस्मिन्नेववतीकरणवामार्थं भूताप्रत्यय प्रापयस्यो । तथा मीमिति
कर्मप्रत्ययेन कर्मभूतमकारलनामौलिमिषातिमूषनज्ञात मौल्यर्थातिशयो-
व्यज्यते । मौली हायुक्ते तु आधारस्यैवदेशवृत्तितया अति सम्भवात्प्रतिर्-
मतीयेत । एवम् इमनिजादीनामेवैवप्यव्ययजनद्वारा शृङ्गारस्यप्रकारमिति ।

चतुर्थोऽङ्कासः

अस्योऽङ्कासस्य सत्रोऽप्य विषय कोष्ठरूपेण निम्न प्रदर्श-
रसा नत्र सन्ति नवैव च तेषा स्थायिभावा । तद्यथा—

रसनाम	स्थायिभाव	उदाहरणम्
१ शृंगार (क) सम्भोग (ख) विप्रलम्भ १ अमिलुषाहेतुक	रति	शू य वामगृह ॥ ३० ॥
२ विरहहेतुक	"	प्रमार्द्रा प्रणय ३२ ॥
३ ईर्ष्याहेतुक	"	अन्यत्र प्रवर्त्तति । ३३ ॥
४ प्रवासहेतुक	"	मा परस्य प्रथमा ॥ ३४ ।
५ शयिहेतुक	"	प्रसाग्न वलयै ॥ ३५ ॥
६ हास्यम्	हास	वामान्तरि ॥ ३७ ।
७ क्रोध	शोक	हा मानस्वरिता ॥ ३८ ॥
४ रौद्र	क्रोध	जनमनुमत दृष्ट ॥ ३९ ॥
५ वीर	साह	धुद्रा सत्राममेते ॥ ४० ॥
६ मयानक	मयम्	प्रीवामहामिराम ॥ ४१ ।
७ शोभस्त	जुगुप्सा	उक्तु गेह्य वृत्ति ॥ ४२ ॥
८ अद्भुत	विरमय	चित्रमज्ञानेव बताव ॥ ४३ ॥
९ शान्त	निर्वे शमो वा	यही न कारे वा । ४४ ।

भावादीनां लक्षणमुदाहरणं च ।

निम्नलिखितकोष्ठे द्रष्टव्यम्—

भावनाम	लक्षणम्	उदाहरणम्
१ भाव (क) देवविषया रति (ख) अज्ञितव्यभिचारा	रतिर्देवादिविषया । "	कण्ठकोमविनिविष्टमौश ॥ ४५ ॥ माने कोपपराडमुनी ॥ ४७ ॥
२ रसामास	नदाभासा अनौधियप्रवर्त्तिना	मुम क वामाधि ॥ ४८ ॥
३ भावाभास	"	ताकासु गङ्गमुली ॥ ४९ ।
४ भावशान्ति	भावस्व शान्ति प्रथम	नस्या सा द्रविण्यन । ५० ।
५ भावोदय	भावस्वोदय	वदस्मिन् गगने ॥ ५१ ॥
६ भावशुक्लता	भावाना शुक्लता पूर्वपूर्वा परदेन परस्परोदय	काकार्यं शुक्लत्वमण कच ॥
७ भावसन्धि	भावयोरेककान्मेव तुल्यक हृद्योरास्व द समहा मेव विरहद्वयोरपि तुल्य अयोग्यभावा वा	उरिसक्तस्य तप पराक्रमनिध रभ्यागमादेकन । ५२ ।

काव्यप्रकाश-रहस्यम्

ध्वनेर्भेदा उदाहरणानि च यथा—

ध्वनेर्भेदाः	उदाहरणानि
१. अर्थान्तरसङ्कमितवाच्यो ध्वनिः	स्वामस्मि वच्मि विदुषाम् ॥ २३ ॥
२. अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यः "	उपकृत वहु तत्र किमुच्यते ॥ २४ ॥
३. अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यं "	शून्य वासगृह विलोक्य ॥ ३० ॥
४. शब्दशक्तिमूलकालङ्कारस्य "	उल्लास्य कालकरवाल ॥ ५४ ॥
५. शब्दशक्तिमूलकवस्तुनः "	पथिव! नान स्रस्तरमस्ति ॥ ५८ ॥
६ स्वतः सम्भविना वस्तुना वस्तुनो व्यक्तिः	अलसशिरोमणिभूंसानाम् ॥ ६० ॥
७. " " " अलङ्कारस्य "	धन्याऽसि या कथयसि ॥ ६१ ॥
८. " " अलङ्कारेण वस्तुनः "	दर्पान्धगन्धगजकुम्भकपाट ॥ ६२ ॥
९ " " " अलङ्कारस्य "	गाढकान्तशशनश्चन्द्रधवा ॥ ६३ ॥
१० कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना वस्तुनः "	कैलासस्य प्रथमशिखरे ॥ ६४ ॥
११. " " " अलङ्कारस्य "	केशेषु बलात्क रेण तेन च ॥ ६५ ॥
१२. कविप्रौढो० अलङ्कारेण वस्तुनः व्यक्तिः	गाढालिङ्गनरमसोद्यते ॥ ६६ ॥
१३. " " " अलङ्कारस्य "	या स्थविरमिव हसन्ती ॥ ६७ ॥
१४. कविनिदहवक्तृप्रौढो० वस्तुना वस्तुनः "	ये लङ्कागिरिमेसलाम् ॥ ६८ ॥
१५. " " " अलङ्कारस्य "	सखि! विरचयमानस्य ॥ ६९ ॥
१६. " अलङ्कारेण वस्तुनः "	आर्द्रार्द्रं करज्जदनक्षतैस्तव ॥ ७० ॥
१७. " " " अलङ्कारस्य "	मद्विलासदत्तभरिते उव ॥ ७१ ॥
१८. शब्दार्थोभयशक्तिमूलो ध्वनिः	अत-द्रचन्द्रामरणा ॥ ७२ ॥
१९. पदप्रकाशयोऽर्था-न्तरसङ्कमितवाच्यं "	यस्य मित्राणि मित्राणि ॥ ७३ ॥
२०. " अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यः "	खलव्यवहारा दृश्यन्ते ॥ ७४ ॥
२१. " अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यं "	लावण्य तदसौ काङ्क्षितः ॥ ७५ ॥
२२. " वस्तुनाऽलङ्कारस्य व्यक्तिः	रधिरविसरप्रसाधित ॥ ७७ ॥
२३. " " " वस्तुनः "	भुक्तिमुक्तिरुदेवान्त ॥ ७८ ॥
२४. " स्वतः सम्भविना व० व० "	साय खानमुपासितम् ॥ ७९ ॥
२५. " " " अलङ्कारस्य "	तदप्राप्तिमहादुःखविलीना ॥ ८० ॥
२६. " " " अलङ्कारेण वस्तुनः "	क्षगदाऽसावधुगदा ॥ ८२ ॥
२७. " " " अलङ्कारस्य "	तव बहमस्य प्रमाने ॥ ८३ ॥
२८. " कविप्रौढोक्तिसिद्धेन व० व० "	रात्रीषु चन्द्रबलाम् ॥ ८४ ॥
२९. " " " अलङ्कारस्य "	निशितशरधियाऽर्षयत्यनङ्गो ॥ ८५ ॥
३०. " " " अलङ्कारेण वस्तुनः "	वार्यमाणोऽपि पुनः सन्नाप ॥ ८६ ॥

चतुर्थोऽङ्कासः

ध्वनेर्भेदाः	उदाहरणः
३१. " " " अलङ्कारस्य "	न मुग्धदयामलाङ्गा धम्मिल्ल. ॥
३२. " कविनिन्दवक्तृपीडो०व०व० " "	नवपूणिमासृगाङ्गस्य ॥ ८८ ॥
३३. " " " अलङ्कारस्य "	नखि' तव निधुवनसमरे ॥ ८९ ॥
३४. " " " अलङ्कारेण वस्तुन " "	प्रविशन्ती गृहद्वारम् ॥ ९० ॥
३५. " " " अलङ्कारस्य "	ज्योरल्लया मधुरसेन च ॥ ९० ॥
३६. प्रबन्धेऽर्थशक्तिमूलो ध्वनिः	अल स्थित्वा इमशानेऽस्मिन् ॥ ९३ ॥
३७. धातुरूपपदैकदेशे रसरय " "	रतिकेलिह्वननिवसनकर० ॥ ९७ ॥
३८. नामरूपपदैकदेशे " "	प्रयान् सोऽयमपाकृतः ॥ ९८ ॥
३९. प्रत्ययरूपपदैकदेशे " "	पथि पथि शुक्लचञ्चूचाक० ॥ ९९ ॥
४०. सशयान्दन्धनिद्वयसङ्करः	क्षाम्राधुगिका देवर जायया ॥ १११ ॥
४१. अनुप्रासानुप्रासैकैक्यजनानुप्रवेश- रूपौ सङ्गौ समुद्रिश्च	स्निग्धदयामङ्कान्तिलित ॥ ११२ ॥

ध्वनेः परिगणनम्

१ लक्षगामूलकः
अविवक्षित०

२ अभिधा
विवक्षितर

१
अर्था.
पदं वाक्यं
४

२
अत्यन्त.
पदं वाक्यं

१
असं.
पद १
वाक्य २
प्रबन्ध ३
पदैकदेश ४
रचना ५
वर्ण ६

संलक्ष्य

१
वाक्य०

२
अर्थ०

३
उभय०
वाक्य १

वस्तु १	स्वतः०	कविप्रौ०	कविनि०
अलं. २	वस्तुना वस्तु	१ व. व.	१ व. व. १
पद ३	वस्तुनालङ्कारः	२ व. अलं.	२ व. अलं. २
वाक्य ४	अलङ्कारेण वस्तु.	३ अलं. व.	३ अलं. वस्तु ३
	अलङ्कारेणालङ्कारः	४ अलं. अलं	४ अलं अलं ४

	४	४	४
पदवाक्यप्रबन्ध	३	३	३
	<hr/>	<hr/>	<hr/>
	१२	१२	१२

स्वतः	१२
कविप्रौ.	१२
कविनि.	<hr/>
	३६

अविवक्षित०	४
असं०	६
शब्द०	४
उभय०	<hr/>
	५१

अन्योन्ययोजने	<hr/>
	५१
	<hr/>
	२६०१

त्रिरूपेण ससङ्करेण गुणने	<hr/>
	३
	<hr/>
	७८०३

एकरूपया संसृष्टया	<hr/>
	२६०१
	<hr/>
	१०४०४

शुद्धभेदयोजने	<hr/>
	५१
	<hr/>
सकलभेदाः	१०४५५

इति चतुर्थोऽङ्काः ।

अथ पञ्चमोल्लासः

प्र० १—सोदाहरणा गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदा लेख्याः ।

उ० १—अगुणं गुणं भूतमिति गुणीभूतं गुणीभूतञ्च तद् व्यङ्ग्यञ्चेति गुणीभूत-
व्यङ्ग्यम् । गुणपदेनात्र गौणं बोध्यम् । यत्र वाच्यार्थाधिकचमत्कारि व्यङ्ग्यं न
भवेत्तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यमिति व्यवहारः । तस्य निश्चाष्टौ भेदाः सन्ति ।

व्यङ्ग्यभेदाः	उदाहरणानि	व्यङ्ग्यभेदा	उदाहरणानि
१. अगूढ व्यङ्ग्यम् (क) अर्थान्तरम्.	यस्यासृष्टकृत	४ अस्फुग्न्	अदर्शने दर्शनेोत्कण्ठा
(ख) अत्यन्तनिर	उन्निद्रकोकमद	५ सन्दिग्धप्राधान्यम्	हरस्तु विद्धि परिभुष
(ग) अर्थशक्तिम्	अत्रासोत्फणिपाश	६ तुल्यप्रधान्यम्	ब्राह्मणान्क्रिमत्यागः
२ अपरस्याङ्गम्	अय म रशनोत्की	७ वाकाश्लिप्तम्	मध्नामि दौरवशनम्
३ वाच्यसिद्धयङ्गम्	भ्रमिभानिमल	८ असुन्दरम्	बानीरकुञ्जोद्गोन

प्र० २—गुणीभूतव्यङ्ग्यस्याष्टसु भेदेषु द्वितीयस्य 'अपरस्याङ्गम्'
इत्यार्यस्य भेदस्य स्वरूपं, लक्षणं सप्रपञ्चं सोदाहरणं निपुणं
निरूप्यताम् ।

उ० २—अपरस्याङ्गमिति द्वितीयभेदं विवृणुमः । अपरस्य रसादेः इत्यादि-
वृत्तितस्य व्याख्यानमेवम्—अपरशब्दार्थमाह—रसादेर्वाच्यस्य वा (वाक्यार्थीभूत-
स्येति) । रसादेरित्यत्रादिपदेन भाव रसाभास भावाभास-भावशान्ति-भावोदय-
भावसन्धि-भावशबलतारूपस्यासंलक्ष्यक्रमस्य च ग्रहणम् । वाच्यस्य वाच्यार्थस्य
कीदृशस्य रसादेर्वाच्यस्य वेत्याकाङ्क्षायामाह—वाक्यार्थीभूतस्येति । वाक्यता-
त्पर्यविषयतया प्रधानस्येत्यर्थः । एवं चासंलक्ष्यक्रमम्, संलक्ष्यक्रमं वाच्यवस्तु
चेति त्रिविधोऽत्रापरशब्दार्थः । अत्र एव अपरस्याङ्गम् अपरस्य रसादेः स्वर्नरपे-
क्षेण लक्ष्यसिद्धेरूपकारकम् । तत्र रसपदम् असंलक्ष्यक्रमोपलक्षणम् । आदिना
लक्ष्यक्रमस्य वाच्यवस्तुनश्च सङ्ग्रहः । एतेषां प्रधानानां मध्ये रसभाववाच्य-
रूपस्य त्रिविधस्यैव प्रधानस्योदाहरणानि मूलवृत्ताऽप्रे प्रदर्शितानि । रसाभासाद्य-
लक्ष्यक्रमरूपस्य, संलक्ष्यक्रमरूपस्य च प्रधानस्योदाहरणानि सुधीभिः स्वयमूह्यानि ।
अङ्गम् उपकारकम् उत्कर्षकमिति यावत् । रसादेति । असंलक्ष्यक्रमरूपमित्यर्थः ।

पञ्चमोऽङ्कात्.

स्पर्धाबन्धसमृद्धयेव सुदृढ रूढा यथा नेत्रयो
कान्ति कोकनदानुकारसरसा सद्य समुत्सार्यते ॥

प्रणतिपरे भगवति भवे भवान्या मानभङ्गेन नेत्रारण्यनाशवर्णनमिदम् ।
गिरिभुव पार्वत्या सा पादनखाना द्युति कान्ति व युष्मान् सदा त्रायताम्
रक्षित्वित्यन्वय । कीदृशी । कैलास आलय स्थान यस्य तथाभूतस्य (शम्भो)
भालसम्बन्धिनो लोचनस्य वह्निरूपस्य रुचा अरुणकान्त्या निर्धतिता निष्पादिता
सम्पादिता अलङ्कारस्य व्यक्ति प्रकटता यस्या तथाभूता, मानिन्या
पादपतने सानिध्येन लाङ्कारुणललाटनेत्रप्रभासम्पर्कादिति भाव । तेन शिवस्य
गिरिजापादपतन ध्वन्यते । सा का । यथा नवद्युत्या सुदृढ यथा स्यात् तथा
रूढा प्रवृद्धा कोकनदस्य रत्नोत्पलस्य अनुकार सादृश्य यस्या कोकनदसदृशी
स्वर्थ । अत एव सरसातिशयिता नेत्रयो कान्ति कोपजनिता शोणद्युति सद्य
तत्क्षणे समुत्सार्यते नि शेष दूरीक्रियते । अत्र गिरिभुव कोपक्षेत्रयो शोणा
कान्तिरासीत् सा पादप्रणते शिवेऽपगतेति तत्त्वम् । तत्रेदमु प्रेक्ष्यते । स्पर्धाया
विजिगीषाया बन्धेन सातत्येन समृद्धयातिदीप्तयेव ।

अत्र किं कस्याङ्गम् इति चेत् त्रायतामि यत प्रतीतस्य कविनिष्ठस्य पार्वती-
विषयकरत्याद्यभावस्य महादेवनिष्ठ पार्वतीविषयक सम्भोगरूप शृङ्गार
अङ्गम् । तस्य शृङ्गारस्य भावप्रकर्षार्थमेवोपादानात् पुष्टविभावाद्यप्राप्त्याऽ
पुष्टत्वाच्च रसस्य भावाङ्गता । अत्रापि रसबदलङ्कार एव ।

भावस्य भावाङ्गता यथा—

अत्युच्चा परित स्फुरन्ति गिरय स्फारास्तधाम्भोधय
स्तानेतानपि विभ्रती विमपि न ह्यान्तासि तुभ्य नम ।
आश्चर्येण मुहुर्मुहु स्तुतिमिति प्रस्तौमि यावद्भुव
स्तावडिभ्रदिमा स्मृतस्तव भुजो वाचस्ततो मुद्रिता ॥

पञ्चाक्षरीनामा कवि अनेन श्लोकेन भोजराज स्तुतवान् । हे पृथिव, अत्युच्चा
अत्युच्चता गिरय पर्वता परित सर्वत स्फुरन्ति समन्ताद् व्याप्य तिष्ठन्ति ।
एवम् स्फारा अतिविस्तृता अम्भोधय समुद्रा तथा स्फुरन्ति । हे पृथिव
तानेतान् गिरिसमुद्रान् विभ्रत्यपि धारयन्त्यपि त्व किमपि किञ्चिदपि न ह्यान्ता
थान्तासि अत तुभ्य नम इति भुव पृथिव्या स्तुतिम् आश्चर्येण यावत् मुहुर्मुहु

वारवार प्रस्तौमि तावत् । हे राजन् इमाम् एतद्विनिष्टा भुव विभ्रत् पालयन्नव
विभ्रत् धारयन्नेव तव भुज्ज स्मृत (न तु भुञ्जी) तत भुज्जस्मरणात् वाच
पृथ्वीस्तुतिरूपा मुद्रिता सङ्कुचिता इति वाच्यार्थ ।

अत्र भूविषयक कविनिष्टो रतिभावो राजविषयस्य कविनिष्टस्य रति
भावस्याद्गम् ।

रसाभासभावाभासयो भावाद्गता यथा—

बन्दीकृत्य नृप द्विपां मृगदशास्ता पश्यता प्रेयसां
शिल्प्यन्ति प्रणमन्ति स्थाति परितश्चुम्बन्ति ते सैनिका ।
अस्माक सुकृतैर्दशोर्निपतितोऽस्यौचिच्यवारांनिधे
विष्वस्ता विपदोऽखिलास्तदिति तै प्रयर्थिभि स्तूयसे ॥

कश्चित् कवि राजान स्तौति । हे नृप ते तव सैनिका भद्रा येषां द्विपा
शत्रूणा मृगदश कातरतया मृगसदृशदृष्टय श्रिय बन्दीकृत्य हठादाहृत्य पर्यत
तस्मिन्प्रयतमाननाहृत्य ता मृगदश शिल्प्यन्ति आलिङ्गन्ति प्रणमन्ति नमस्कुर्वन्ति
स्थाति च गृह्णन्ति चुम्बन्ति च । इधमनुचितप्रवर्तयितापि त्व तै प्रयर्थिभि स्तूयसे
हे औचिच्यवारांनिधे औचित्यसमुद्र त्वम् अस्माक सर्वेषा सुकृतै पुण्यै दशो
निपतितोऽसि । तत् तस्मात् त्वदर्शनात् अखिला विपद अस्माक ध्वस्ता नष्टा
इति वाच्यार्थ ।

अत्र प्रथमाधे सैनिकनिष्ट भृद्गारोऽनुरक्तस्त्रीविषयकतया परस्त्रीविषयक
तया च प्रवृत्त द्वितीयाधे तु प्रत्यर्थिनिष्टो रतिरूपो भाव प्रकृतराज्यरूपशत्रु
विषयकतयाहार्यत्वेन प्रवृत्त । एवमनौचिच्यप्रवर्तितबाहुभावपि रसाभासभावा
भासौ राजविषयस्य कविनिष्टस्य रत्यारयभावरयाद्गम्भूतौ ।

भावशास्तेर्भावाद्गता यथा—

अविरलकरवालकम्पनभ्रुकुटीतर्जनगर्जनैर्मुहु ।

ददशे तव वैरिणां मद स गत कापि तवेक्षणे ज्ञात् ॥

हे राजन् अविरल निरन्तर करवालस्य खड्गस्य कम्पनै भ्रुकुटीकरणकै तर्जनै
द्विधिभिन्धीत्यादिवाक्यरूपै हुङ्कारसिंहनादरूपै गर्जनै तव वैरिणा यो मद
अस्माभिर्मुहुर्मुहु वारवार ददशे दृष्ट । स तवेक्षणे तव दर्शने सति ज्ञात्
कापि गत इति वाच्यार्थ ।

पञ्चमोऽङ्काः

अत्र वैरिणे मदारयो गर्वरूपो भावस्तस्य प्रथमं शान्तिं कविनि
विषयकरतिभावेऽङ्गम् ।

भावोदयस्य भावाद्गता यथा—

साकं कुरङ्गदृशा मधुपानलीला कर्तुं सुहृद्भिरपि वैरिणि ते प्रवृत्ते ।
अन्याभिधायि तव नाम विभो गृहीतं केनापि तत्र विषयामकरोदवस्थाम् ॥
हे विभो प्रभो रात्रन् ते तव वैरिणि रात्रौ कुरङ्गदृशा बालमृगनेत्रया
(कान्तया) सुहृद्भि स्निग्धैरपि साकं सार्धं मधुपानलीला मद्यपानरूपा क्रीडा
कर्तुं प्रवृत्ते सति अन्याभिधायि अनेकार्थकतया त्वद्भिन्नस्यापि बोधकं तव नाम
केनापि जनेन गृहीतम् उच्चारितं सत् तत्र वैरिणि क्रीडामन्दिरे विषया
कम्पादिकर्त्रीम् अवस्थां दशामकरोत् इति वाच्यार्थः ।

अत्र विषयावस्थाव्यङ्ग्यस्य त्रासरूपभावस्योदयं कविनिष्ठस्य रात्रिविषयकस्य
रयास्यभावस्याङ्गम् ।

भावसन्धेर्भावाद्गता यथा—

असोडा तत्कालोऽल्लसदसहभावस्य तपस
कथानां विश्रम्भेष्वथ च रसिकं शैलदुहितु ।
प्रमोदं वो दिश्यात् कपटवटुवेपापनयने
त्वराशैथिल्याभ्यां युगपदभियुक्तं स्मरहर ॥

तप कुर्वतीं पार्वतीं वटुवपेण छलयतो महादेवस्य वर्णनमिदम् । कपटेन
छलेन यो वटोर्ब्रह्मचारिणो वप आकारविशेष तस्य अपनयने त्यागे युगपत्
समकालमेव त्वराशैथिल्याभ्यामभियुक्त आक्रान्तं स्मरहर शिवं च युष्मभ्य
प्रमोदम् आनन्दं दिश्यात् दद्यात् इति वाच्यार्थः । त्वराशैथिल्ययोर्हेतुगर्भं विशेष-
पणे अमोदेति चरणद्वयेनाह—तत्काले पार्वत्या बालत्वकाले उल्लसन् प्रादुर्भवन्
असहभाषो दुःसहत्वम् यस्य तादृशस्य तपस अमोडा सोढुमममर्थो यः फलदाने
विलम्बयितुमद्यम् इत्यर्थः । 'अथ' च समुच्चये शैलदुहितुं पार्वत्या कथाविश्र-
म्भेषु (विश्रस्ततया) प्रगयेषु वा रसिकं प्रीतिमान् स्मरजेतापि या दृष्ट्वा यक-
थयाऽऽवृष्टचित्तं कृतं इति वाच्यार्थः ।

अत्र स्मरहरगतयो त्वरापदशैथिल्यपदगम्ययोरारवेगधैर्यरूपयो भावयो
सन्धि कविनिष्ठस्य शिवविषयकरतिभावस्याङ्गम् ।

काव्यप्रकाश रहस्यम्

भावशबलताया भावाङ्गता यथा—

पर्यक्श्चिञ् चपल रे का त्वराऽह कुमारी
हस्तालम्ब वितर हहह! व्युत्क्रम फासि यासि ।
इथ पृथ्वीपरिवृढ भवद्विद्विपोऽरण्यवृत्ते
कन्या कच्चि फलकिसलयान्याददानाऽभिधत्ते ।

किञ्चिदुन्निन्नयौवनाया प्रकृतनृपविरोधिवननिवासिनृपकन्याया फलाद्याहरण
समय कस्मिंश्चि कामुके जातानुरागाया उत्तिर्वर्जनमिदम् । हे पृथ्वीपरिवृढ भूस्वा
मिन् राजन् अरण्ये वृत्तिर्वर्तन यस्य तस्यारण्यवृत्ते भवद्विद्विप त्वच्छत्रो
कन्या कुमारी फलानि किसलयानि कोमलपल्लवाश्च आददाना गृह्णन्ती सती
कच्चि कामुकम् इ धमभिधत्ते । कश्चिन् जन परयेदिति शङ्का, रे चपल स्वच्छदा
चरणशील चल अपसर इति असूया । का त्वरेति सत्वर त्रिगमिपावारणायद
धृति । अह कुमारी इति मम नैवविध स्वातन्त्र्यमुचितम् इति स्मरणम् । हस्त
रूपमालम्बन वितर देहीति भ्रम । हहहेति दैन्यम् । व्युत्क्रम कन्यागमनरूप
विपरीताचरणम् । अय विरोध । असि इति त्वमर्थे विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् ।
त्व ह कुत्र यासि इति औत्सुक्यम् । अत्र शङ्काऽसूयाधृतिस्मृतिभ्रमदैन्यविवो
धौसुक्याना शबलता नृपविपयके रतिभावेऽङ्गम् । एते एव गुणीभूता रसादय
रसवदाद्यलङ्कारव्यपदेश लभन्ते । रसवप्रेयऊर्जस्विसमाहितभावोदयभावसधि
भावशबलताश्चेति रसवदादयो येऽलङ्कारा पूर्वमुक्तास्तेऽत्रोदाहृता ।

ननु 'गुणीभूतो रसो रसवत् भावस्तु प्रेय रसाभासभावाभासौ ऊर्जस्वि,
भावशान्ति समाहित' इत्यस्यैव पूर्वेषामलङ्कारव्यवहार । अतो रसादिचतुष्ट
यस्य रसवदाद्यलङ्कारव युक्तम् न तु भावोदयादीनाम् इयाशङ्कयानुवदति ।
यद्यपि भावोदयभावसध्धिभावशबलवानि नालङ्कारतयोक्तानि तथापि कश्चिद्
ग्रूयादित्येवमुक्तम् । नालङ्कारतयोक्तानि व्यक्तिविवेकृद्भिर्महिमभट्टै स्वे विवरणे ।
श्रीम-मम्मन्मते रसवदादीनामपि नालङ्कारत्वम् । परमतमेतदत्रानूदितम् इति ।

अथ शब्दशक्तिमूलानुरागनरूपोपमालङ्कारस्य (लक्ष्यक्रमस्य) चाख्याङ्गता
यामपराङ्गव्यङ्ग्य मध्यमकाव्यमुदाहरति—जनस्थाने इति ।

जनस्थाने भ्रान्त कनकसृगवृष्णान्वितधिया
बचो वैदेहीति प्रतिपदमुदञ्च प्रलपितम् ।

पञ्चमोऽङ्काः

कृता लङ्काभर्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना

मयाप्त रामत्व कुशलवसुता न त्वधिगता ॥

राजसेवानिविण्णस्य कवेरुक्तिरियम् । पद्यस्य व्याख्यानमेवम् । मया रामत्व रामधर्म आप्तं प्राप्त परन्तु कुशल परिणामसुरसम् उद्वेगनिरासनिपुण वा आयाति शुद्ध वा वसु धन यस्य तद्भाव कुशलवसुता सैव कुशलवौ सुतौ यस्या इति व्युत्पत्त्या सीता सा तु नाधिगता न प्राप्ता रामत्व कथं प्राप्तं तदाह—कनकस्य सुवर्णस्य मृगो मार्गणम् (अन्वेपणम्) प्रार्थना वा यत्र या तृष्णा । अथवा कनके वा या मृगतृष्णा निष्फलाशा सैव कनकमृगे मारीचे तृष्णा तथा अन्धिता विवेकरहिता धीर्यस्य तादृशेन मया । यद्वा अन्धितया धिया जनानां स्थाने ग्रामनगरादौ भ्रान्त भ्रमणमेव जनस्थाने दण्डमारण्ये भ्रमणं तत् कृतम् । वै निश्चयेन देहि प्रयच्छ इति वच वचनमेव वेदेहीति सीतासम्बोधनवचनम्, तत् प्रतिपद प्रतिस्थानम् उद्गतम् उत्थितम् अथु अशुचल यत्र तद्यथा भवति तथा प्रलपितं च्युतैवोक्तम्, भर्तुं भरणकर्तुं धनिकस्य परिपाटीषु सेवारचनासु अलम् अर्थं का घटना न कृता वद । अथवा काभर्तुं कुसितभर्तुं वदनपरिपाटीषु मिथ्याभाषणप्रकारेषु घटना उपपत्ति सा एव लङ्काभर्तुं रावणस्य वदनपरि पाट्या मुत्पत्तौ इषुघटना शरसंयोजनं सा अलम् अर्थं कृता इति श्लेषोपस्थित-पदार्थानामभेदारोपाद्गामोपपत्ति इति वाच्यार्थः ।

अत्र शब्दशक्तिमहिम्ना पादत्रयद्योत्या प्रकृताप्रकृतयो कवयितृरामयो उपमा मयाप्त रामत्वम् इति वाच्याया रामवप्राप्तेरुपकारकनयैव कवेरभिप्रेतेति उपमाया वाच्याङ्गत्वम् । उपमानोपमेयभाव सादृश्यम् । जनस्थानादानां परिवृत्त्यसहत्वात् शब्दशक्तिमूलता । 'रामत्वमाप्तम्' इत्यनेनैव वाच्यार्थसिद्धि-रिति नोपमाया वाच्यसिद्धेरङ्गत्वम् । इवाद्यभावेनोपमाया वाच्यत्वाभावाच्चात्रोप-मालङ्कार किन्तु मध्यमकाव्यमेव ।

अर्थशक्तिमूलानुरणनरूपस्य (लक्ष्यक्रमस्य) वस्तुनो वाच्याङ्गतायामपराङ्-म्यङ्गं मध्यमकाव्यमुदाहरति । आगत्येति—

आगत्य सगप्रति वियोगविसृष्टुलानीमम्भोजिनीं क्विदपि क्षपितत्रियाम् ।

एता प्रसादयति पश्य शनैः प्रभाते तन्वद्भिः पादपतनेन सहस्वररिम ॥

मौढ्याद्विनैवानुनयं त्यक्तमानां प्रति सरया उक्तिरियम् । हे तन्वद्भिः क्वचि-

दपि ऋचिदेव (द्वीपान्तरे एव नायिका-न्तरगृहे) क्षपिता अतिवाहिता त्रियामा रात्रिर्धेन तथाभूत सहस्ररश्मि सूर्य सम्प्रति अधुना प्रभाते जाते सति शनै अतिभीत इवातिलज्जित इव मन्द मन्दम् आगत्य एनाम् अम्भोजिनीम् कमलिनी मेव नायिकां पादपतनेन किरणसयोगेनैव चरणपतनेन (प्रणामेन) प्रसादयति विकासयति एवानुनयति । एतत् पश्येत्यन्वय । कीदृशीम् वियोगे द्वीपान्तरे -सूर्यस्य सञ्चारणे यस्तेन सम्बन्धाभाव स एव त्रियोगो विरह तेन त्रिसष्टुल्लाङ्गी सकुचिताङ्गीमेव सन्तापकार्यादिना विषमाङ्गीमित्यर्थ ।

अत्र विनैवानुनयमपगतमाना नायिका सत्या उपालभ्यते । तथाहि सहस्र रश्मिरिष्यनेन बहुनायिकावत्त्व ध्वन्यते । अम्भोजिनीमि यनेन वर्णयाया पद्मिनी त्वम् । ऋचिदपि ऋचिदेवेत्यनेन उपनायिकागृहे एवति निश्चयाभाव । तत्रापि थामत्रयमेव न त्वधिकम् एव चेदृशोऽपि ईदृशी स्वयमेवागत्य पादपतनेनानुनयति ईदृशो हि कामिनोर्ध्ववहार । स्व पुनर्वहुतरकाल परनायिकासत्ते धूर्ते विनैवा नुनय मान त्यक्त्वा प्रसन्नाऽसीत्युपालम्भ । एवञ्च नायकनायिकावृत्तान्त कथनमेवाभिप्रेतम् स च वृत्तान्तो व्यञ्जमान, वाच्ये रविकमलिनीवृत्तान्तेऽ भिन्नतया च आरोप्यमाणस्तस्य प्रकृतार्थता सम्पादयन् तदुत्कर्षमाधत्ते इत्यङ्ग सयैवास्ते । अयमेव समासोक्त्यलङ्कार । एतत्सर्वमभिप्रेत्याह वृत्तौ । नायकवृत्तान्त नायिकेत्येकशेष । नायकनायिके इत्यर्थ । वृत्तान्तो व्यवहार वस्तुरूप । यत्र स्वातन्त्र्येण धर्मिद्वयमवगम्यते तत्रैकधर्मान्वये सति उपमाङ्गीकारात् एव धमिद्वया चगतादेव तादाभ्यारोपे रूपकाङ्गीकारात् रूपकमपि व्यङ्ग्य किन्तु वस्तुरूप एवेति भाव । यद्यपि पादशब्दस्य श्लिष्टत्वात् परिवृत्तसहस्रत्वात् शब्दशक्तिमूलत्व सम्भवति तथापि अर्थशक्तिमूलत्वेन व्यपदेश । परिवृत्तिसहस्रत्वात्वात् बाहुल्यात् तेषां प्राधान्याच्च । प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात् । रविकमलिनीवृत्तान्तस्य नायकनायिकावृत्तान्तनिरपेक्षत्वात् अप्रकृतनायकनायिकावृत्तान्तोपस्थिति त्रिनापि वाक्यार्थस्य पर्यवसानात् न वाच्यसिद्धयङ्गत्वम् अपि तु प्रतीतस्य वाच्यस्य व्यङ्ग्येन शोभामात्रमाधीयते इत्यपराङ्गत्वमेव । यत्र पुनर्व्यङ्ग्येन विना वाच्य मेवात्मान न लभते तत्र वाच्यसिद्धयङ्गत्वमिति व्यङ्ग्यसापेक्षनिरपेक्षसिद्धि भ्यामनयोभेद आध्यारोपेणैव उत्कर्षकतयैवेत्यर्थ । एव च वाच्यरविकमलिनी- स्थित न तु प्रधानतया इति ।

पञ्चमोऽङ्कासः

प्र० ३—व्याख्यायतां निम्नोद्धृता पदपङ्क्तिस्तत्प्रयोजनपुर सरम्-
‘यद्यपि स नास्ति कश्चिद्विषय यत्र ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः स्वप्रभे-
दादिभिः सह सङ्कर ससृष्टिर्ना नास्ति तथापि प्राधान्येन व्यपदेशा
भवन्तीति क्वचित्केनचिद् व्यवहारः’ ।

उ० ३—ननु ‘अयं स रशनोत्कर्षी’ इत्यत्र प्रकरणगम्यस्य करुणस्य प्राधा-
न्येन सम्भवति ध्वनित्वे कथं गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वस्याशङ्कते—‘यद्यपि स’ इत्यादि ।
यद्वा ननु रसध्वनी भावध्वनिरवश्यं वाच्यं । तथा च कञ्चन प्रधानव्यङ्ग्यमादाय
ध्वनित्वं कञ्चनाङ्गभूतमादाय गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमिति निमित्तद्वयसमावेशाद्विनि-
गमनाविरहे कथं व्यपदेशनियम इत्याशङ्कते—यद्यपि स इत्यादि । कश्चिद्विषय
कश्चिदाश्रय ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः उत्तममध्यमकाव्ययोः स्वप्रभेदादिभिरिति ।
स्वसद्वेन ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोर्ग्रहणम् । प्रभेदोऽवान्तरभेदः । आदिपदेन
विजातीयप्रभेदपरिग्रहः । सङ्कर अङ्गाङ्गित्वात् । द्वयोः प्राधान्ये ससृष्टिः । सर्वत्र
रसध्वनी भावध्वने सत्त्वेन तयोरुपकार्योपकारकतया सङ्करापत्तिः । अवान्तर-
ध्वनीनां प्रधानध्वनिरूपेतराङ्गतया गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य चापत्तिरिति यद्यपि
साङ्कर्यादिकमस्ति तथापि ‘प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ती’ति न्यायेन यत्र
यन्मुखेन चमत्कारस्तत्र तेनैव व्यवहारः । प्राधान्यं च चमत्कारप्रयोजकत्वम् ।
तथा चाङ्गीभूतरसादीनां चमत्कृत्यातिशये गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमङ्गिनस्तथावे ध्वनि-
त्वमिति भावः । एवञ्च ‘अयं स रशनोत्कर्षी’त्यादौ करुणध्वनावपि गुणीभूत-
व्यङ्ग्यपञ्चद्वारेणैव चमत्कार इति तेनैव व्यवहारो न ध्वनित्वेन सहृदयहृदय-
साक्षिकः । एतेनोक्तोदाहरणे मुख्यत्वेन करुणस्यैव प्राधान्यमिति निरस्तम् ।
शृङ्गारवर्णने कवे सरम्भात् ।

प्र० ४—‘एषां भेदा यथायोगं वेदितव्याश्च पूर्वजद्’ व्याख्यायता
मिदं सूत्रार्थं घृत्युक्तं कथनविशेषं लक्ष्यीकृत्य ‘वन्तुमात्रेण यत्रालङ्कारो
व्यज्यते न तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम्’ इति ।

उ० ४—अनेनोक्तानामष्टानामेव गुणीभूतव्यङ्ग्यधानामवान्तरभेदानाह—एषा
मिति । शुद्धभेदानाह—एषामिति । एषामुक्तप्रकाराणां गुणीभूतव्यङ्ग्यधानां भेदा
पूर्ववच्च ध्वनिभेदवत् यथायोगं यथासम्भवं वेदितव्या बोद्धव्या । अयं भावः ।
न केवलमेते अष्टावेव गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदाः । किन्तु अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्य-

त्वादिभिरपाधिभिः यथा ध्वनेर्भेदास्तथाऽसम्भविनो विहायास्यापि तैरपाधिभिः शुद्धभेदाः सङ्करसंघट्टिभ्यां योजने च तेषामिवैषां च सङ्कीर्णभेदा अपि बोद्धव्याः । असम्भविनश्च वस्तुमात्रेणालङ्कारनिवन्धनाः । एवञ्च यत्र वस्तुनाऽलङ्कारव्यक्तिस्तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं मा प्रसाङ्गीदिति यथायोगमित्युक्तं बोध्यम् । तत्र ध्वनिकारसम्मतिमाह—'व्यज्यन्ते' इति । यथा 'व्यज्यन्ते वस्तुमात्रेण यदालङ्कृतवस्तदा । ध्रुवं ध्वन्यद्गता तासां काव्यवृत्तेस्तदाश्रयाद्' ॥' इति । अस्य व्याख्यानम् । यदा वस्तुमात्रेण वाच्यालङ्काररहितेनालङ्कृतयोऽलङ्काराः व्यज्यन्ते तदा तासामलङ्कृतीनां ध्रुव निश्चयेन ध्वन्यद्गता ध्वनिव्यवहारप्रयोजनता । पाष्य-धस्त्वपेक्षयाऽलङ्काररहितं प्रतिशायितया ध्वनित्यनिर्वाहकतेति यावत् । कुतः काव्यवृत्तः काव्यव्यवहारस्य तदाश्रयात् अलङ्कारसापेक्षत्वादित्यर्थः इति ध्वनिकारोक्तदिशा न तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमिति । अयं भावः । वाच्यालङ्कारानोऽलङ्कारस्य चारत्वनियमेन अगृह्यतादिना व्यङ्ग्यत्वाधीनचारत्वापनयेऽपि अलङ्कारवृत्ता चारुता अव्याहृतैवेति सर्वत्र वस्तुव्यङ्ग्यपालङ्कारस्थले ध्वनिस्वमेव न गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम् । वस्तुमात्रेण इत्यनेन वाच्यालङ्काररहितेनेत्यर्थः । तासहितवस्तुनाऽलङ्कारव्यञ्जने यत्र तु वाच्यालङ्कारापेक्षया व्यङ्ग्यत्वस्य तस्य चारुत्वं तत्र ध्वनित्य-मेव । यत्रालङ्कारव्यङ्ग्यपालङ्कारस्य चारुत्वं तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमेव तथा च वस्तुव्यङ्ग्यपालङ्कृतिभेदहीनः द्विचत्वारिंशत्प्रकारः शुद्धो गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वभेदः ।

एवञ्च स्वतः सम्भावित्विप्रौढोक्तिसिद्धकृत्रिनिवृत्तवत्प्रौढोक्तिसिद्धवस्तु-व्यङ्ग्यपालङ्काराणां पदवाक्यप्रयन्धगतत्वेन त्रिरूपतया ध्वन्यव्यङ्ग्यपालङ्कारस्य नय-त्रिधत्वमिति ध्वनिभेदैकपञ्चाशतो (५१) नवव्यूनेन (५१-९) अष्टानां भेदानां प्रत्येकं द्विचत्वारिंशद्विधत्व (४२) मिति मिलित्वा गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वस्य पट्त्रिंशदधिकत्रिंशत् (३३६) भेदाः (४२ × ८ = ३३६) शुद्धाः । एवमस्य संघट्टिमङ्कराभ्यां (३३६ × ४ × ३३६ = ४५१५८४) चतुरशीत्यधिकपञ्चाशता-धिकैकपञ्चाशत्सहस्रोत्तरघनुलंघभेदाः संकीर्णाः शुद्धभेदैः सह (४५१५८४ + ३३६) विंशत्यधिकनवशतोत्तरैकपञ्चाशत्सहस्राधिकघनुलंघभेदाः (४५१९२०) । गुणन-प्रकारस्तु ध्वनिस्थलीयोक्तदिशाऽयमेव इति ।'

प्र० ५—‘सालङ्कारैर्ध्वनेस्तैश्च’ इति सूत्रस्य व्याख्याने वृत्तौ मूल-
ग्रन्थे कथितं तावत् ‘शृङ्गारस्यैव भेदप्रभेदगणनायामानन्त्यम् । का
गणना तु सर्वेषाम् ? सङ्कलनेन पुनरस्य ध्वनेऽप्यो भेदाः । व्यङ्ग्यस्य
त्रिरूपत्वात्’ इत्युक्त्वा कथं तत्रैविध्यं प्रदर्शितम् ? तथा च यैः प्रति-
पक्षिभिः ‘ननु व्यञ्जनायाः शशविषाणायमानत्वात् कुतो व्यङ्ग्यत्रैरूप्य-
कृतो भेदः’ इत्युक्त्वा व्यङ्ग्यं व्यञ्जनाव्यापार एव वा शब्दस्य न स्वी-
क्रियते तेषां मते का विप्रतिपत्तयस्तथा च तासां विप्रतिपत्तीनां निरास-
श्च ग्रन्थे कथमुपदर्शितः. इत्येतत् सर्वं समासेनानूद्यताम् ।

उ० ५—सालङ्कारैरिति । ‘आगत्य सम्प्रती’त्यादिगुणीभूतव्यङ्ग्योदाहरणे
स्थितैः समासोक्त्यादिभिः अलङ्कारयुक्तैर्गुणीभूतव्यङ्ग्यैर्वा गुणेन तेषां चैकरूपया
समुष्ट्या त्रिविधेन सङ्गरेण गुणने पुनः परस्परं योगे निष्पन्नमंश्याया अतिवाहु-
ल्येन संख्यानुमशक्यत्वात् संक्षेपविस्तराभ्यां शास्त्रप्रवृत्तिरित्युक्तदिशा संक्षेपेण
गणनाप्रकार उच्यते । सङ्कलनेन पुनरिति । वस्त्वलङ्काररसरूपत्वेन ध्वनेस्तावत्
त्रैविध्यम् । तत्रापि किञ्चिदभिधया वक्तुं शक्यम् । किञ्चिदन्यथेति द्वैविध्यमेव ।
तत्र वस्त्वलङ्कारयोः शक्तिप्रतिपाद्यत्वमस्ति । रसस्य व्यङ्ग्यत्वाच्च शक्तिप्रतिपा-
द्यत्वम् । तस्य रसशब्देन शृङ्गारादिशब्देनाऽनभिधानादभिधाने च प्रत्युत
दोषस्यैव वक्ष्यमाणत्वात् । ‘शून्य वासगृहम्’ इत्यादी रसादिपदानामप्रयोगेऽपि
विभावादिघटितसामग्र्याः सत्त्वेन रसोत्पत्तेर्दर्शनाद् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां विभा-
वादिसामग्रीसत्त्वे रसचमत्कारविषयत्वमिति निर्णयते । लक्षणाहेतूनां मुख्यार्थ-
वाधादीनामभावात् रसस्य लक्षणीयत्वं वक्तुमशक्यम् प्रतीतिश्च सकलजनसं-
वेद्यत्वात् वृत्तिं विना योधादर्शनाद् व्यञ्जनानामिका वृत्तिः रसप्रत्यायनायावश्यं
कल्पनीयेति रसस्य व्यङ्ग्यत्वम् ।

लक्षणाभूलगूढव्यङ्ग्यप्रधान्ये ‘त्वामरिम’—‘उपकृतमि’त्यादी रूढ्यभावा-
त्प्रयोजनवर्त्यां प्रयोजनस्य व्यञ्जनाव्यापारगम्यत्वमेवेत्युक्तं प्राणिति वस्तुमात्ररूपं
व्यङ्ग्यमवश्यमपेक्षितमिति तन्मूलकत्वादेव वस्तुध्वनिरिति व्यवहारः । शब्दशक्ति-
मूले तु अभिधाया नियन्त्रणेनाभिधेयस्यार्थान्तरस्य तेन सहोपमादेरलङ्कारस्य
च निर्विवादं व्यङ्ग्यत्वम् । अर्थशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यवस्थलेऽपि अभिहिता-
न्वयवादिमते घटादिपदानां घटव्यक्तिमात्रबोधनेनोपक्षीणानां समीपस्याच्छिद्रा-

दिप्रतीतौ च आकाङ्क्षाद्योग्यतादीना कारणतश्च वाच्यमिति वाक्यार्थोऽप्यपदार्थस्तत्र
 तृतीयकक्षाया प्रतीतस्य व्यङ्ग्यार्थस्य कथमभिधाजन्यप्रतीतिविषयत्वं वत्
 शक्यते । अन्विताभिधानवादिन 'विषयतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धिवावच्छिन्न प्रति
 विषयतासम्बन्धेन वृत्तिज्ञानाधीनोपरिस्थिति कारणम्' इति सामान्यतः कार्य
 कारणभावमाहुः । ततश्च ससग शक्तिविषयताया अभावे शब्दविषयताया
 असम्भवात् । तत्रापि पदानां शक्तिमेव स्वीचक्रुः । उपपत्तिं चात्र वदन्ति ।
 शक्तिप्राह्वकेषु मुख्यो व्यवहार एव कोशात्तत्राख्यादिभिरपि शक्तिग्रहो बहुष्वन्त्यपु
 पदेषु शक्तिं जानतामेव सम्भवति । यो हि नारायणपदार्थं न जानाति इदं
 पदार्थं वाच्यत्वपदार्थं वा स 'विष्णुर्नारायण कृष्ण' इति कोशाद्वा 'अयं घटपद
 वाच्य' इति आप्तोपदेशाद्वा विष्णुपदस्य घटपदस्य वा शक्तिं ज्ञातुं न शक्नोति ।
 व्यवहारेण तु सर्वथा शक्तिज्ञानशून्योऽपि ज्ञातुं शक्नोति । तद्यथा—स्वामिना भृत्य
 प्रति 'घटमानय'त्युक्ते तटस्थोऽन्योऽन्युपपन्नस्तदीय शब्दं शृणोति । वक्षार भृत्य
 घटं चावलोकयति । भृत्यस्य च प्रवृत्तिं परयति । तथा प्रवृत्त्या तदामनि वृत्ति
 मनुमिनोति । वृत्त्या चिकीर्षां, चिकीर्षया इष्टसाधनवज्ज्ञानम् । स्वशरीरप्रवृत्तौ तेषां
 निपमदर्शनादनन्तरं च तस्मिन् इष्टसाधनत्वज्ञाने एतद्वाक्यजन्यत्वमेतद्वाक्या
 त्पूर्वमविद्यमानत्वे सति एतद्वाक्योत्तरवादिति हेतुनाऽनुमिनोति । ततश्च
 घटानयनं मदिष्टसाधनमिति भृत्यसमवेते ज्ञाने एतद्वाक्यजन्यत्वज्ञानमेवासण्डवा
 क्यार्थयोः प्राथमिकं शक्तिग्रहः । अज्ञानयोर्वाक्यवाक्यार्थयोः सम्बन्धाभाव
 एतद्वाक्याधीना एतद्वाक्यप्रवृत्तिर्न स्यादियथापत्तेराकारः । स च सम्बन्ध
 'इदं वाक्यं वाचकम् अयमर्थः वाच्य' इत्येतन्मात्राकारकं एकत्र वाच्यमत्र वाचक
 चेत्यन्तर्भाष्यं ज्ञायते चत्पुनरर्थोपनिषयो न प्राप्नोति । अतः वाच्यवाचकभावरूप
 सम्बन्ध एवानयो इत्यस्मै द्वयामकः । अनन्तरं पदान्तराणां पदार्थाभ्यामान
 यनापत्त्यायोगेऽपि घटादिज्ञानेन साकं यथानियमस्तथा स्वसम्बन्धज्ञानेनापि । नहि
 केनापि अममग्रहो घट भृत्यप्रवृत्तिविषय 'गौरश्च पुरगो हस्ती'त्यादि
 प्रतिपादकमात्रेषु स्वामिनोऽप्यु भृत्यप्रवृत्त्यदर्शनात् । ततश्चानयनादिरिव कर्म
 त्वादेरपि ससर्गस्य 'घटमानय, घटेनानय, घटे आनय'त्यादौ व्यभिचारदर्शन-वि
 सम्बन्धसामान्यस्याव्यभिचारात् पदार्थान्तरसम्बन्धा 'घटे घटपदनाय' इत्येव
 शक्तिग्रहाकारं पर्यवस्यति । अत एव न शक्यमानस्य तथा न पदान्तर
 वैपर्ययमपि । एव स्थिते एतद्वेन बाधादिना शाब्दयोर्धीयाया घटत्वावच्छिष्टा या

पञ्चमोऽङ्कः

विषयताया वस्तुतः अच्छिद्रसमीपस्थानवृत्तिवेषि यथा घटनिष्ठविषयताया अभिधाप्रयोज्यत्वे नानुपपत्तिः, तथा समर्गवावच्छिन्नाया विषयताया वस्तुन कर्म वादिमसर्गविशेषनिष्ठवेषि नाभिधाप्रयोज्यतावाच्यः । एतन्मते अवच्छेदकाणां सामान्यमवच्छेदाने विशेषश्च शक्तिविषय इति फलितम् ।

अच्छिद्रवादी सङ्केताभावोऽपि घटावयवमामान्ये वस्तुन अच्छिद्रघटविशेषश्च सङ्केतग्रहात् एव ससगोऽपि । एतावता प्रवचनेन सम्बन्धात् पदशक्तिमाधनेन पदान् पदार्थविभाषणं सह सम्बन्धविभाषणान्वितघटविशेषस्य शक्यता बोधनोत्तरं च पश्चादन्योऽर्थं प्रतीयते तत्र शक्तिविषयता न सम्भवति पदव्यापारस्योपस्थापनात् । कार्यात्कारणं गम्यत इति घटपदानन्तरं घटबोधदर्शनं यथा घटपदं तद्बोधजनकरूपं शक्तिरनुमीयते तथा निष्पत्तेरित्यादौ तदन्तिकमेव गतासातिप्रताया तज्जनकत्वं तस्मिन्वाक्यं कल्पनीयमेव बोधजनकत्वं शक्तिरित्यल्लभ्यते इति श्रीशङ्करस्याशयः । समाधाता तु शक्तेर्द्विविध्यमुपपादयन् पदनिष्ठशक्तेस्वरूपसत्त्वात् अकारणवाच्छक्तिग्रहस्यापक्षितत्वात् शक्तिग्रहस्य च पूर्वमभावकथमभिनवकविविधित्वात्कथैस्तादृशार्थप्रतानिरिति तत्प्रतीतये शब्दगत अभिधाभिन्नव्यञ्जनात्सो व्यापार आवश्यक इत्याह ।

कचन मामासका — तापर्यबोधजनकरूपताया अभिधाया एव व्यापारविशेषमन्यमाना अर्थवादवाक्यानां प्रागस्त्य निन्दाया वाऽशक्यायामपि बोधोपयोगि वमालोचयन्तस्तद्बोधेन तापर्येणैव व्यङ्ग्यार्थप्रतीतिसिद्धे अल्लभ्यते इत्युच्यते । तेषामयमाशयः — यद्वावच्छेदे नहि प्रामाण्यमिद्यते । न च 'शृणोत आवाणं' 'प्रनापतिरामनो वषामुद्दह्य दिव्यादिवाधितार्थकानां प्रामाण्यं सम्भवति । 'अग्निर्हिमस्य भयं मिथ्यादीनामवाधितार्थकानामपि तदर्थस्य लोकावगतत्वात् अनधिगतार्थविषयकबोधजनकरूपं प्रामाण्यस्यासम्भवं एव । अतस्तेषां प्रवर्तनीयक्रियायां निवर्तनीयत्वात् विषये प्रागानिन्दान्यतरबोधने एव तापर्यम् । एव व्यङ्ग्यरसादावपि भविष्यति । तत्रेदं वक्तव्यम् — नातिगुणद्रव्याणां लोकावगतत्वादिधित्वात् न च तद्बोधकानां पदानामनधिगतार्थविषयकप्रतानिजनकत्वाभावेऽपि प्रवर्तनीयक्रियान्वयनक्रियाविशेषबोधनादनधिगतार्थत्वादि वक्तव्यम् । नहि बाहिर्भिर्यत्त इत्युक्ते बाहिस्वरूपप्रागनवगतं किन्तु याग एव । अत एव अपूर्वबोधत्वेन विधेयः । तदाह सूत्रकारः भावार्था कर्म

शब्दाः तेभ्यः क्रिया प्रतीयते एष द्वयोर्विधीयते' इति । क्रियैव कर्तुमकर्तुमन्य-
थाकर्तुं वा शक्यत्वाद् विधातुं योग्या । जात्यादयस्तु न तथा । परन्तु कारकैरवि-
नोपितस्य तस्य यागमात्रस्य विधिस्तितरत्वात् यागविशेषस्वरूपज्ञापनाय
जात्यादय उपयुज्यन्ते । तदाह—'भूतभव्यसमुच्चारेण भूतं भव्यायोपदिश्यते'
इति भूतं मिदं जात्यादि । भव्या जन्यत्वेनैव प्रतीयमानानां क्रिया । तत्र यद्यपि
क्रियाया इव तत्क्रियानिरूपितब्रीह्यादिनिष्कारणत्वादेरपि अनवगतत्वात् करण-
त्वादिपुरस्कारेण ब्रीहिरपि प्रागनवगत इति विधातुं शक्यः, तथापि क्रियायां
विधेयत्वे विशेषस्यैवानवगमात् अनधिगतार्थविषयकज्ञानजनकत्वं सुलभम् ।
ब्रीह्यादिपदानान्तु विशेषणानवगतप्रयुक्तमिति परम्परया तद्वक्तव्यम् तत्र
माज्ञात्प्रामाण्यासम्भवे परम्परया तत्कमिति वक्तव्यमिति । क्रियैव सर्वत्र
विधीयते इति सूत्रकृदाशयः । परं तु यत्र 'ब्रीहिभिर्यजेते'त्यादिना क्रियाविशेषोऽ-
वगमितः तत्र पश्चात् पठितेन 'समे यजेते'त्यादिना यागस्य विधातुमशक्यत्वाद्-
गत्या समे देशे तदधिकरणत्वमात्रं विधीयते तदाह 'अदग्धदहन' न्यायेन यावद्-
प्राप्तं तावद्विधीयते इति । आद्यवाक्ये तु करणत्वाकारेण ब्रीहयोऽपि यागोऽपि
चेति द्वयमनधिगतमेव विधीयते । समे यजेतेत्यनेन तु समदेश एवेति । एवं-
जातीयको गुणविधिरित्युच्यते । आद्यस्तु विशिष्ट इति एवं विशेषणान्तरयोगोऽ-
प्युद्धम् । यथा—'लोहितोष्णीपा ऋत्विजः प्रचरन्ति' इत्यत्र लोहितोष्णीपत्वमात्रं
विधेयम् । यथा वा 'रक्तं पटं वये'त्यादी । यत्र तु लौकिकवाक्येष्वपि 'मास्य गृहे
भुङ्क्था.' इति एकवाक्यसमीपे आत्तेन 'वरं विपं भक्षये'त्युच्यते तत्रासस्यास्य
विषमक्षणे प्रवर्तनासम्भवात् वाक्यैकवाक्यं तथा तात्पर्यानुपपत्त्या तद्गृहभोजने
निन्दायां लक्षणाऽऽश्रीयते तेन विषमक्षणादधिकानिष्टजनकं तद्गृहभोजनमिति
वाक्यैकवाक्यता सम्पद्यते । तदाह—'विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां
स्तु'रिति तेन पूर्वप्रदर्शितद्विविधार्थवाक्यानां स्तुतौ निन्दायां वा लक्षणेति पर्य-
वस्यति । एतावता सर्ववैदिकवाक्यानामनधिगतार्थविषयकज्ञानजनकत्वं परि-
रक्षितं भवति । यत्र तु 'शून्यं वासगृहमि'त्यादौ स्वार्थं तात्पर्यानुपपत्तिरेव
नास्ति तादृशोऽभिधामूलव्यङ्ग्ये कारणाभावेन लक्षणाया असम्भवात् । अभिधा-
याश्च सङ्केतितार्थमात्रबोधनेनोपलक्षणीत्वात् पश्चाज्जायमाना व्यङ्ग्यार्थप्रतीतिवृत्त्य-
न्तराश्रयणं विना न सम्भवतीति आवश्यकी व्यञ्जना ।

इदानीं 'यदि च शब्दप्रत्यये' रि'यादिप्रत्ययेन व्यञ्जनानङ्गीकारे दोषदृष्टिमाह—
 शब्दश्रवणप्रत्यक्षाद्यवहितोत्तर यदर्धविषयकप्रतीति सा शक्तिजन्यैव बुद्धि
 'आह्वान' पुत्रस्ते जात, कन्या ते गभिर्गी'त्यादि स्थले मुत्रप्रसादमुन्मालिन्था
 दिनाऽनुमितहर्षशोकबुद्धीनामभिधानन्यैव स्यात् । किञ्च 'गङ्गाया घोष' इत्या
 दावपि दीर्घदीर्घन्तराभिधा'यापारेणैव तीररूपार्थप्रतीतिपिङ्गौ लक्षणाया अनुपयुक्तव
 स्यात् । किञ्च 'श्रुतिस्त्रिंशत्प्रकरणस्थानसमाख्याना पारदौर्द्वैत्यमर्थविप्रकृपा
 दिति जैमिनीयसूत्रेण लिङ्गादीनामुत्तरोत्तर विन्मन्नेनाथापस्थापकतया ध्रुतेश्च सर्वा
 पेक्षया आद्योपस्थितत्वेन बलीयस्त्वमिदुक्तम् । तत्र लिङ्गापेक्षया ध्रुतेर्लक्ष्ये
 उदाहरणम् 'पेन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठते, इति । अत्र इन्द्रो देवता अस्त्येत्येन्द्रानि
 व्युत्पत्त्या तस्या ऋच इन्द्रोपस्थानाद्गन्ते प्रष्टेऽपि गार्हपत्यमिति ध्रुवर्बलवत्त्वेन
 लिङ्गोपस्थापितेन्द्रोपस्थानरूपार्थस्य बाधे इन्द्रदेवताकञ्चाऽपि गार्हपत्य स्तूपन ।
 तत्र यदि शब्दश्रुत्यनन्तरोपस्थितसम्बन्धार्थबोधनेऽभिधा'यापार स्यात्तदा ध्रुव
 स्थापितार्थस्यैव लिङ्गाद्युपस्थापितार्थस्याप्यभिधेयतया सर्वथा समकालनेवाथो-
 पस्थापकत्वेन मुनितोक्तमर्थविप्रकर्ष'वमनुपरच स्यात् । एवञ्च इषुस्थले स्वरूपपन
 कारणत्वेन तथा वक्तु शक्यत्वेऽपि पदेऽर्थबोधानुकूलशक्ते ज्ञानाया एव कारण
 चान्नि'शोपच्युने यादौ तदन्तिकमेव रन्तु गतासी'यादिविधे अभिधाप्रतिपाद्यवा
 भावेन व्यङ्ग्यैव सिद्धमेव ।

किञ्चान्विताभिधानवादिमते व्यञ्जनानङ्गीकारे कष्टवादीना नियदोषवम
 साधुवादीनामनित्यदोषत्वमिति विभागकरणमनुपपन्न स्यात् । तदङ्गीकारे च
 श्रुतारसे व्यङ्ग्ये परवर्णस्य प्रतिबलत्वेन दोषच, वीरादिरस व्यङ्ग्येऽनुकूल
 त्वेन गुणत्वमिति भवति नित्यानियदोषव्यवस्था । 'द्वय गत सम्प्रति गोचर
 मयता समागमप्रार्थनया कपालिन' इत्यादौ च कपालपिनाक्यादिपद्यो
 शिववाचकवऽपि कपालिन इत्युक्त्या दरिद्ररूपार्थप्रती'या शोचनीयस्य
 युक्त्या सङ्गच्छते ।

वाच्यव्यङ्ग्यभेदमूलक एव वाचकव्यञ्जकशब्दयोर्भेद इति दर्शयति । अत्र
 कशब्दस्य घटाद्यर्थापञ्चा सङ्केतितार्थ एव । अभिधाया उक्तवाद्, व्यञ्जकस्तु
 न तथा । किञ्चासुन्दरारये गुणीभूतव्यङ्ग्योदाहरणे 'वा'रीरकुडङ्गि'त्यादौ प्रना
 यमान व्यङ्ग्यमनपेक्ष्य सीद'त्यङ्गानीति वाच्यमेव सचमन्कार श्रुतार परिषेप

यति । तत्र तात्पर्याऽविषय । दत्तसङ्केत कश्चिद्धतागहन प्रविष्ट इति व्यङ्ग्यरूपो वाचकशब्देनाप्रतिपाद्यमानोऽपि प्रतीतिगोचरीभूत व्यञ्जनाव्यापार त्रिना केन बोधयितुं शक्य । न च 'गतोऽस्तमर्क' इत्यादिस्थले व्यङ्ग्यार्थस्य नानाविधस्य प्रतीतिवत् लक्ष्यार्थेऽपि 'रामोऽसौ सुवनेषु', 'रामेण प्रियजीवितेन', रामोऽस्मि सर्वं सहे' इत्यादौ क्रमेण एक एव रामशब्द खरदूषणादिनिहन्वृत्वेन अत्यन्त निष्करणत्वेन सर्वदुःखसहिष्णुत्वेन प्रतीयत इति नानार्थबोधक, किञ्च व्यङ्ग्यस्थले 'त्वामस्मि' इति श्लोके त्वामित्यस्य प्रीतिपात्रत्वाद्यर्थान्तरसङ्क्रमेण यथा विशेषव्यवहारकारणत्वम् तथैवात्रापि निष्करणत्वादिबोधनेन विशेषव्यवहारहेतु रपि । किञ्च व्यञ्जनाऽभिधामूला लक्षणाऽमूला चेति शब्दार्थायत्ता लक्षणाऽपि शब्दे आरोप्यत इति शब्दायत्ता । मुख्यार्थवाधज्ञाने मुख्यार्थज्ञानस्यावश्यकत्वात् अर्थायत्ता च प्रकरणादिसापेक्षत्वमुभयत्रापि तुल्यमेवेति न लक्षणाव्यञ्जनयोर्भेद इति चेदुच्यते । रामशब्देन निष्करणत्वादीना नानार्थानां प्रतीताऽपि न तथा वक्तुं शक्यम् । एककाले उच्चारितरामशब्दस्य तादृशानानार्थबोधाजनकत्वात् । 'रामोऽस्मी'त्यत्रोच्चारितरामशब्देन सर्वदुःखसहिष्णुत्वविशिष्टरामस्यैव बोधात् । 'गतोऽस्तमर्क'इत्यादौ तु एककाल एव नानार्थप्रतीतिरिति तदपेक्षया लक्षणाया वैलक्षण्यम् किञ्च 'गङ्गाया घोष' इत्यादौ त्रीण साक सामीप्यादि सम्बन्धस्य सत्त्वाल्लक्षणेति सा नियतसम्बन्धे एव भवति । व्यञ्जना तु 'अथा एत्थे'त्यादौ नियतसम्बन्धे, 'क्वस्व वा ण होइ रोसो' इत्यादौ बद्धनीयत्वाद्यनियत सम्बन्धे, सम्बद्धसम्बन्धे 'विपरीभरण' इत्याद्यनुरणनरूपव्यङ्ग्यस्थलेऽपि तिव्यञ्जना लक्षणयोर्भेदोऽवश्य वाच्य एव । अन्यथा 'अथा एत्थे' रयादौ लक्षणाहत्तना मुख्यार्थवाधादीनामभावात् 'यथेष्ट मम शय्यायामेवस्त्रपिही'त्यर्थं कथं प्रतीयेत ? किञ्च न लक्षणास्वरूपमेव ध्वननम् । लक्षणासुप्रजीव्य ध्वनेर्दर्शनात् । कार्यकारणयोस्तादात्म्यस्याभावात् । लक्षणानुगतमेव ध्वननमित्यपि न वाच्यम् । 'भद्रात्मनः' इत्यादिश्लोके अभिधामूलव्यञ्जनाया सत्त्वात् । अवाचकानां टका रत्कारादीनां रौद्रादिव्यञ्जकत्वादिभिधालक्षणाभयानुसार्येवेत्यपि न वक्तुं शक्यम् । नेत्रत्रिभागावलोकनादीनामपि व्यङ्ग्यत्वेन शब्दानुसारीत्यपि न शक्यते वक्तुमिति अभिधातात्पर्यलक्षणातिरिक्त ध्वननद्योतनादिपर्याय व्यञ्जनाव्यापारोऽवश्यमाश्रयणीय एव । अत्र वैयाकरणा अखण्डबुद्ध्या पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा

न चेत्युक्त्या 'वाक्यस्फोटोऽतिनिर्ऋपे सिध्यतीति मतस्थितिरिति वाक्य स्फोटस्यैव सिद्धान्तितत्वात् अखण्डवाक्यस्य वाक्याधे शक्ते सत्त्वात् वाक्यगम्ये व्यङ्ग्यार्थे शक्तिरेवेत्याहु । पर तेपामपि मते 'शास्त्रेषु प्रक्रियामेदैरभिधैत्रोप कर्ष्यते । इति 'असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा तत सत्य समीहते' इति स्वीकारात् पदपदार्थेऽन्वयव्यतिरेकाभ्या सूक्ष्मतया निरीच्यते । 'नि शेषे'त्यादिश्लोके तदन्तिकमेव गतासीति विधे शक्त्यानुपस्थितत्वाल्लक्षणायाश्चानन्तरात् विध्यर्थप्रत्यायनाय व्यञ्जनानामिका वृत्तिरवश्य स्वीकार्यैव । अत्र केचित्—

'याऽर्थान्तराभिव्यक्तौ च सामग्रीसनिबन्धनम् सैवानुमितिपक्षे नो गम कत्वेन सम्मते' त्यादिना व्यङ्ग्यार्थस्यानुमानेनैव गतार्थत्वाच्च व्यञ्जनास्वीकारस्य प्रयोजनमित्याहु । तथाहि न खलु प्रतीतिविपर्ययीभूतोऽर्थो वाच्यादसम्बद्धो भवति तथात्वे सर्वस्माच्छब्दात्सर्वार्थोऽपलब्धिप्रसङ्गात् । एवञ्च सम्बन्धाशङ्कय व्यञ्जकभावो व्यभिचारे नियमनेन भवतीति सपक्षसत्त्वेन पक्षसत्त्वेन विपक्षव्या वृत्तत्वेन च लिङ्गाद्धेतो लिङ्गिन ज्ञान साध्यविपर्ययज्ञान यत्तद्रूप एव व्यङ्ग्यव्यञ्जकभाव पर्यवस्यति । तत्रोदाहरति । 'भम घम्मिपृति' अत्र यद्यद्भीरुभ्रमण तत्तद्भयकारणनिवृत्त्युपलब्धिपूर्वकम् गोदावरीतीरञ्च सिंहवत् अत भीरुभ्रमणायोग्यमिति भ्रमणाभावोऽनुमितावेव पर्यवस्यताति किमर्थं व्यञ्जना पृथक् स्वीक्रियते । तत्रोच्यते नात्रानुमानावसर । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यानुमितिं प्रति पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन हेतुनिश्चयस्य कारणत्वेन प्रकृते हेतुनिश्चयाभावात् । न खलु 'यद्यद्भीरुभ्रमण तत्तद्भयकारणनिवृत्त्युपलब्धिपूर्वकम्' इति नियम । गुरो स्वामिन आज्ञया, कान्तानुरागेण, द्रव्यादिलभाशया वा भीरोरपि गमनसम्भवात् । किञ्च शूरत्वेन लोक्किन्दाभयात् श्रान हन्तुमनिच्छन्नपि सिंहमारणार्थं मयाऽवश्य गन्तव्यमिति गमने प्रवर्तते इति विरुद्ध । किञ्च गोदावरीतीरे सिंहसत्ता न प्रत्यक्षेणानुमानाद्वा निर्णीता किन्तु पुश्चलीवचनात् । तस्य च अर्थेन सम नियतसम्बन्धे 'नद्यास्तीरे फलानि सन्ति' इत्यादि वाक्यानां प्रामाण्यमिव प्रकृते अर्थेन सम नियतसम्बन्धाभावात् प्रामाण्यस्य वक्तुमशक्यतया हेतो असिद्धत्वमपि । एवञ्च हेतोर्दुष्टत्वात् कथं तेन भ्रमणाभावस्य साध्यास्यानुमितिर्वक्तुं शक्या । एव 'नि शेषे'त्यादौ उपभोगव्यञ्जकतयोक्ताना चन्दनच्यवनादीना तत्रैवोक्तानादिकारणान्तरेणापि सद्भावाद्यभिधारित्वेन

नानुमितिसाधकत्व वाच्यम् । अत एव व्यक्तिवादिना दूतीप्रेषणात्पूर्वं नायकस्याधम वे प्रेषणस्यानुपपन्नत्वात् । तदुत्तर कारणान्तरस्याभावेऽपि अधम इत्युक्त्याऽधमपदसहायाना चन्दनच्यवनादीना व्यञ्जकत्वमुक्तम् । व्यञ्जनावादिमते व्याप्यभावेऽपि व्यञ्ज्यार्थप्रतीते सर्वसम्मतत्वात्प्रोपपत्तिप्रदर्शनाऽशक्यस्तेति सर्वमवदातम् ।

प्र० ६—व्याख्यायतामियमुद्धृता पङ्क्तिस्तत्रत्याशयं सुविशदीकुर्वता—‘अर्थशक्तिमूलेऽपि विशेषे सङ्केते कर्तुं न युज्यते’ इति सामान्यरूपाणां पदार्थानामाकाङ्क्षासन्निधियोग्यतावशात् परस्परसंसर्गो यत्रापदार्थोऽपि विशेषरूपो वाक्यार्थस्तत्राभिहितान्वयवादे का वार्ता व्यङ्ग्यस्याभिधेयतायाम्’ इति ।

उ० ६—अथार्थशक्तिमूलयोर्वर बलङ्कारयोर्वाक्यार्थावगमोत्तरगम्यतयाऽभिहितान्वयवादिमते वृत्त्यन्तरेणैवावगम इ धमभिदधत् अभिहितान्वयवादे व्यङ्ग्यस्याभिधेयता निराकरोति ‘अर्थशक्तिमूलेत्यादिना’ ‘अभिधेयतायाम्’ इत्यन्तेन । विशेषे तत्तद्व्यक्तिविशेषे, सश्लिहितगवादिव्यक्ताविति यावत् । सङ्केते सकेतग्रह । न युज्यते न पार्यते शक्यते वा । आनन्त्याद्वयभिचाराच्च व्यक्तीनाम् । यद्वा विशेषे पदार्थसंसर्गे । न युज्यते । वाक्यार्थस्यापूर्वत्वेन प्रागनुपस्थिते सामान्यरूपाणां जातिरूपाणाम्, जातिरेव पदार्थ इति मीमांसकसिद्धान्तात् । पदार्थानामाकाङ्क्षासन्निधियोग्यतावशात् । प्रतीयपर्यवसानमाकाङ्क्षा । अव्यवधानेनोपस्थिति सन्निधि । राधाविरहो योग्यता । एतद्वशात् परस्परसम्बन्ध इत्यादि सहकारिकारणताज्ञानेन वच्यमाणजातिगुणक्रियासत्तारूपाणामन्योन्यसम्बन्धे जनयितव्ये अपदार्थोऽपि शक्याऽप्रतिपद्यमानोऽपि तात्पर्यात्त्यष्टुत्तिरूपो वाच्यवाच्यपेक्षया त्रिलक्षणशरीर विशेषरूप समुल्लसति, तत्र व्यङ्ग्यस्य वाच्यार्थादपि दूरभाविवादभिधेयताया क प्रसङ्ग इत्यर्थ । अयं भाव —अर्थशक्तिमूलेऽपि यत्पदेभ्य प्रथम पदार्थस्मृति अथ पदार्थप्रिषपाणामन्वयविशेषरूपस्य वाक्यार्थस्य प्रत्यय ततो व्यञ्ज्यप्रतीतिरिति तृतीयकक्षाया कुतोऽभिधाया प्रसारणम् । द्वितीयकक्षायामेव तदनपेक्षणात् । यतोऽभिहितान्वयवादेऽशक्य एवान्वय आकाङ्क्षादिवशेन प्रतीयते । शब्दबुद्धिकर्मणा विरम्य व्यपाराभाव इति च सर्वसिद्धम्’ इति ।

प्रश्न ७—अन्विताभिधानमतं परासृशता व्याख्यायेतामिमे कारि-
के ग्रन्थवृत्तिप्रतिपादितदिशा—

‘शब्दवृद्धाभिधेयांश्च प्रत्यक्षेणात्र पश्यति
श्रोतुश्च प्रतिपन्नत्वमनुमानेन चेष्टया ।
अन्यथाऽनुपपत्त्या तु बोधेच्छक्तिद्वयात्मिकाम्
अर्थापत्त्याऽवरोधेन सम्बन्धं त्रिप्रमाणकम् ॥

उ० ७—येऽप्यन्विताभिधानवादिन—‘देवदत्त गामानये’त्यादि प्रयोजकवृद्ध-
वाक्यं श्रुत्वा बाल तदनन्तरं प्रयोजकवृद्धेन सास्नादिमन्तमर्थं देशान्तरं नीयमानमा-
सोक्यायमेतद्विषयमैतत्क्रियागोचरकार्यताज्ञानवान्, तद्विषयप्रवेष्टावत्त्वात् तद्विष-
यकप्रवृत्तिमत्त्वाद्वा, सद्ददिनि प्रयोजकवृद्धस्य ज्ञानमनुमिमीते । ततः कारणं विना
कार्यानुपपत्त्याऽखण्डवाक्यस्यान्वयव्यतिरेकिणस्तज्ज्ञानेन कार्यत्वकारणत्वरूपं
शक्तिमवधारयति । अथ ज्ञेयसंबन्धं विना वाक्यस्य सा शक्तिरनुपपत्तेत्यर्थापत्त्याऽ
खण्डवाक्यार्थेनाखण्डस्य वाक्यस्य वाच्यवाचकभावरूपं सम्बन्धमवधारयति ।
यदुक्तं प्रभगवानकारिकयोः ‘शब्दवृद्धे’त्यादिना । त्रिप्रमाणकमिति । जात्यपेक्षया-
त्रिचम् न तु व्यक्त्यपेक्षया । एवमखण्डयोः सम्बन्धमवधार्यं विशेषतो व्युत्पद्यते
इत्यम्—अनन्तरं तेनैव प्रयोजकेन ‘चैत्र, अश्वमानय, देवदत्त, गा नय’ इत्यादि
वाक्येषु कस्यचिदन्यपदस्यऽऽवापे कस्यचिदुद्गारे सति यस्य भागस्यान्वयव्यतिरे-
कान्यां यस्य वाक्यार्थभागस्यान्वयव्यतिरेकात्तुपलभते, तत्र तस्य शक्तिमवधार-
यति तच्च शक्यवधारणमन्वित एव पदार्थं, प्रथममन्वय एव वाक्यस्य शक्तिग्रहात्,
पदार्थमात्रे शक्त्यानुपपत्तौ विरोधाद्, व्यवहारोन्वितज्ञानस्यैवोपस्थापनाच्च, न च
वाक्यं विना काचिदाद्यव्युत्पत्तिं व्यवहारेणैवाद्यव्युत्पत्तेः, व्यवहारस्य च प्रवृत्ति-
निवृत्तिरूपस्य पदमात्रेण कर्तुमशक्यत्वात्, अतो वाक्यस्थितानामेव पदानाम
न्वितेष्वेव पदार्थेषु सङ्केतग्रहादन्विता एव पदशक्या, त एव च वाक्यार्थ इति न
वाक्यार्थरोधे शक्तेर्विराम नत्वभिहितानां पदार्थानामन्वयोऽशक्य एव प्रतीयते,
योग्यतादिवशादिति युक्तम् । ननु तथापि समर्गविशेषोऽशक्य एव, पदार्थसामा-
न्यान्वित एव शक्तिग्रहादन्यथा‘गामानये’तिपदं श्रुत्वा अश्वमानयेत्यादिवाक्ये तदेवेद-
मानयपदमित्यादिप्रत्यभिज्ञा न स्यात्, पूर्वस्य गवान्वितानयनपरस्याधान्विता-
नयनेऽशक्यत्वेनार्थभेदेन भेदादिति चेन्न, पदार्थत्वेन सामान्येन विशेषाणामेवान्वये
शक्तिग्रहात्, अन्वितानां च विशेषरूपत्वादित्याहुः—तेषामपि मते सामान्येनैव

रूपेण विशेषः शक्यो न तु विशेषरूपेण, तथा च पदार्थान्तरसामान्यान्वितपदानां शक्तिः, गवादिविशेषान्वितस्तु विशेषो वाच्य एव । तस्मादभिहितान्वयवादेऽन-
न्वित एवान्विताभिधानवादे तु पदार्थसामान्यान्वितः स्वार्थः सङ्केतविषयो,
गवादिविशेषान्वितानयनादिरूपस्त्वसङ्केतित एवेत्यवाच्य एव वाक्यार्थः इति ।

प्रश्न ८—‘नैमित्तिकानुसारेण निमित्तानि कल्पन्ते’ इत्यस्य क
आशयः ? कथं च तच्चिराक्रियते ?

उ० ८—यदपि कैश्चिदुच्यते ‘शब्दध्रुवगानन्तरं यावानर्थः प्रतीयते, तत्र
सर्वत्रापि शब्द एव निमित्तम् । यतो नैमित्तिकानुरोधेन निमित्तानि कल्पन्ते’
इति तदप्ययुक्तम् । शब्दस्य ह्यर्थे निमित्तत्वं कारकत्वं ज्ञापकत्वं वा । न प्रथम
शब्दस्यार्थानुत्पादकत्वात् । चरमं पुनरनुमन्यते, परंतु सङ्केतत्वेन ज्ञातस्य, अज्ञा-
तस्य, स्वरूपमात्रेण ज्ञातस्य वा ज्ञापकत्वेऽतिप्रसङ्गात् । न चान्वयविशेषे सङ्केत-
ग्रहः, अस्तु विशेष एव सङ्केतग्रहः इति चेद्, लोष्टाद्यन्वितानयनादेर्विशेषस्योपस्थाप-
कान्तराभावेन शब्दादेवोपस्थितिर्वाच्या । तथा च तत्र सङ्केतग्रहे शब्दात्तदुप-
स्थितिः, शब्दाच्च तदुपस्थितौ सङ्केतग्रहः इत्यन्योन्याश्रयात् तस्मान्नैमित्तिकानु-
रोधेन निमित्तानि कल्पन्ते इत्यविचारितभिधानम् ।

प्र० ९—परामृश्यतामियमुक्तिः ‘सोऽयमिषोरिव दीर्घदीर्घतरो व्या-
पारः’ इति, ‘यत्परः शब्दः स शब्दार्थः’ इति च ‘विधिरेवात्र वाच्यः’ इति ।

उ० ९—अथ ‘सोऽयमिषोरिवेत्यादि’, ‘यत्परः शब्दः स शब्दार्थः’ इति च
‘निःशेषे’ त्यादौ विधिरेव वाच्य इति भट्टमतोपजीविनो भट्टलोहटादयः । अस्या-
र्थ—यथा बलवता प्रेरितः इषुर्एकेनैव वेगाख्येन व्यापारेण धर्मच्छेदमुरोभेदं
प्राणहरणञ्च रिपोर्विधत्ते तथा एक एव शब्दः एकेनैवाभिधाव्यापारेण पदार्थस्मृति-
वाक्यार्थानुभवं व्यङ्ग्यप्रतीतिं च विधत्ते । अतो व्यङ्ग्यत्वाभिमतस्यार्थस्य वाच्यत्व-
मेव । किञ्च यत्र शब्दस्य तात्पर्यं स शब्दार्थ इति ‘निःशेषे’त्यादौ तात्पर्यार्थविषय-
तया विधिर्वाच्य एवेति । ते तात्पर्यवाच्योयुक्तेस्तात्पर्यमज्ञानन्तः पशवः (देवानां
प्रियाः) । तद्वाक्यवर्तिपदोपरस्थापित एव हि तात्पर्यमुच्यते, न प्रतीतिमात्रे ।
तथाहि ‘भूतभक्ष्यसमुच्चारेण भूतं भव्यायीपदिश्यते’ इति सिद्धान्तः । अस्यार्थः-
भूतं सिद्धं, भक्ष्यं साध्यम् तयोः समभिधाहारे भूतं सिद्धं भव्याय साध्याधोप-
दिश्यते इति कारकपदार्थाः क्रियापदार्थेनान्वीयमानाः सिद्धा अपि प्रधानक्रिया-

विधत्वाद्गौश्राद्गौ व्यङ्ग्येऽनुकूलत्वं, शृङ्गाराद्गौ तु दुष्टत्वमिति युज्यते विभागव्यवस्था । एव पर्यायेषु मध्ये कस्यचिदेव कुत्रचिन्नाव्येऽनुगुणत्वमित्यपि व्यवस्था न स्यात्, वाच्यार्थस्याविशेषात् । दृश्यते चामो यथा—'द्वय गत सम्प्रति शोचनीयता समागमप्रार्थनया कपालिन' इत्यत्र न पिनाक्यादिपदमनुकूलम्, किन्तु जुगुप्साद्यञ्जकृतया 'कपालि' पदमेव । ननु द्वयमप्येतदयुक्तं, व्यङ्ग्यत्वेनाभिमनस्य वाच्यत्वस्वीकार एवानुकूलत्वप्रतिकूलत्वयोर्व्यवस्थोपपत्तेरिति चत्तु न, अभिधास्वीकारे सङ्केतग्रह विना तदनुपस्थितिप्रसङ्गस्योक्तत्वात् । किञ्च कान्ये शास्त्रे वा वाच्यव्यङ्ग्ययो प्रतिपत्तिहतुन्यापारभेदनिबन्धनो भेदोऽवश्यं स्वीकर्तव्यं वैधर्म्यदर्शनात् । वाच्यो ह्यर्थं सर्वैरेक एव प्रतीयते इति नियतं, व्यङ्ग्यस्तु वक्तृप्रकरणव्यवसादनियतं । तथाहि 'गनोऽतमर्क' इति वाक्ये राज्ञ सेनापतीन्प्रति 'शत्रूणामाहवेनावमर्दनायम्' इति, दूतीनामभिसारिका प्रत्यभिसरणमुपक्रम्यतामिति, सत्या वासकसजा प्रति 'प्राप्तप्रायस्ते प्रेयान्' इति कर्मकरस्य सहकर्म कुर्वंत प्रति 'कर्मकरणाश्रितवर्तमहे' इति, भृत्यस्य धामिक प्रति 'सान्ध्यो विधिरूपक्रम्यताम्' इति, आतस्य कार्यवशेन बहिर्गच्छत प्रति 'दूर मा गा' इति, गृहिणो गोपालक प्रति 'सुरभयो गृह प्रवेग्यन्ताम्' इति दिवसेऽतिसन्तसस्य वन्धून् प्रति 'सन्तापोऽधुना न भवती'ति, आपणिकाना भृत्यान्प्रति 'वित्रेयवस्तूनि सद्वियन्ताम्' इति, नायकाऽऽगमनप्रस्तावे प्रोषित भर्तृकायास्त कथक प्रति 'नागतोऽद्य प्रेयान्' इति एकस्यैव वक्तुर्वहून् प्रति तत्तत्प्रकरणवशादेवमादिरनवधिर्व्यङ्ग्योऽर्थं प्रकाशते, वाच्यस्तु सर्वान्प्रति अविशिष्ट एव । ननु नैतद्वाच्यवैधर्म्यं नानार्थसैन्यवादिपदे नानार्थावगतिदर्शनादिति चेत् । एकवाक्यवर्तिनस्त्वस्याप्यर्थक्यनियमात्, यदप्रे वक्ष्यति । 'लम्णीयार्थस्य नानात्वेऽपि अनेकार्थपदाभिधेयवसिष्यतश्चमेवे'ति । तथापि यत्र लवगाद्यधिकारिण प्रति सकलस्वामिन सैन्यवमानयेति पदप्रयोगस्तत्रानियतत्व दुर्वास्मेवेति चेत् । तापर्याशानात् । न ह्यत्र सर्वैर्वाच्यै सम सर्वव्यङ्ग्याना भेद प्रतिपाद्यते, किन्तु 'गतोऽस्तमर्क' इत्यस्य वाच्यव्यङ्ग्ययो । तथा च तद्वाच्यस्यनियतत्वं, तदर्थपुरस्कारेणैव सर्वेषा व्यङ्ग्यस्यापि प्रतीते । तद्वय नियतत्वानियतत्वरूपविरुद्धधर्मससर्गोऽभिहित । एव विलक्षणस्वरूपकालादिभेदोऽपि भेदको द्रष्टव्य । वैधर्म्यसत्त्वेऽपि यद्यभेद स्यात्तदा नीलपीनादेरपि न क्वचिद्भेद स्यात् वैधर्म्यस्याविशेषात् । यदुक्तम्—'अपमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा, यद्विरुद्ध-

विधत्वाद्गौदादौ व्यङ्ग्येऽनुकूलत्व, शृङ्गारादौ तु दुष्टत्वमिति युज्यते विभाग
व्यवस्था । एवं पर्यायेषु मध्ये कस्यचिदेव कुत्रचिन्वाव्येऽनुगुणत्वमित्यपि व्यवस्था
न स्यात्, वाच्यार्थस्याविशेषात् । दृश्यते चामौ यथा—‘द्वय गत सम्प्रति
शोचनीयता समागमप्रार्थनया कपालिन’ इत्यत्र न पिनाङ्गादिपदमनुकूलम्,
किन्तु जुगुप्साद्यञ्जकतया ‘कपालि’ पदमेव । ननु द्वयमप्येतदयुक्त, व्यङ्ग्यवे-
नाभिमतस्य वाच्यत्वस्वीकार एवानुकूलत्वप्रतिकूलव्योर्व्यवस्थोपपत्तेरिति चेत्
न, अभिधास्वीकारे सङ्केतग्रह विना तदनुपस्थितिप्रसङ्गस्योक्तत्वात् । किञ्च
काव्ये शास्त्रे वा वाच्यव्यङ्ग्ययो प्रतिपत्तिहतुयापारभेदनिबन्धनो भेदोऽवश्य
स्वीकर्तव्य वैधर्म्यदर्शनात् । वाच्यो ह्यर्थ सर्वैरेक एव प्रतीयते इति नियत,
व्यङ्ग्यस्तु वस्तुप्रकरणादिवशादनियत । तथाहि ‘गतोऽस्तमर्क’ इति वाक्ये
राज्ञ सेनापतीन्प्रति ‘शत्रूणामाहवेनावमर्दनारसर’ इति, दूतीनामभिसारिका
प्रत्यभिसरणमुपक्रम्यतामिति, सरया वासकसजा प्रति ‘भासप्रायस्ते प्रेषान्’ इति
कर्मकरस्य सहकर्म कुर्वन्त प्रति ‘कर्मकरणात्त्रिवर्तामहे’ इति, भृत्यस्य धामिक
प्रति ‘सान्ध्यो विधिरुपक्रम्यताम्’ इति, भासस्य कार्यवशेन बहिर्गच्छन्त प्रति
‘दूर मा गा’ इति, गृहिणो गोपालक प्रति ‘सुरभयो गृह प्रवेश्यन्ताम्’ इति
दिवसेऽतिसन्तस्य बन्धून् प्रति ‘सन्तापोऽधुना न भयती’ति, आपणिकानां
भृत्यान्प्रति ‘विश्रेयवस्तूनि सङ्घियन्ताम्’ इति, नायकाऽऽगमनप्रस्तावे प्रोपित
भर्तृकायास्तत्कथक प्रति ‘नागतोऽद्य प्रेषान्’ इति एकस्यैव वस्तुर्थाहून् प्रति तत्त
त्प्रकरणवशादेवमादिरनवधिर्व्यङ्ग्योऽर्थ प्रकाशते, वाच्यस्तु सर्वान्प्रति भविष्यति
एव । ननु नैतद्वाच्यवैधर्म्यम् नानार्थसैन्धवादिपदे नानार्थावगतिदर्शनादिति
चेत् । एकवाक्यवर्तिनस्तस्याप्यर्थैक्यनियमात्, यदमे वक्ष्यति । ‘लक्षणीयार्थस्य
नानात्वेऽपि अनेकार्थपदाभिधेयवृत्तियतत्रमेवेति । तथापि यत्र तत्रगद्य-
धिकारिण प्रति सकलस्वामिन सैन्धवमानयति पदप्रयोगस्तत्रानियतत्व दुर्वा
रमेवेति चेत् । तापर्याजानात् । न ह्यत्र सर्वार्थैः सम सर्वव्यङ्ग्यानां भेद
प्रतिपाद्यते, किन्तु ‘गतोऽस्तमर्क’ इत्यस्य वाच्यव्यङ्ग्ययो । तथा च तद्वाच्यस्य-
नियतत्व, तदर्थपुरस्कारेणैव सर्वेषां व्यङ्ग्यस्यापि प्रतीते । तद्व्य नियतत्वानि-
यतवरूपपरिद्वन्द्वमसंसर्गोऽभिहित । एव विलक्षणस्वरूपकालादिभेदोऽपि
भेदको द्रष्टव्य । वैधर्म्यसत्त्वेऽपि यद्यभेद स्यात्तदा नीलपीतादेरपि न ऋचिभेद
स्यात् वैधर्म्यस्याविशेषात् । यदुक्तम्—‘अयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा, यद्विरुद्ध-

धर्माभ्यास कारणभेदश्चेति । सुप्रसिद्धश्च तत्र तत्र स्वरूपभेदेऽर्थभेद । तत्र 'नि शेषे'त्यादौ । 'मास्तर्ययुत्सार्य विचार्य कार्यमाट्या समर्यादिमिदं वदतु । सेव्या नितम्ना किमु भूधराणामुत स्मरस्मेरविलासिनीनाम्' इत्यादौ । 'कथं भवतिषु दर्पो यन्निशातासिधारादलनगलितमूर्ध्ना विद्विषा स्वीकृता श्री । ननु तव निहतारेरप्यसौ किं न नीता त्रिदिग्मपगताङ्गैवह्यमा कीर्तिरेभि ।' इत्यादौ च स्वरूपभेद । प्रथमे हि वाच्यो निषेधरूपो व्यङ्ग्यस्तु विधिरूप, द्वितीय वाच्य सशयरूप प्रतीयमानस्तु शान्ते शृङ्गारिणि वा वक्त्रि तदुचितैककोटि निश्चय, तृतीयो वाच्यो निद्वारूप प्रतीयमानस्तु स्तुतिरूप, कालभेदस्तु सर्वत्र पूर्वं हि वाच्य प्रतीयते पश्चात्तु व्यङ्ग्य इति । वाच्यस्य तु शब्दमात्रमाश्रय, प्रतीयमानस्य तु पदशब्दैकदेशीभूतकाकादितदर्थवर्णसङ्घटना इत्याश्रयभेद । वाच्यस्य व्याकरणकोशादिमात्रेणावगम, प्रतीयमानस्य तु प्रतिभानैर्मूल्येनाप्यधिकेनेति ज्ञापकभेद । वाच्येन व्युत्पन्नमात्रस्य प्रतीतिमात्रम् अन्येन तु विदग्धपदवाच्यस्य सहृदयस्य चमकृतिरिति कार्यभेद 'गतोऽस्तमर्क' इत्यादौ दर्शितनयेन वाच्य एव प्रतीयमानस्तु नानेति सख्याभेद, 'कस्स वा ण होई' इति प्राकृत पदम् । तस्य छाया-कस्य वा न भवति रोपो दृष्ट्वा प्रियाया सप्रण मधरम् । सभ्रमरपद्माघ्रायिणि वारितवामे सहस्वेदानीम्, इत्यादौ वाच्यार्थस्य-सम्बोध्या सखी विषय, तत्र हि वाच्योऽर्थं श्रोतुर्व्यवतिष्ठते । प्रतीयमानस्य तु 'भ्रमरेणास्या अघर खण्डित, न तूपपतिनेति तत्कात्, 'ममैव वैदग्ध्यम्' इत्यस्य प्रतिवेशिनी, इदानीं मया समाहित पुनरेव स्वया न विधेयम्' इत्यस्योपपत्ति एव सपन्त्यादिविषयोऽपीति विषयस्य भेद । एव स्वरूपादिभेदादवश्यमङ्गीकर्तव्यो वाच्यव्यङ्ग्ययोर्भेद । किञ्च वाचकव्यङ्ग्ययोरपि वैधर्म्याद् भेदो वक्तव्य । यतो वाचकस्य सङ्केतितार्थापेक्षा, सङ्केतिते श्लेषार्थेऽभिधा प्रवर्तते, न वेव व्यङ्ग्ये अन्यत्रापि व्यङ्ग्येनया प्रत्ययजननात् । यच्चोक्त- 'तापर्यविषये शब्द प्रमाणम्' इति तदितोऽप्यनुपपन्नम् । यतो व्यङ्ग्यस्य वाच्यताभ्युपगमेऽपि नानार्थन्यायेन तात्पर्यादेव नियमो वाच्य, अथवा सर्वत्र सर्वव्यङ्ग्य प्रतीतिप्रसङ्गात् । तथा च यत्र 'वाणीरकुडङ्ग' इत्यादौ व्यङ्ग्यप्रतीतावपि वाच्य एव चारुविश्रामस्तत्र तापर्याविषयो व्यङ्ग्योऽर्थं कथं प्रतीयते । 'यत्पर शब्द' इत्युक्तमते तु सुतराम् । एतेन तापर्यमेव व्यङ्ग्यप्रतीतौ व्यापार इत्यपि निरस्तम् । तस्मात्तात्पर्यमभिधा वा न प्रतीयमानेऽर्थे व्यापार ।

प्रश्न १२—ननु लक्षणानुगतत्वं व्यञ्जनाया कुतो न ?

उ० १२—नन्वस्तु लक्षणा । नहि वाच्यवह्न्ययोऽपि व्यवस्थितो विशेषव्यप-
देशाहेतुर्वा । यतो रामोऽस्मि सर्वं 'सहे' इत्यत्र 'राम' पदेन सर्वदुःखभाजनत्व,
'प्रत्याख्यानश्चे' कृत समुचित क्रूरेण ते रक्षसा । सोऽहं तत्र तथा त्वया कुल-
जनो धत्ते यथोच्चै शिर । व्यर्थं सम्प्रति प्रिभ्रता धनुरिदं लब्धापदा साक्षिणा ।
रामेण प्रियजीवितेन तु कृतप्रेम्णा प्रियेनोचितम् ।' इत्यत्र कातर वम्, 'रामोऽस्मै
भुवनेषु विक्रमगुणै'रित्यत्र खरदूषणादिहन्तृ च लक्ष्यते । अतो रामपदलक्ष्य-
एवानेको भवति, अर्थांतरसङ्क्रमितवाच्यादिविशेष्यपदेशहेतुश्च भवति । एव
मन्यत्रापि स्यात् । तदुक्तं—'भाक्तमार्गस्तदम्य' इति लक्षणीयविशेषावगमश्च
प्रकरणादिसापेक्षेण शक्यार्थेन स्यादतो नास्त्यतिरिक्तं प्रतीयमानो नाम । नैवम् ।
लक्षणीयस्य नानात्वेऽपि हि नानार्थसैन्धवादिपदाभिधेयस्येव नियतत्वमेव । न
खल्वनियतसम्बन्धो मुरयेनार्थेन लक्षयितुं शक्यते । प्रतीयमानस्तु प्रकरणादिप्रशोन
नियतसम्बन्धोऽनियतसम्बन्ध सम्बद्धसम्बन्धश्चेति तत्स्वरूपं सोऽहंहरणमप्रे
प्रदर्शयित्यते । किञ्च 'अत्ता एत्थ गिमज्जू यादौ विरहितान्यपरवाच्ये कथ
लक्षणा, मुख्यार्थबाधाभावात् । ननु तत्रापि तात्पर्याधीनान्वयानुपपत्तिशङ्कान्नो
यान्तीत्यत्रेवेति चेन्न । लक्षणाया प्रयोजननियमात् । तस्य च व्यापारान्तरा-
गम्यत्वात् तदर्थं व्यञ्जनास्वीकारे किं प्रथमयापि लक्षणाया । अथ निरूढलक्षणा
यामिवान्यत्राप्यस्तु प्रयोजनानपेक्षेति चेन्न । यथाहि सङ्केतग्रहणापेक्षाऽभिधा,
तथा मुरयार्थबाधतद्योगरूढिप्रयोजनान्यतरस्य मुख्यार्थसङ्केतग्रहस्य च सापत्ता
लक्षणा । तत्कथं रुढे प्रयोजनस्य वाऽभावे भवेत् । यतः सङ्केतग्रहणापेक्षा सा ।
अत एवा'भिधापुच्छभूता से'त्याहुः । किञ्च न लक्षणाव्यञ्जनयोरभेद, लक्षणासुप-
जीव्य तद्दर्शनात् । नापि लक्षणानुगतमेव ध्वननमिति ध्वनेस्तल्लक्षणमिति वाच्यम् ।
अभिधोपजीवनेनापि भावात् । न च लक्षणाभिधोभयानुसार्येव । वर्णमात्रानुसा-
रेणापि हि दृश्यते रसादिव्यञ्जना । न च वर्णमात्रे लक्षणाऽभिधा वा । सापि
शब्दानुसार्येव । विकसन्नर्तकीनेत्रप्रिभागावलोकनादिगतत्वेनापि प्रसिद्धे । तस्मा
दभिधा-लक्षणा तात्पर्यविलक्षणस्तुरीयो ध्वननय-ध्वन्योतनप्रकाशनादिपर्यायो
व्यापारोऽनपह्ववनीय एव । तत्र 'अत्ता एत्थ गिमज्जू त्सादौ व्यङ्ग्याऽर्थो' नियत
सम्बन्ध, 'कस्स ण वा होइ रोसो' इत्यादावनियतसम्बन्ध, नियतसम्बद्धत्वं च
व्यङ्ग्यप्रतीत्योरेकविषयता सकत्वम्, प्रथमे तस्य भाव पथिकरूपेकविषयकत्वात् ।

द्वितीये तु तद्भावः, सखीतकान्तादिविषयभेदादिति केचित् । तत्र सम्यगाभाति, लक्ष्यस्य नियतसम्बद्धत्वमेव, व्यङ्ग्यस्य तु तथात्वान्यथाऽऽचेति पूर्वप्रतिपादितस्य हीदमुदाहरणमिति लक्ष्यसाधारण नियतसम्बद्धत्व वाच्यम् । न चोक्तं तथा भवति । अन्ये तु प्रथमे सर्वेषामेव सत्यताप्रतीतिः, द्वितीये तु कान्तस्यैव सत्यतया, अन्येषां स्वसत्यतयेति नियताऽनियतसम्बद्धत्वमित्याहुः । तदपि न मनोरमम् । यत एव वाच्यप्रतीतेरेव सत्यताऽसत्यताप्रतीतिविषयत्वरूप वैलक्षण्यमुच्यते, न तु व्यङ्ग्यप्रतीतेः । तस्मान्नियतसम्बन्धत्वे तेन वाक्येन सह शाप्यत्व-रूपसम्बन्धनियमः (शब्दाप्रवेशरूपे व्यङ्ग्ये तदप्रवशरूपस्य वाच्यस्य विरोध-सम्बन्धोऽस्ति । स च प्रसिद्धतया क्लृप्त इति नियतत्वम् । द्वितीये नायकेनायगते भ्रमरेणास्या भास्य दृष्ट नतूपपतिना इति व्यङ्ग्यार्थे । विनीतत्वरूपवाच्यार्थस्य न कोऽपि प्रसिद्धसम्बन्धोऽस्ति इति कोऽपि कल्पनीय इत्यनियतत्वम् ।) इति युक्तमुत्परयाम । सम्बद्धसम्बन्धो यथा 'विवरीभरए०' इति प्राकृत पद्यम् । अस्य ह्याया—'विपरीतरते लक्ष्मीर्ब्रह्माण दृष्ट्वा नाभिरुसलस्थम् । हरेर्दक्षिणनयन रसाकुला श्रुति स्थगयति' इति । अत्र हरिपदेन दक्षिणनयनस्य सूर्यात्मकत्वं तन्निर्मलनेन सूर्यास्तमयस्तेन पद्मसङ्कोचस्ततो ब्रह्मणस्स्थगन तस्मिन्सति गोपनीयाङ्गस्यादर्शनेनानिर्यन्त्रण निधुवनविलम्बितमिति सम्बद्धसम्बन्धानि द्योत्यन्ते ।

प्रश्न १३—व्यञ्जनाविषये वेदान्तिवेद्याकरणानां मतमनूद्य खण्डयत ।

उ० १३—वेदान्तिनस्तु—क्रियाकारकादिपुरस्कारेण शब्दानां प्रवृत्तिर्धर्मधर्मिभावमपुरस्कृत्य न सम्भवति, धर्मधर्मिभावश्च प्रपञ्चगोचरो वा स्याद्, ब्रह्मगोचरो वा । नाद्य प्रपञ्चस्य वाध्यत्वात् (ससारस्य मिथ्यात्वेन धर्मधर्मिभावश्च न सम्भवति), नान्त्य ब्रह्मणो धर्मशून्यत्वात् । अतः पदपदार्थविभागमन्तरेणैव 'सत्यं विज्ञानमि' यादि वाक्यमखण्डमेवाऽखण्डब्रह्मवाचकमित्यातिष्ठन्ते । अतस्तन्मतानुसारेण प्रतीयमानेऽपि वाच्यस्य शक्तिरेव (पदपदार्थविभागमन्तरेणैव सत्यज्ञानमनन्त ब्रह्मे'त्यादि महावाक्यमखण्डमेव अखण्ड ब्रह्म बोधयति इति वेदान्तमतानुसारेण व्यङ्ग्येऽपि वाक्यगम्ये वाक्यस्य वाच्यस्य वा शक्तिरेवेति पूर्वपक्षः) इत्यपि न वाच्यम् । यतो व्यवहारमार्गं तैरपि पदपदार्थरूपनाऽवश्यमङ्गीकर्तव्या । व्यवहारे तेषां भट्टनयस्वीकारात् । यदि च पदार्थरूपना अविद्यादशायामपि नाङ्गीक्रियते, कुतस्तर्हि व्युत्पत्ताऽव्युत्पन्नविभागव्यवहारः ? वाच्यार्थ एव

वाक्यस्य सङ्केतग्रहमाधित्वेति चेत् । वाक्यार्थस्यापूर्वत्वेनाऽऽनन्त्यात्तत्र सङ्केतग्रह-
स्याशक्यत्वात् । अविद्यामार्गतिरस्कारे च कथमखण्डयोरपि वाच्यवाचकभाव ।
पारमार्थिकभेदाभावात् । तस्मात् तन्मतेऽपि विध्यादिव्यङ्ग्य एव ।

प्रश्न १४—व्यञ्जनाविषये महिमभट्टमतमनूद्य खण्डयत ।

उ० १४—महिमभट्टास्तु—न तावदसम्बद्ध एव वाक्याऽप्रतीयते, सर्वस्मात्सर्वो-
पलब्धिप्रसङ्गात् । सम्बन्धाच्च व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावो भवन्नानियताद्भवतीति प्रति-
वद्धरूपादेव भवतीत्याख्येयम् । सम्बद्धोऽप्यर्थो न स्वाधिकरणत्वेनाऽज्ञाते व्यङ्ग्य
प्रतिपादयति, सर्वत्र तत्प्रतीतिप्रसङ्गात् एवञ्च व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावोऽनुमेयानुमापक-
भाव एव पर्यवसन्न । यतो व्याप्तत्वेन सकल्पपक्षनिष्ठत्वेन च सपक्षसत्त्वविपक्षा
सत्त्वपक्षसत्त्वलक्षणरूपत्रयवतो लिङ्गाद्विज्ञानमेवानुमानम् । तदेतदुक्तम्—‘अनुमान
यत्तद्रूप’ इति (अनुमित्यात्मको व्यङ्ग्यव्यञ्जकभाव पर्यवस्यति) तेनानुमानेन
रूप्यते न स्वतिरिक्त्या व्यक्त्येति तस्यार्थः । एवमनुमानादेव व्यङ्ग्यप्रतीतिः ।
तथाहि—‘भ्रम धम्मिज०’ इति प्राकृत पद्यम् । ङायास्तु ‘भ्रम धार्मिक विश्रब्ध स
शुनकोऽद्य मारितस्तेन । गोदानदीकच्छकुञ्जवासिना दत्तसिंहेन’ इति । सङ्केतनि-
वेतनीभूत गोदावरीनिकुञ्ज पुष्पावचयादिहतो कदाचिःसञ्चरतो धार्मिकस्य
निवारणायाऽविनयवत्या इयमुक्तिः । तदत्र निकुञ्जवासिसिंहकृतया शनिवृत्त्या गृहे
भ्रमणविधिर्वाच्य एव निकुञ्जभ्रमणायोग्यतानुमित्यै प्रभवति (अत्र गृहे शनि-
वृत्त्या भ्रमण विहित गोदावरीतीरे सिंहोपलब्धेरभ्रमणमनुमापयति) यद्यद्भीरु-
भ्रमण तत्तद्भयकारणनिवृत्तुपलब्धिपूर्वकम्, निकुञ्जे च सिंहोपलब्धिरिति व्यापक-
विद्ब्रह्मोपलब्धौ पर्यवसानात् । अत्र भीरुभ्रमणस्य व्यापिका भयकारणाभावोपलब्धिः,
तद्विरुद्ध भयकारणम् तदुपलब्धि (अनेन व्यतिरेकव्याप्तिर्दशिता भवति, तथा च
‘गोदावरीतीरे भीरुभ्रमणाऽयोग्य सिंहवत्त्वाद् यत्रैव तत्रैव यथागृहम्’) अनुमान
चैव ‘गोदावरीनिकुञ्जं श्वभीरुभ्रमणायोग्य सिंहवत्त्वाद् । अत्रोच्यते—श्वभीरोर
वीरस्वभावस्य भ्रमणायोग्यत्वमत्र साध्यम्, वीरस्वभावस्य वा, विशेषोदासीन्येन
तत्सामान्यस्यैव वा । आद्ये व्यभिचारः, तादृशस्यापि प्रभोगुरोर्वा निदेशेन,
प्रियानुरागेन, निधिलाभादिशङ्कया वा तत्र भ्रमणदर्शनात् । अत एव नान्योऽपि ।
मध्यमे तु विरोधः, स्पर्शादिशङ्कयाऽवैरूपेयत्तया वा श्रुतो विभ्यतोऽपि मृगयादि
कुतूहलेन सिंहवद्देशे वीरस्य भ्रमणदर्शनात् । किञ्चान्न पक्षे सिंहसद्भावो न मानान्त-

रेणावधारितः किन्तु पुंश्रुलीवाशयादवगतः । न च तद्वचनं निष्पापकम्, अपेक्ष समं सम्बन्धानियमादित्पनिष्पत्तयुक्तसिद्धिः । एवं 'निःशेषव्युत्पन्नदने'त्यादी चन्दन-
व्यवनादीनि उपभोगम्यञ्जकतयोपात्तानि । न च तानि तद्व्याप्यानि कारणम्-
रतोऽपि सम्भवात् । अत एवात्र स्नानकार्यत्वेनोपात्तानि । अतोऽनैकान्तिकस्य
कथमनुमितिः स्यात् । ननु इत्यत्रिपि कथं ? तैरिति चेत् अधमपदमादित्यादिति
ग्रूमः । अस्माकमपि तत्साहित्येनानैकान्तिकताम्यत्रिरेक इति चेद्, भवेदप्येवं
यद्यप्यस्य प्रमाणावधारितं भवेत्, न श्येवमस्ति । इत्यत्रिपि कथं तादृशाङ्ग-
दिति चेद्, धिङ् मूर्ध्, इत्यङ्गनायां न स्यात्तेनापि पद्यमन्ताया निर्धारणमत्रं रिगु
सम्भावित्वात्प्येवंविधादेवंविधोऽर्थः प्रतीयत इति मूर्च्छाभव ।

इति पद्यमोक्षामः ।

अथ षष्ठ उल्लासः

प्र० १—ग्रन्थसन्दर्भपुर सरं व्याख्यायन्तां निम्नोद्धृतपद्यानि—

रूपकादिरलङ्कारस्तस्यान्यैर्वहुधोदित ।

न कान्तमपि निर्भूषं विभाति वनिताननम् ॥

रूपकादिमलङ्कारं बाह्यमाचक्षते परे ।

सुपां तिङां च व्युत्पत्तिवाचां बाञ्छन्त्यलङ्कृतिम् ॥

तदेतदाहु सौशब्द्यं नार्थन्युत्पत्तिरीदृशी ।

शब्दाभिधेयालङ्कारभेदादिष्टं द्वयं तु न० ।

उ० १—यद्यपि शब्दचित्रार्थचित्ररूपभेदद्वय प्रथमोह्लासे एव दर्शितम्, तत्प्रभेदाश्चालङ्कारप्रभेदप्रदर्शनेनैव दर्शिता भविष्यन्ति' इति न कश्चिदस्ति तत्र प्रदर्शनीयम्, तथापि प्रदर्शितभेदद्वयमेव तावदनुपपन्न शब्दार्थालङ्कारयोरन्योन्यनैरपेक्षेणानुपलम्भात् । तत्राहु -शब्दार्थालङ्कारयोरेकैकमात्रावस्थानपुरस्कारेण नाप्यविभाग किन्तु प्राधान्यपुरस्कारेण । तथा च प्रथमोह्लासे 'स्वच्छन्दोच्छलित' इति पद्ये नद्यन्तराधिक्यरूपेण व्यतिरेकालङ्कारेणार्थस्य चित्रत्वम् 'विनिर्गतमि'त्यादौ च मानमात्ममन्दिरात् इति मकारस्यासकृदावृत्त्या वृत्त्यनुप्रासेन शब्दस्य चित्रत्वमस्ति तथापि तत्र काव्ये चित्रार्थशब्दयोश्चित्रौ च तावर्थशब्दौ च तयो गुणत्वेन प्राधान्येन चावस्थानम्—तदुक्तं न तु शब्दचित्रेऽर्थस्याचित्रत्वम् अर्थचित्रे च शब्दस्य' इति । अतः पूर्वोक्तोदाहरणद्वये 'प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ती'ति न्यायेनात्र शब्दचित्रमर्थचित्र क्रमेणावगन्तव्यम् । तत्र प्रामाणिकानां वैमत्यं प्रदर्शयति—रूपकादिरित्यादिना । शब्दालङ्काराणामर्थालङ्काराणां च समत्कारप्रयोनकत्वे प्रामाणिकसम्भतिमाह—तस्य काव्यस्य रूपकादि रूपकोपमादिरेव (अर्थालङ्कार एव) अलङ्कार अन्यैः कश्चिदालङ्कारिकै बहुधा बहुप्रकार उदित उक्त । अर्थस्य विभावादिरूपस्य रसव्यञ्जकत्वेनार्थनिष्ठो रूपकादिरेवालङ्कारमुल्यस्य रसादेरुत्कर्षकत्वात् । शब्दालङ्काराणां तु विभावाद्युपनयनमात्रप्रयोजकशब्दधर्मतया न मुल्यालङ्कारत्वम्, तत्र व्यतिरेकदृष्टान्तमाह—'न कान्तम्' इत्यादि । यथा वनिताया आननं मुखं कान्तमपि सलावण्यमपि निर्भूषं निर-

लङ्कारं सत् न विभाति नाह्लादाय पर्याप्तं तथा शब्दार्थशरीरं (काव्यस्य) सगुणमपि निरलङ्कारं न विभाति । विभावादित्वेन प्राप्तानामर्थानामेव रसत्वमिति तेषां परिष्करणमुचितम् । अर्थं प्रत्याप्योपहीणानां शब्दानामलङ्कारस्यानादरणीयत्वात् । द्वितीये पद्ये 'रूपकादिमि'त्यादिना सार्धपद्येन 'शब्दालङ्कारपुत्रादरणीयो न स्वर्थालङ्कारः' इति केषाञ्चिदालङ्कारिकाणां मतमाह । परेऽन्ये (केचिदालङ्कारिकाः) रूपकादिमर्थालङ्कारं घातं काव्यार्थप्रतीत्युत्तरवर्तिनीम् आचक्षते कथयन्ति । शब्दश्रवणानन्तरं शब्दालङ्कारेण चित्ते आकृष्टे अर्थप्रतीत्यनन्तरं हि रूपकाद्यनुसन्धानमिति तेषां बाह्यत्वम् । यतस्ते सुपां तिङां सुवन्तानां तिङन्तानां च पदानां व्युत्पत्तिं विशेषेणानुप्रासादिरूपेणोत्पत्तिं (विशेषेण उत्पत्तिः व्युत्पत्तिः) संनिवेशं वाचामलङ्कृति शब्दालङ्कारं बाह्यन्ति अत्यन्तोपादेयत्वेनाभिलपन्तीत्यर्थः । तस्या पृथालङ्कृतित्वे हेतुमाह—तदेतदाहुरिति । सौशब्धं शोभनशब्दस्य काव्यस्य शोभनत्वं स्वत एव शब्दालङ्काराणां चमत्कारित्वमेव । अर्थव्युत्पत्तिः अर्थालङ्कारः नेदशी न शब्दवत् स्वतश्चमत्कारिका अपि तु विभावाद्युत्कर्षमुखेनैवेत्यर्थः । शब्दैरभिव्यज्यमानानामास्वादानां विभावादिभिरर्थैरपचायनम् ते च (शब्दाश्च) माधुर्यादिव्यञ्जकवर्णघटितानुप्रासादिमत्तया रचिता एव तद्व्यञ्जने प्रभवन्ति तेन शब्दालङ्काराणामावरयकता पश्चाद्भवानामर्थालङ्काराणामकिञ्चित्करता तैर्विनापि शब्दालङ्कारैरास्वादानामभिव्यक्तेः । तदेवाह बाह्यमिति । 'आस्वोदोत्पत्तिदशायां तदनुपलम्भात्' । इति । अधुना 'शब्दाभिधेये'त्यादिना स्वसिद्धान्तमाह ग्रन्थकृत् । अभिधेयः अर्थः । यद्वा अभिधेयः प्रतिपाद्यः तेन लक्ष्यव्यङ्गयोरपि सङ्ग्रहः । 'तु' शब्दः पुनरर्थः । तथा च नः अस्माकं तु शब्दाभिधेयालङ्कारभेदात् शब्दार्थालङ्कारयोर्भेदात् द्वयं शब्दार्थालङ्कारयुगलम् इष्टम् अभिमतमित्यर्थः । इदमत्राकृतम् । नहि शब्दे स्वरूपेणालङ्कारनिरर्थकेऽपि तदापत्तेः । नाप्यर्थं सर्वार्थसंश्लेषेण तदापत्तेः । किन्तु शब्दबोधितेऽर्थेऽर्थबोधके शब्दे च चित्रता । अत एव द्वे काव्ये तेन द्वयोरप्यास्वादोपकारकत्वस्य सहृदयैकवेद्यत्वात् कविसंरम्भगोचरत्वाच्च द्वावप्यलङ्कारौ । इति ।

इति पद्योक्तासः ।

अथ सप्तमोह्यासः

प्रश्न १-दोषसामान्यस्य लक्षणं प्रतिपाद्य सोदाहरणान् सोपपत्तिकान् पदगतान् दोषान् प्रतिपादयत ।

उत्तरं १-‘उद्देश्यप्रतीतिविघातको दोष’ इति दोषसामान्यस्य लक्षणम् । षोडश पददोषा सन्ति । श्रुतिकटु १ श्रुतौ कटु यद् भवति तत् श्रुतिकटूच्यते । यथा-‘अनङ्गमङ्गले’त्यादिपद्ये ‘कार्तार्थ्यम्’ इति पदश्रवणे कटु विद्यते । च्युतससृत्ति २ व्याकरणलक्षणहीन यद् भवति तत् पद च्युतससृत्तीयुच्यते । यथा-‘पुत-म्भन्दविपद्ये’या’दिपद्ये ‘अनुनाथते’ इति पद ‘आशिपि नाथ’ इति वार्तिकविरद्धत्वाच्च्युतससृत्ति । अप्रयुक्तम् ३ तथा पठितमपि कविभिर्नाहतम् । यथा-‘यथायदास्त्राचार’ इत्यादिपद्ये ‘दैवत शब्द पुंसि पठितोऽपि यथा ‘दैवतानि पुंसि वा’ इत्यत्र पुंसि कविभिर्न प्रयुज्यते । असमर्थम् ४ शक्तिरहित, यस्मिन्नर्थे पठितस्त प्रतिपादयितुमशक्तम् । यथा-‘तीर्थान्तरेषु घ्राणेन’ इत्यत्र ‘हन्ति’पदम् । हन्धाहुर्गम नार्थे पठितोऽपि तदर्थप्रतिपादनेऽशक्त । निहतार्थम् ५ उभयार्थमप्रसिद्धेऽर्थे प्रयुक्तम् । ‘यावत्करसार्द्र’ इत्यत्र ‘शोणित’शब्द उज्ज्वलीकृतरूपेऽर्थे निहतार्थ । अनुचितार्थम् ६ ‘तपस्विभिर्या’ इत्यत्र पशुपद कातरताभिव्यञ्जकवादनुचितार्थम् । निरर्थकम् ७ पादपूरणमात्रप्रयोजनकम् । यथा-‘उत्पुल्लकमलकेसर’ इत्यत्र ‘हि’ पदम् । अवाचकम् ८ यथा-‘अवन्ध्यकोपस्ये’या’दिपद्ये ‘जन्तु’पदमदातर्यर्थं प्रयुक्त परन्तु तदर्थं जन्तुपदस्य शक्तिरेव नास्ति । अश्लीलम् ९ धीरस्यास्तीति श्रीलक्ष्मिणादित्वान्मत्वर्थीयो लक्ष्प्रयय । रलयोरभेदात् श्लील, न श्लीलम् अश्लीलम् । अधना ध्रिय लातीति श्रीलम् । स त्रिविधो व्रीडाजुगुप्साऽमङ्गलत्रयभक्तत्वात् । ‘साधन सुमहद् यस्य’, ‘लीलातामरसाहत’ ‘मृदुपवनविभिन्न’ इत्यादीनि क्रमेणोदाहरणानि बोध्यानि । उक्तेषु त्रिपदाहरणेषु साधनवायुविनाशशब्दा व्रीडादिव्यञ्जका । सदिग्धम् १०-यथा-‘आलिङ्गितस्तत्र भवान्’ इत्यत्र वन्द्यामिति पदे वन्दीभूतायामुत वन्दनीयामिति सशय । अप्रतीतम् ११-यत्रेवले शास्त्रे प्रसिद्धम् । यथा-सम्परज्ञानेत्यादिपद्ये आशयशब्दो वासनार्थो योगशास्त्रादावेव प्रयुक्त । ग्राम्यम् १२ लोके प्व प्रसिद्धम् । यथा-राकाविभावरित्यादिपद्ये कन्-

पदम् । नेयार्थम् १३ रुद्धिं प्रयोजन विना शक्यसम्बन्धमात्रेणाशक्यार्थोपस्थापनम् । यथा—‘शरत्कालसमुद्भासि’ इत्यत्र चपेटापातनेन निजितत्वं लक्ष्यते । क्लिष्टम् १४ यतोऽर्थप्रतीतिर्व्यवहिता । यथा—अत्रिलोचनसभूतेत्यादिपद्येऽत्रिलोचनसभू तस्य चन्द्रस्य ज्योतिरुद्गमनेन भासिभि कुमुदैरित्यर्थो व्यवहितत्वात् क्लिष्ट । अविमृष्टविधेयाशम् १५ अविमृष्ट प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयाशो यत्र तत् । यथा—मूर्धामुद्बृत्तकृत्त्यादिपद्ये मिथ्यामहिमस्व नानुवाचमपि तु विधेयम् । विरुद्धम तिकृत् १६ विरुद्धा चासौ मतिश्च, ता करोतीति विरुद्धमतिकृत् । यथा—न व्रस्त यदि नाम भूतकरणेयादिपद्ये भवानीपतिशब्दो भवान्या पत्यन्तरे प्रतीतिं करोति । भवस्य स्त्री भवानी तस्या पतिरिति रीत्या भवानीपतिशब्द यद्दत्तपत्या पतिरिति वत् पत्यन्तरप्रतीतिं करोति । एषु प्रारम्भिकाद्योदश दोषा केवलपदगता समासगताश्च अन्ये क्लिष्टादयश्चयस्तु समासगता एव ।

प्र० २—पदांशदोषान् सोदाहरणान् प्रतिपादयत ।

उ० २—श्रुतिकटु—‘तद् गच्छ सिद्धयै’ अत्र ध्यै, व्यै इति कटु । ‘यथाप्सरो- विभ्रम इत्यादिपद्ये’ मत्ताशब्द स्त्रीवार्थं निहतार्थं । आदावञ्जनपुजेत्यादिपद्ये दशा- मिति बहुवचन निरर्थकम् । चापाचार्यस्त्रिपुरविजयीत्यादिपद्ये विज्ञेय इति कृ-य प्रत्यय क्तप्र-ययेच्चाचक । ‘अतिपेलवमतिपरिमितवर्णम्’ ‘य पूयते’ ‘विनयप्रण यैककेतनम्’ एषु पेलवपूयप्रेतशब्दा क्रमेण ऋडादिव्यञ्जका । ‘कस्मिन् कर्मणि’ इत्यादिपद्ये किं पूर्वं साधु उत साधुषु चरतीति सन्देह । किमुच्यतेऽस्येत्यादिपद्ये वच शब्देन गी शब्दो लक्ष्यते ।

प्र० ३—साधारणान् वाक्यगतान् दोषान् सोदाहरणान् प्रतिपाद्या- साधारणान् वाक्यगतान् सोदाहरणान् दोषान् प्रतिपादयत ।

उ० ३—च्युतसंस्कारमसमर्थं निरर्थकञ्चेति त्रीन् दोषान् विहाय त्रयोदश दोषा पूर्वमुक्ता वाक्येऽपि भवन्ति । ‘सोऽप्यैष्ट’, ‘स रातु’ ‘सायकसहायराहो’ ‘कुविन्द- स्वम्’ ‘प्राभ्रभ्राड्’ ‘भूपतेरुपसर्पन्ती’ ‘तेऽन्यैर्वांन्तम्’ ‘पितृवसतिमह मज्जामि’ ‘सुरालयोद्भासपर’ ‘तस्याधिमात्रोपायस्य’ ‘ताम्बूलमृतगहोऽयम्’ ‘वस्त्रवैदूर्यचरणै’ ‘धमिल्लस्य न कस्य’ ‘अपाङ्गसंसर्गितरङ्गितम्’ ‘ध्रितत्तमा रक्तमुच’ इत्यादिषु

अप्रयुक्त-निहतार्थं-अनुचितार्थं-अवाचक ऋडा-जुगुप्सा अमत्रलाश्लील-

सन्दिग्ध-अप्रतीत-ग्राम्य-नेयार्थ-क्लिष्ट-अविमृष्टविधेयाश-विरुद्धमतिवृद्धोपा-
क्रमेण बोध्या ।

प्रतिकूलवर्णम् १ रसप्रतिकूला यत्र वाक्ये वर्णा भवेयुस्तत्, यथा-‘अकुण्डो-
क्कण्डया’ इत्यत्र । उपहतलुप्तविसर्गम् २ ३ उपहत उत्व प्राप्तो लुप्तो वा विसर्गो
यत्र तत्, यथा ‘धीरो विनीत’ इत्यादौ । विसन्धि ४ विश्लेष, सन्धौ अश्ली
ल व, सन्धौ कष्टता वा ‘तत उदित उदारहारहारि’ ‘वेगादुद्धीय गगने’ ‘उर्व्यसा
वन्न तर्वाली’ इत्यादीनि क्रमेण विसन्ध्युदाहरणानि हतवृत्तम् ५ इत वृत्त यत्र
तत्-लक्षणासुरणेऽप्यध्वयम्, न प्राप्तो गुरुभावोऽन्ते लघुना यत्र तत्, रसान
नुगुण वेति त्रिविध हतवृत्तम् । यथा—‘अमृतममृतम्’ इत्यादिपद्ये हरिणीहृन्द
तस्मिंश्च प्रतिपाद् पद्याचरे यतिरुचिता । परन्त्वत्र चतुर्थपादे ‘हा’ इति पद्याचरे
परपदानुसन्धानापेक्षत्वेन यतिभङ्गादध्वयत्वम् । ‘विकसितसहकारतारहारि’ अत्र
हारिशब्दोऽप्राप्तगुरुभावान्तलघुरस्ति । ‘हा नृप हा बुध’ इत्यादौ हास्यानुकूल
दोधकवृत्त विपरीतम् । न्यूनपदम् ६ ‘तथाभूता दृष्टा’ इत्यत्रास्माभि ‘खिले’
इत्यस्मात् पूर्वमित्यमिति च न्यूनम् । अधिकपदम् ७ यथा—‘स्फटिकाकृतिनि
मल’ इत्यत्राकृतिशब्द । कथितपदम् ८ ‘अधिकरतलतल्पम्’ इत्यादौ लीला-
शब्द । पत-प्रकर्षम् ९ पतन् हसन् प्रकर्ष उत्कर्षो यत्र वाक्ये तत् । अलङ्कारकृ-
तस्य बन्धकृतस्य वा प्रकर्षस्य यत्रोत्तरोत्तर पात । ‘क क कुत्र न’ इत्यादिपद्ये
यथा । समासपुनरात्तम् १० समासमथ च पुनरात्तम् । यथा—‘त्रेङ्कार स्मरका
मुंक्तस्य, इत्यत्र तनोतु व’ इति समासमेव वाक्य नवेत्यादिविशेषणेन पुनरपा-
दीयतेऽत समासपुनरात्तम् । द्वितीयार्धगतैकवाचकशेषप्रथमार्धम् ११ द्वितीयार्ध
गतमेक वाचक शेषम् अवशिष्ट यस्य तादृश प्रथमार्धं यत्र वाक्ये । यथा—‘मत्सु
णचरणपातम्’ ‘भू सदभां’ तत् तस्मात् मसृणचरणपात गम्यताम्’ इति वाक्य
द्वितीयार्धगतेन तदित्यनेन पूर्यते । अभवन्मतयोगम् १२ अभवन् मत (इष्ट)
योग (सम्बन्ध) यत्र । यथा—‘त्वमेवसौन्दर्या’ इत्यादौ यदित्यत्र तदिति
तदानीमित्यत्र च यदिति वचन नास्ति । अनभिहितवाच्यम् १३ अवश्यवक्तव्य
मनुक्त यत्र । यथा—‘त्वयि निचद्मरेरि’त्यादौ अपराधस्य लवमपीति वाच्यम् ।
अस्थानस्थपदम् १४ अस्थानेऽयोग्यस्थाने तिष्ठतीति अस्थानस्थम् । अस्थानस्थ
पद यत्र । यथा—‘प्रियेण सप्रथ्य’ इत्यादिपद्ये ‘काचिन्न विजहौ’ इति वाच्यम् ।

अस्थानस्यसमासम् १५ यथा—‘अद्यापि स्तनशैलदुर्गाविषये’ इत्यादिपद्ये ऋद्रस्य चन्द्रमम उच्चैः समासो न कृतः कवेरुच्चैः तु कृतः । संकीर्णम् १६ यत्र वाक्यान्तरस्य पदानि वाक्यान्तरमनुप्रविशन्ति । यथा—‘किमिति न परयसि कोपम्’ इत्यादौ पादगतं बहुगुणं हृदयनाथं किमिति न परयसि इमं कष्टे गृहानेत्यादिकं बोध्यम् । गर्भितम् १७ यत्र वाक्यस्य मध्ये वाक्यान्तरमनुप्रविशति । यथा—‘लभं रागावृताङ्गया’ इत्यादौ ‘विदितं तेऽस्तु’ एतत् प्रयोजनं विनैव गर्भितं कृतम् । प्रसिद्धिहृतम् १८ प्रसिद्धिमतिश्रान्तम् । ‘मञ्जिरादिषु रणितप्रायं पक्षिषु च कृत्रित-प्रमृति । स्तनितमणितादि सुरते मेघादिषु च गर्जितप्रमुखम्’ ॥ इयं प्रसिद्धिबोद्ध्या । यथा—महाप्रलयनास्तेत्यादौ ‘मिहनादे रवः’ । भग्नप्रक्रमता १९ भग्नः प्रक्रम-प्रस्तावो यत्र तस्य भावः । यथा—‘गाहन्तां महिषा’ इत्यादिपद्ये गाहन्तानिति कर्तृतिष्ठः प्रक्रमात् क्रियन्तानित्यत्र तद्भङ्गः । अक्रमः २० अविद्यमानः क्रमो यत्र यथा—‘लभं रागावृताङ्गया’ इत्यादौ ‘इति ध्यानयोगात्’, इति वाच्यम् । अमत्-परार्थम् २१ अमत्तः प्रकृतविरुद्धः परार्थो यत्र । यथा—‘राममन्मथशरेण, इया-दिपद्ये तादकामरणप्रकरणे बीभन्सरसे विरुद्धस्य शृङ्गारस्य व्यञ्जकोऽपरोऽर्थः ।

प्र० ४—अर्थदोषान् प्रतिपाद्योदाहरणेषु सङ्गमयत ।

उ० ४—त्रयोविंशतिर्यथोपाः सन्ति । अपुष्टः १ मुत्पार्यानुपकारी यथा—अतिविततगगनसरणीत्यादिपद्ये अतिविततत्वादयो मुत्पार्यं नोपकुर्वन्ति । कष्टः २ दुरूहः । यथा—सदा मध्ये यासामित्यादौ यामां कविरुचीनां मध्ये सुकृतारवि-चित्रमध्यमात्मकत्रिमाणां भारती चमत्कारं वहति ताः गम्भीरकाव्यपरिचिताः कथमितरकाव्यवत् प्रसन्ना भवन्वित्यादिरर्थो दुरूहः । व्याहृतः ३ पूर्वं कस्यचि-दपकर्षमुत्कर्षं वा प्रतिपाद्य पुनस्तदन्यथाकरणम् । यथा—‘जगति जयिनस्ते ते अत्र यं माधवप्रतीन्दुकलादयस्तुच्छप्रायाः स माधव एव मालत्यामुत्कर्षार्थं चन्द्रि-कात्वमारोपयति । पुनरुक्तः ४ शब्देन ज्ञातः पुनस्तेनैव प्रतिपादितः । यथा—अश्रुज्वालावलीतेत्यादौ चतुर्थपादवाक्यार्थः पुनरुक्तः । दुष्कर्म ५ दुष्टं अनुचितः क्रमो यत्र । यथा—भूपालरत्नोद्यादौ मातङ्गस्य प्राङ्निर्देशो दुष्कर्मः । ग्राम्यः ६ ग्रामे भवः । यथा—‘भवपिति यावदयं निकटे जन’ इत्यत्र रिरंसायाः स्पष्टकथनम् । सन्दिग्धः ७ यथा—मा-मर्थमु-सार्थेत्यादिपद्ये प्रकरणाद्यभावात् सन्देहः । निर्हेतुः ८ निष्क्रान्तो हेतुरस्मात् हेतुरहित इत्यर्थः । यथा—‘शृङ्गीतं येनाम्नाः’ इत्यादि-

एते शस्त्रत्यागे हेतुर्न गृहीत । प्रसिद्धिविरुद्ध ९ यथा—'इदं ते केनोक्तम्'
इत्यत्र कामस्य चक्र लोकेऽप्रसिद्धम् । विद्याविरुद्ध १० यथा—सदा ज्ञात्वा निशी
थिन्यामित्यादौ ग्रहोपरागादिकं विना रात्रौ ज्ञान धर्मशास्त्रे निषिद्धम् । अनवी
कृत ११ एकप्रकारेणैव निर्दिष्ट । यथा—'प्राप्ता श्रियः सकलकामदुःखास्तत
किम्' इत्यादौ ततः किमिति न गवीकृतम् । सनियमपरिवृत्त १२ सनियमं येन
वक्तुमुचितं अनियमत्वेनोक्तं । यथा—यत्रानुद्धितार्थमेवेत्यादौ 'छायामात्रम
णीकृताश्मसु मणेस्तस्याश्मत्तैवोचिता' इति वाच्यम् । अनियमपरिवृत्त १३ अ
नियमत्वेन वक्तुमुचितो नियमत्वेनोक्तः । यथा—वक्त्रामभोनमित्यादौ 'शोण
एव' इति नियमो न वाच्यः । विशेषपरिवृत्त १४ विशेषेण वक्तुमुचितोऽपि
सामान्येनोक्तः । यथा—श्यामा श्यामलिमानमानयते यादौ 'ज्योत्स्नाम्' इति
श्यामाविशेषो वाच्यः । अविशेषपरिवृत्त १५ सामान्येन वक्तुमुचितोऽपि विशेषे
पेणोक्तः । यथा—कल्लोलवेहितदृषदित्यादौ 'एकेन किं न विहितो भवतः स नाम'
इति सामान्यं वाच्यम् । साकाङ्क्ष १६ अर्थित्वे प्रकटीकृतेऽपीत्यादौ स्त्रीरत्नम्
'उपेक्षितम्' इत्याकाङ्क्षति । अपदयुक्त १७ अपदे अस्थाने युक्तं सर्वम् । यथा-
आज्ञा शस्त्रशिक्षामणिप्रणयिनीत्यादौ 'स्याच्चेदेष न रावणः' इत्यत एव सामान्यम् ।
सहचरभिन्न १८ सहचरेभ्यः सहोच्चरितेभ्यो भिन्नं विनातीयं । यथा—श्रुतेन
बुद्धिरित्यादौ श्रुतादयः उत्कृष्टा व्यसनमूर्खत्वे च निकृष्टे । प्रकाशितविरुद्ध १९
प्रकाशितं विवक्षितार्थाद् विरुद्धोऽर्थो येन । यथा—'एष रागावृताङ्गवेत्यादौ
विदितं तेऽस्तिवत्यनेन श्रीस्तस्मादपसरतीति विरुद्धं प्रकाशयते । विध्ययुक्त २०
यत्र विधानं युक्तं न भवेत् । यथा—'प्रयत्नपरिवोधित' इत्यादौ शयितं प्रयत्नेन
वोच्यसे इति विधेयम् । अनुवादायुक्त २१ यात्रानुवादो युक्तो न भवेत् । यथा-
'अरे रामाहस्ताभरण' इत्यादौ 'विरहिप्राणदमन' इति नानुवाच्यम् । त्यक्तपुन
स्वीकृत २२ 'लग्नं रागावृताङ्गया' इत्यादौ विदितं तेऽस्तिवत्युपसंहृतोऽपि तने
त्यादिना पुनरुपात्तः । अश्लील २३ यथा हन्तुमेव प्रकृतस्येत्यादौ पुरुषलिङ्ग
स्यापि प्रतीतिः ।

प्रश्न ५—सोदाहरणा रसदोषा लेख्या ।

उ० ५—रसदोषास्त्रयोदश सन्ति । व्यभिचारिणो, रसस्य, स्यापिभावस्य च
स्वशब्देनोक्तौ क्रमेण त्रयो दोषा । 'सञ्जीवा दयितानने' 'तामनङ्गजयमङ्गल-

श्रियम्' 'संप्रहारे प्रहरणैः' इत्यादीनि क्रमेणोदाहरणानि ज्ञेयानि । अनुभावस्य कष्टकल्पनया व्यक्तिः ४ । यथा—कर्पूरधूलिधवलेत्यादौ उद्दीपनालम्बनरूपः शृङ्गारयोग्या विभावा अनुभावपर्यवसायिनः स्थिता इति कष्टकल्पना । विभावस्य कष्टकल्पनया व्यक्तिः ५ यथा परिहरति रतिमित्यादौ रतिपरिहारादीनामनुभावानां करुणादावपि संभवात् कामिनीरूपो विभावो यत्नतः प्रतिपाद्यः । प्रति-कूलविभावादिग्रहः ६ प्रसादे वर्तस्वेत्यादौ शृङ्गारे प्रतिकूलस्य शान्तस्यानित्य-ताप्रकाशनरूपो विभावस्तत्प्रकाशितो निर्वेदश्च व्यभिचारी उपात्तः । दीप्तिः पुनः पुनः ७ यथा कुमारसम्भवे रतिविलापे । अकाण्डे प्रथमम् ८ अकाण्डे अनवसरे रसस्य प्रथमं विस्तारः । यथा—वेणीसंहारे द्वितीयेऽङ्केऽनेकवीररूपे प्रवृत्ते भानु-मत्या सह दुर्योधनस्य शृङ्गारवर्णनम् । अकाण्डे छेदः ९ यथा—वीररहिते द्वितीयेऽङ्के राघवभार्गवयोर्धाराधिरूढे वीररसे, 'कङ्कणमोचनाय गच्छामि' इति राघवस्योक्तौ । अङ्गस्याप्यतिविस्तृतिः १० यथा हयग्रीववधे हयग्रीवस्य । अत्रिनोऽ-ननुसंधानम् ११ यथा रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के वाभ्रव्यागमने सागरिकाया विस्मृतिः । प्रकृतिविपर्ययः १२ दिव्यादिव्यदिव्यादिव्यभेदात् प्रकृतयस्त्रिविधाः सन्ति । तद्विपरीतवर्णनम् । यथा कुमारसंभवे शम्भोः शृङ्गारवर्णनम् । अनङ्गस्य रसानु-पकारकस्य वर्णनम् १३ यथा कर्पूरमञ्जर्यां नायिकया स्वात्मना च कृतं यसन्त-वर्णनमनादृत्य वन्दिवर्णितस्य राज्ञा प्रशंसनम् ।

प्रश्नः ६—के दोषाः कुत्रादोषाः कुत्र गुणाः कुत्र च दोषगुणर-हिताः ? इति सोदाहरणं लिखत ।

उ० ६—प्रसिद्धेऽर्थे निहंतुरदुष्टः । यथा—चन्द्रं गतेत्यादौ । अनुकरणे सर्वे दोषा अदोषाः । यथा—मृगचक्षुषमित्यादौ । अप्रयुक्तनिहतार्थं श्लेषादायदुष्टं । यथा—येन ध्वस्तमनोभवेनेत्यादौ । वक्त्राद्यौचित्यात् क्वचिद् दोषोऽपि गुणा भवति षच्चिन्न दोषो नापि गुणः । यथा—वैवाश्रणादौ यत्परि प्रतिपाद्ये च रौद्रादौ रसे व्यङ्ग्ये कष्टवं गुणः । 'दीधीङ्खेवीङ्मम' इत्याद्युदाहरणम् । नीरसे न गुणो नापि दोषः । यथा—तीर्णंभाणाङ्घ्रिपाणीन्' इत्यादौ । अर्क्षीलं मुरता-रम्भगोष्ठ्यां शमक्यासु गुणः । यथा—करिदस्तेनेत्यादि, उत्तानोऽष्टूनमण्डूके-त्यादि च । सन्दिग्धमपि वाच्यमहिम्ना क्वचिन्नियतार्थप्रतीतिरूपेण व्याजस्तुतिपर्य-वसायिणे गुणः । यथा—शृषुवार्तस्वरपात्रमित्यादौ । प्रतिपाद्यप्रतिपाद्ययोर्ज्ञेये

स्वयं परामर्शं वाऽप्रतीतं गुणं । यथा—‘आत्मारामा’ ‘पङ्क्तिद्वयाने’त्यादि । अधमप्रकृत्युक्तिषु प्राग्यो गुणः । यथा—पुष्पोत्करं कलमभक्तनिभमित्यादि । न्यूनपदं क्वचिद्गुणं क्वचिन्न गुणो नापि दोषः । गाढालिङ्गनेत्यादि, तिष्ठेत् कोप-वशादित्यादि च क्रमेणोदाहरणम् । अधिकपदं क्वचिद् गुणः । यथा—‘वद् वद् जित’ इत्यादौ कथितपदं एतानुप्रासे अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्ये विहितस्यानुवा-द्ये च । ‘सितकरकररुचिरविभा’ । ‘तदा जायन्ते गुणा’ । ‘जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणम्’ इत्यादीनि क्रमेणोदाहरणानि । पदं प्रकर्षं क्वचिद् गुणः, यथा—प्राग-प्राप्तेऽद्यादौ । समासपुनरासत्तं न क्वचिदोषः नापि गुणः । यत्र न विशेषणमात्रदानार्थं पुनर्ग्रहणमपि तु वाक्यान्तरमेव क्रियते । यथा—‘प्रागप्राप्तेऽद्यादौ । अपदस्य समासं क्वचिद् गुणः यथा—रक्षाशोकेऽद्यादौ । गभितमपि क्वचिद् गुणः । यथा—‘भवाभ्यपहस्तितरेख’ इत्यादि । क्वचित् सञ्चारिणं स्वपदोक्तावपि न दोषः । यथा—‘औत्सुक्येन कृतवरा’ इत्यादि । प्रकृतरसपरिपोषकृतो विरुद्धस्य सञ्चार्यादेर्वाध्यत्वेनोक्तिर्गुणावहा भवति । यथा—‘काकर्यं शकलचमण’ इत्यादौ ।

प्रश्न ७—रसयोर्विरोधपरिहारं कथं भवति ?

उ० ७—रसयोर्विरोधो द्विविधोऽस्ति दैशिकः कालिकश्च । ययोर्दैशिको विरो-धोऽस्ति तयोरेको भिन्नसम्यक् कार्यः । ययो कालिको विरोधोऽस्ति तयोर्मध्ये भिन्नो रसो निवेशनीयः । यथा वीरभयानकयोर्दैशिकविरोधोऽस्ति तस्माद् भयानकं शत्रुगतत्वेन वर्णनीयं । शान्तशृङ्गारयो कालिकविरोधोऽस्ति तत्रान्यो रसो मध्ये निवेश्य । यथा नागानन्दनाटकं शान्तस्य जीमूतवाहनस्य ‘अहो गीतम्’ ‘अहो वादित्रम्’ इत्यद्भुतमन्तर्निवेश्य मलयवर्तीं प्रति शृङ्गारो निवेश्य । किञ्च—विरुद्धोऽपि कश्चित् रसः प्रधानरसेन सह स्मर्यमाणश्चेत् न दुष्टः । साम्येन विवक्षितोऽथवा प्रधानरसोपकारको विरुद्धो न दुष्टः । ‘अथ रसनो-त्कर्षा—‘दन्तचतानि करजैश्च’—‘कामन्त्यं चतकोमलाङ्गुलिगलद्रुचै’ इत्या-दीनि क्रमेणोदाहरणानि ।

प्रश्न ८—‘यत्तदोर्नित्यं सम्बन्धं स्पष्टीक्रियताम् । अथवा ‘अपाङ्क-संसर्गि’ इत्यादिपद्ये योऽसाविति पदद्वयमनुवाद्यमानप्रतीतिकृत् कथम् ?

उ० ८—प्रकान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यच्छब्दोपादानं नापेक्षते । ‘कातर्यं केवला नीति’—‘द्वयं गतं समति’—‘उत्कम्पिणी’ इत्यादीन्पुदाहरणानि ।

एवमुत्तरवाक्ये गृहीतो यच्छब्दः पूर्ववाक्यानुगतस्य तच्छब्दस्योपादानं नापेक्षते । यथा—‘साधु चन्द्रमसि पुष्करैः’ इत्यादौ पूर्वं पठितस्तु यच्छब्दस्तच्छब्दोपादानं नूनमपेक्षते । कचिदनुपादानेऽपि सामर्थ्याद् द्वयमपि प्रतीयते । यथा—‘ये नाम केचिद्विह’ इत्यत्र य उत्पस्यते तत्प्रतीति गम्यते । एवञ्च ‘अपाङ्गसंसर्गि’ इत्यादिपद्ये यच्छब्दस्तच्छब्दानुपादानात् साकाङ्क्षः । न चादशशब्दोऽपि तच्छब्दार्थं प्रतिपादयतीति वाच्यम् ‘असौ मरुद्भुग्वित’ इत्यादौ तच्छब्दार्थप्रतीत्यभावात् । इतरथा ‘करवालकरालेत्यादौ ‘स’ इत्यस्यानर्थक्यं स्यात् । ननु ‘योऽविकल्पमिदमर्थमण्डलम्’ इत्यत्र यथा इदं शब्दस्तच्छब्दार्थमाह तथाऽदशशब्दोऽपि कथयितुमर्हतीति चेन्नात्रैव वाक्यान्तरेऽदसो ग्रहणं कार्यं न तु तत्रैव । यच्छब्दस्य समीपे स्थितस्तु प्रसिद्धिं परामृशति । यथा—‘यत्तदूर्जितमत्सुप्रमि’त्यादिपद्ये । न च ‘कल्याणानां स्वमसी’त्यादिपद्योऽविमृष्टविधेयांशोऽपरिहायो यच्छब्दस्यैकस्य निराकाङ्क्षत्वेऽपि द्वितीयस्य साकाङ्क्षत्वादिति वाच्यम्, यद्यदिति येन केनचिद्रूपेण स्थितं सर्वात्मकं वस्त्वाक्षिप्तं तथाभूतमेव तच्छब्देन परामृश्यते ।

प्रश्नः ९—अत्राकर्णनक्रियाकर्मत्वे कोदण्डं शरानित्यादिवाक्यार्थस्य कर्मत्वे कोदण्डः शरा इति प्राप्तम् । न च यच्छब्दार्थस्तद्विशेषणं वा कोदण्डादि । न च केन केनेत्यादिप्रश्नः । उपरितनं सन्दर्भं स्पष्टयत ।

उ० ९—अत्राभवन्मतयोगोदाहरणे ‘सङ्प्रामाङ्गणमारातेने’त्यादिपद्ये यदि कोदण्डादय आकर्णनक्रियाया कर्माणि तदा कोदण्डं शरानिति द्वितीया प्राप्नोति ‘कर्मणि द्वितीया’ इत्यनुशासनात् । यदि कोदण्डादीनां वाक्यार्थविधयाऽन्वयस्तर्हि ‘यो यो वीरः समायातः’ इत्यादिवत् ‘कोदण्डः शरा’ इति प्रथमा स्यात् कर्मत्वाद्यभावात् प्रातिपदिकार्थभावे प्रथमाविधानाच्च । ननु यच्छब्देन कोदण्डादिरेव प्रतीयते ततश्च यथा यच्छब्दात् तृतीया तथैव कोदण्डादितस्तृतीया युक्तैवेति चेन्न तथा सति कोदण्डादीनां पुनरुपादानं घटो घट इतिवत् व्यर्थं स्यात् । न च कोदण्डादेर्यच्छब्दार्थो विशेषणमथवा यच्छब्दार्थस्य कोदण्डादिविशेषणमिति वाच्यम्, आद्ये येन कोदण्डेन यत् शराः समासादितं तत् आकर्णयति वाक्यार्थपर्यवसानेन ‘केन कोदण्डेन के शराः’ इति विशेषाकाङ्क्षाया अनिवृत्तिप्रसङ्गः । कोदण्डेन येन यत् शराः समासादितं तदाकर्णयति द्वितीयकल्पेऽपि

पूर्वोक्त एव दोषः । ननु येन यदिति सामान्यतो बोधे केन केन किमिति विशेष-
प्रश्ने सति तच्छान्तर्यार्थं कोदण्देन शरा इत्याद्युक्तमिति चेन्न केन केनेति प्ररनाभावात् ।

प्रश्नः १०—‘नैऋतं पदं द्विः प्रयोज्यं प्रायेण’ इत्यस्य क आशयः ।

उ० १०—ननु भग्नप्रक्रमे तस्यैव शब्दस्य प्रयोगः कर्तव्य इति यदुक्तं तद्
वदतो व्याघातं नातिशेते तादृशस्थले कथितपदाङ्गीकारात्, इति चेन्नोद्देश्यप्रति-
निर्देश्यभिन्नस्थल एवैकपदप्रयोगनिषेधस्थाङ्गीकारात् । तद्विषये तस्यैव शब्दस्य,
सर्वनाम्नो वा प्रयोगं विना दोषाङ्गीकारात् । यथा—‘उदेति सविते’त्यादिपद्ये
उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभावसत्त्वात् तच्छब्दस्यैव पुनरुपादानम् । रक्तादिपदग्रहणे तु
अर्थान्तरतयेव प्रतिभासमानः प्रतीतिं स्थगयेदिति ।

इति सप्तमोऽङ्कासः ।

अथ अष्टमोल्लासः

प्र० १—गुणालङ्कारयोरन्यमतनिराकरणसहितं सलक्षणमन्तरं प्रतिपादयत ।

उ० १—ये प्रधानस्य रसस्य धर्मा सन्ति । यथाऽऽमन शौर्यादयो धर्मा सन्ति । ये च रसोत्कर्षस्य हेतुभूता । ये च रस विना नावतिष्ठन्ते ते गुणा इत्युच्यन्ते । शौर्यादयो धर्मा आमन एव नतु शरीरस्यैवमेव माधुर्यादयो रसस्यैव धर्मा न तु वर्णानाम् । ये शब्दाद्यद्वारेण समविन रस कदाचिदुपकुर्वन्ति न तु सर्वदा । यथा हारादय कण्ठाद्यज्ञानामतिज्ञयाधानद्वारेण आमनोऽप्युपकारका स्तथैव शब्दाद्यद्वारेण ये कदाचित् समविन रसमुपकुर्वन्ति तेऽनुप्रासोपमादयोऽलङ्कार इति नाम्ना व्यवहियन्ते । गुणा रस विना नावतिष्ठन्तेऽलङ्कारा अवतिष्ठन्ते। गुणा सर्वदा रसोपकारका अलङ्कारा कदाचिदेवेति गुणालङ्कारभेदः । ननु गुणालङ्कारयोर्गङ्गुलिकाप्रवाहणैव भेदः । समवायवृत्त्या अष्टपक्षस्थितात्मकसम्बन्धन शौर्यादयः, सयोगेन हारादय इति गुणालङ्कारभेदस्य भोज प्रभृतीनामनुप्रासोपमादीनाञ्चोभयेषामपि समवायवृत्तिदर्शनेन व्यभिचारादिति चेन्न, गुणालङ्कारयोरक्तरीत्याऽकाव्यभेदसत्त्वात् । न च 'काव्यशोभाया कर्तारो धर्मा गुणास्तदतिशय हतवस्त्वलङ्कारा इति गुणालङ्कारयोर्लक्षण स्यादिति वाच्यम्, समस्तैर्गुणैः काव्यव्यवहार आहोस्वित् कतिपयै ? आद्येऽसमस्तगुणा गौडी पाञ्चाही च रीति कथं काव्यस्यामा, वामनमते—'रीतिरामा काव्यस्य' इति काव्यलक्षणात् । 'अन्यत्रावत्रे त्यादिपद्येऽलङ्काराभावेऽपि भोज प्रभृतिगुणानां सत्त्वात् काव्यव्यवहारः प्राप्तिः । अलङ्कारलक्षणमपि वामनोक्तं न युक्तं 'स्वर्गप्राप्तिरनेनैव' इत्यत्र गुणाभावाद् गुणकृतशोभातिशयहेतुत्वाभावाद् अलङ्कारस्य । गुणनिरपेक्षी विशेषोक्तिव्यतिरेकादेव 'स्वर्गप्राप्ति रित्यादिपद्ये काव्यव्यवहारस्य प्रवर्तकी ।

प्र० २—गुणा कति सन्ति ? कस्मिन् २ रसे तेषां स्थितिः ? किञ्च तेषां लक्षणम् ?

उ० २—गुणाश्च सन्ति माधुर्योऽज प्रसादादयो । 'आहादकव्य माधुर्यं शब्दारे द्रुतिकारणम्' अर्थात् द्रुतिकारणम् आहादकव्य नाम आनन्दस्वरूपत्वं माधुर्यं

मुच्यते । अयं गुण सम्भोगशृङ्गारे, करुणे, विप्रलम्भे, शान्ते च क्रमेणातिशयाधा-
यको भवति । 'दीप्त्यात्मविस्तृतेर्हेतुरोजो वीररसस्थिति' दीप्तिरूपा या आत्मन-
श्चित्तस्य विस्तृतिस्तस्य हेतु । अयमपि धीरे, धीमत्से, रौद्रे क्रमेणाधिक । 'शुष्के-
न्धनाग्निवत् स्वच्छजलवत् सहसैव य व्याप्तोत्थन्यत् प्रसादोऽस्मी सर्वत्र विहित-
स्थिति ॥' इति प्रसादलक्षणम् ।

प्र० ३—प्राचीनोक्तानां दशशब्दगुणानां दशार्थगुणानाञ्च कथं
त्रिषु गुणेष्वन्तर्भावः ?

उ० ३—बहूना पदानामेकपदवद्भासनरूपो य श्लेष, यश्च गाढताशिथिल-
ताक्रमरूप समाधि, या च विकटवलङ्घना उदारता, यश्चानोमिश्रितशैधिल्यरूप
प्रसाद, तेषामोजस्यन्तर्भावः । पृथक्पदत्वरूप माधुर्यं प्रजाराम्तेरेण साक्षात्पा-
त्तम् । प्रसादेनार्थव्यक्तिश्चरितार्था । यथा रीत्याऽरब्ध तयैव समापनमिति मार्गा-
भेदरूपा समता कचिदोप । यथा—'मत्तज्ञा किमु वलितै' इत्यादौ सिंहाभि-
धाने मसृणमार्गाद्यागो गुण कष्टत्वग्राम्यत्वयोर्दोषेषु गणनादपारुष्यरूप सौकुमार्यं
भौज्यवह्यरूपा कान्तिश्च स्वीकृता । इत्थं दशशब्दगुणानामन्तर्भावो भवति । पञ्च
विधा प्रौढिरस्ति । १-यथा पदार्थे वाक्यरचनम् चन्द्र इति वक्तव्ये 'अत्रिलोचन
सभूत ज्योति' । वाक्यार्थे पदस्याभिधानम् । २-पूर्वस्य वैपरीत्यमुदाहरणम् । ३-
एकवाक्यार्थस्यानेकवाक्येन प्रतिपादनम् । ४-अनेकवाक्यार्थस्यैकवाक्येन प्रतिपाद-
नम् । ५ विशेषणस्य सार्थकत्वम् । इयं प्रौढिर्यदोज इत्युक्तं तद् वैचित्र्यमात्रं न तु
गुणः । तद्भावेऽपि काव्यव्यवहारप्रवृत्ते । अपुष्टार्थनिराकरणेन साभिप्रायवरूप
मोह, अधिकपदत्वनिराकरणेनार्थवैमल्यत्वात् प्रसाद, अनवीकृतनिराकरणेन
उक्तिवैचित्र्यरूप माधुर्यम्, अमङ्गलरूपारलीलनिराकरणेन अपारुष्यरूप सौकुमा-
र्यम्, अग्राम्यरूपोदारता च ग्राम्यनिराकरणेन स्वीकृता । स्वभावोक्त्यलङ्कारेण
अर्थव्यक्ति, रसध्वनिना रसवद्बलङ्काररूपगुणीभूतव्यङ्ग्येन च दीप्तरसरूपा
कान्ति, क्रमस्य योऽतिक्रमस्तस्य याऽस्फुत्ता तत्र या युक्तिस्तत्सम्बन्धरच-
नारूप श्लेषोऽपि विचित्रत्वमात्रम् । अत्रैपम्यरूपा समता दोषाभावो न तु गुणः ।
अर्थदशानरूपो य समाधि स न गुणो यतो अन्येनावगिनस्य वर्जितस्य वाऽर्थ-
स्यानुसन्धानं विना काव्यनिर्माणं न भवितुमर्हति । काव्यशरीरकारणं गुणो न
भवितुमर्हति तस्मादर्थगुणा अपि पृथङ् न वक्तव्या ।

प्र० ४—कस्य गुणस्य के वर्णा व्यञ्जका इति सोदाहरणं प्रतिपादयत् ।

उ० ४—टठडढवर्जिताः कादयो मीन्ता निजवर्गान्ययुक्ताः शिरसि, तथा ह्रस्वस्वरयुतौ रेफणकारौ अल्पसमासो मध्यमसमासो वा तथा च माधुर्यवती रचना माधुर्यस्य व्यञ्जिका भवति । यथा—अनङ्गरङ्गप्रतिममित्यादि । आद्यतृतीयाभ्यां सह द्वितीयचतुर्थयोः सम्बन्धः । तथा रेफस्याध उपरि उभयत्र वा सम्बन्धः । समानाकारयोः कयोश्चित् संग्रोगः । टठडढाः शकारः पकारो दीर्घसमासो विकट-रचना च अजोनामकस्य गुणस्य व्यञ्जिका भवति, यथा—मूर्धामुद्वृत्तकृत्तेत्यादि । येन शब्देन समासेन रचनया वा श्रवणमात्रेणार्थज्ञानं भवेत् स प्रसादम्यञ्जकः । यथा—परिम्लानं पीनस्तनजघनैत्यादि ।

प्र० ५—रचनावृत्तिवर्णानामन्यथात्वं कथं भवतीति सोदाहरणं प्रतिपादयत् ।

उ० ५—यद्यपि रचनाद्वयो गुणाधीनास्तथापि वक्तव्यौचित्यात् वाच्यौचित्यात् प्रबन्धौचित्याच्च क्वचिद् रचनादीनामन्यथात्वमपि भवति । यथा—‘मन्यायस्ता-र्णवाम्भः’ इत्यादि ‘प्रौढच्छेदागुरुपोच्छ्लन’ इत्यादि च । आद्ये भीमसेनो वृष्ट द्वितीये तु वाच्यं-कुम्भकर्णोत्तमार्द्रं-तदपेक्षया रचना । एवं प्रबन्धापेक्षयाऽऽख्यायिकायां शृङ्गारेऽपि न मसृणवर्णादयः । कथायां रौद्रेऽपि नात्यन्तमुद्गताः । नाटकादौ रौद्रेऽपि न दीर्घसमासादयः ।

इत्यष्टमोऽङ्कः ।

अथ नवमोल्लासः

प्र० १—वृत्तयः कति भवन्ति, किञ्च तासां लक्षणं, किञ्चोदाहरणम्?

उ० १—रसविषयव्यापारवती वर्णरचना वृत्तिः । तिस्रो वृत्तयः सन्ति । उप-
नागरिका परुषा कोमला च । 'माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णैरुपनागरिकोऽस्यते', 'भोज.प्रका-
शकैस्तु परुषा' 'कोमला परैः' इति क्रमेण लक्षणानि । माधुर्यौजोगुणयोर्ये उदाह-
रणे ते आद्ययोरुदाहरणे । कोमलायास्तु—'अपसारय घनसारमि'त्यादिकम् । एता
एव वैदर्भी-गौडी-पाञ्चालीति नाम्ना क्रमेण व्यपदिश्यन्ते । कोमला तु ग्राम्येत्यपि
मण्यते वृत्तिरेव रीतिरिति कथ्यते ।

प्र० २—सलक्षणान् सभेदान् सोदाहरणान् शब्दालङ्कारान् प्रति-
पादयत ।

उ० २—अस्योत्तरं निम्नप्रकोष्ठे द्रष्टव्यम् ।

अलङ्काराः	लक्षणानि	भेदाः	उदाहरणानि
वक्रोक्तिः	यदुक्तमन्यथे	१ श्लेषेण २ काव्या	नारीणामनुकूलमाचरसि शुक्रनेत्यादि
अनुप्रासः	वर्णसाम्यम- नुप्रासः	छेकानुप्रासः वृत्त्यनुप्रासः लाटानुप्रासः	
छेकानुप्रासः	सोऽनेकस्य सकृत् पूरैः		ततोऽरुणपरिरुपन्देति
वृत्त्यनुप्रासः	एकस्याप्यस कृत् परः		
लाटानुप्रासः	शाब्दस्तु	१ पदानाम्	यस्य न सविधे०

अलङ्कारः	लक्षणानि	भेदाः	उदाहरणानि
(पदानुपासः)	लाटानुपासः	२ पदस्य ३ एकममासे ४ भिन्नसमासे ५ समासासमासयोः (प्रातिपदिकस्य)	वदन वरवर्णिन्याः सितकरकरेति-
यमकम्	अर्थे सत्यर्थ- भिन्नानामि त्यादि	इदं पादजं नवभेदम्, द्विधा विभक्ते पादे विंशतिभेदम्, त्रिखण्डे त्रिंशत्, चतुःखण्डे चत्वारिंशत्, प्रथमपादस्य तृतीयपादयमने- प्रथमस्य द्वितीये तृतीयस्य चतुर्थे- श्लोकाभ्यासे द्वितीयपादान्तभागस्य चतु- र्थपादान्तभागयमने- आदिभागस्यान्तभागयमने- आद्यन्तिक पूर्वार्धे-उत्तरार्धे आद्यन्तिकमन्तादिकं चेति द्वयोरप्यर्धयोरौद्यन्तिकान्ता- दिके च० अनियतस्थानावृत्ति०	सन्नारीभरणोमायम् विना यमेनोनयता सुखादिना- सत्वारम्मरतो- अनन्तमहिमव्याप्त- यदानितोऽयदानतः । सरस्वती प्रसाद मे- ससारसकमित्यादि-
श्लेषः	वाच्यभेदेन मिश्रा यत्	वर्णं पदं लिङ्गं भाषा प्रकृति प्रत्यय विभक्ति वचनभेदात् प्रकृत्याद्यष्टभेदाभावाच्च नवविधः । १ वर्णे- २ पदे- ३ लिङ्गे- ४ भाषायाम्- ५ प्रकृतौ- ६ प्रत्यये-	मधुपराजीत्यादि० अलङ्कारः शङ्काकरेति० पृथुफालैस्वरपात्रम्० भक्तिप्रकृति० महदे सुरसंभम्भे० अथ सर्वाणि० रजनिरमणमौलेः०

अलङ्काराः .	लक्षणानि	भेदाः	उदाहरणानि
विषमम्	तच्चित्र यत्र वर्णानामिति	७ विमर्त्ती- ८ वचने- ९ प्रकृत्यादिभेदाभावे- शब्दग- मुरजे- पद्मे- सर्वनीमद्रे-	सर्वैरव हरेति- मत्तिप्रहेनि- योऽमकृत् परगोनागान्- मारारिशभेनि- सरला बहुलारम्भेति- भासते प्रतिभासारेनि- रसासारसेनि-
पुनरुक्तवदा- मासः	पुनरुक्तवदा मसौ विभि न्नाकारशब् दा । एकशब्- तेव	समद्वन्द्वनिष्ठ - असमद्वन्द्वनिष्ठ - शब्दादनिष्ठ -	अरिषधदेशरीरः न चकस्त्वङ्गनारामा - तन्वप्रबन्धयोऽसौ-

प्र० ३—‘अर्थभेदेन शब्दभेदः’—‘काव्यभागं स्वरो न गण्यते’ अनयोः
क आशयः ।

उ० ३—अयं भावः—‘सकृदुच्चरित. शब्द. सकृदेवार्थं गमयति’ इति नये एक-
शब्देनैकस्यैवार्थस्य प्रतीतिरर्थद्वयप्रतीत्यर्थं श्लेषस्थले एकाकारौ द्वौ शब्दौ स्त
इत्यवश्यमङ्गीकार्यम् । तौ चैकैकं प्रयत्नेनैकदोषार्थतया पृथक्तया नानुभूयेते । ननु
भिन्नसमासानामिन्द्रशशुप्रभृतीनां श्लेषे उदात्तानुदात्तादिस्वरभेदादेकरूपतया
भाष्यनमनुपपन्नमिति चेन्न, ‘काव्याभागं स्वरो न गण्यते’ इत्यङ्गीकारात् । अत
एव ‘विभाषा छन्दसि’, (१ । २ । ३६) इति पाणिनीयसूत्रे तन्त्रेण आध्या
‘वाऽच्छन्दसीति’ नत्रं प्रश्लेष्य भाषापामपि वैकल्पिकी एकधुनिरङ्गीक्रियते ।

प्र० ४—असमद्वन्द्वश्लेषः शब्दालङ्कारोऽर्थालङ्कारो वा ? श्लेष उपमाद्य-
लङ्कारव्याधको न वा ? शब्दरूपोऽर्थरूपश्च श्लेषोऽर्थालङ्कारोऽस्ति न वा ?

उ० ४—ननु असमद्वन्द्वश्लेषः स्मरितादिगुणभेदाभावादेकप्रयत्नोच्चार्यत्वादर्थं च न
कृतिमत्त्वाच्चार्यश्लेषः कथं नाभ्युपगम्यते इति चेन्न, दोषगुणालङ्कारविभागस्या-
न्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् । शब्दपरिच्छित्तसह ‘स्तोत्रेनोच्चतिमायाति’ इत्यादा-
वेवार्थश्लेषस्य सत्त्वात् । न चोपमादीनां श्लेषामङ्गीर्गतया श्लेषस्य चालङ्कारान्त-

रसंकीर्णतयोपमाद्यलङ्कारबाधकः श्लेष इति वाच्यम्, गुणक्रियासाम्यबद्धत्वात्
स्याप्युपमाप्रयोजकत्वात्, 'स्फुटमर्थालङ्कारवेतौ' इति रुद्रतोक्तत्वाच्च । ननु 'कम-
लमिव मुखम्' इत्यादिः साधारणधर्मप्रयोगशून्य उपमाविषय इति चेन्न, पूर्णोपमाया
निर्विषयत्वात् । 'देव त्वमेव पातालम्' इत्यादिः श्लेषस्य चोपमाद्यलङ्कारभिन्नो
विषयोऽस्ति । द्वयोर्योगे संकरः । वस्तुत उपमाव्यपदेश एव घलीयान् प्राधान्येन
व्यपदेशा भवन्तीति नियमात् । श्लेषं विना साधारणधर्मसम्भवो नास्ति ।
साधारणधर्मं विना च नोपमा भवितुमर्हति 'साधर्म्यमुपमा भेदे, इति तल्लक्षणात् ।
'अभिन्दुसुन्दरी नित्यं गलह्लावण्यविन्दुका' इत्यादौ विरोधज्ञानोत्पत्तिहेतुकः
श्लेषो नास्ति प्रत्युत श्लेषज्ञानोत्पत्तिहेतुको विरोधोऽस्ति । न ह्यत्रार्थद्वयप्रति-
पादकः श्लेषो द्वितीयार्थस्य प्रतिभातमात्रस्य शाब्दबोधाविषयत्वात् । ननुभयवि-
धश्लेषस्यार्थालङ्कारत्वं स्यादिति चेन्न वदतो व्याघातात् । शब्दश्लेषः कथ्यतेऽर्था-
लङ्कारमध्ये गण्यते । किञ्च चमत्कारजनकता यत्र भवेत्तस्यैवालङ्कारता युक्त,
शब्दस्य चमत्कारित्वे शब्दालङ्कारतैवोचिता । अर्थसापेक्षत्वाद्यत्र शब्दानामर्थश्लेष
इति चेदनुप्रासादीनामप्यर्थालङ्कारतापत्तेः । रसाद्यनुगतः प्रकृत्यो न्यास इति द्युप-
त्यनुसारमनुप्रासो रसव्यञ्जकं स्वरूपमपेक्षते रसश्चार्थं विना न भवतीति तात्पर्यम् ।
शब्दगुणदोषालङ्काराणामर्थपेक्षयाऽर्थगुणदोषालङ्काराणां शब्दापेक्षया व्यवस्थिति-
रिति तेऽपि क्रमेणार्थगतत्वेन च भण्येरन् । अन्यच्च—'विधौ वक्त्रे मूर्ध्नि' इत्यादौ
वर्णादिश्लेषे एकप्रयत्नोच्चार्यत्वाच्चद्वन्द्वभेदेऽप्यर्थश्लेषत्वं प्रसज्येत तस्मादभङ्गश्लेषोऽ-
र्थालङ्कार एवालङ्कारान्तरस्य चाबाधक एवेति स्थितम् ।

इति नवमोऽङ्कः ।

अथ दशम उल्लासः ।

प्र० १—सलक्षणान् समेदान् सोदाहरणान् अर्थालङ्कारान् प्रतिपादयत ।

उ०—१ अस्योत्तरं निम्नप्रकोष्ठे द्रष्टव्यम् ।

अलङ्कारनाम	लक्षणानि	भेदाः	उदाहरणानि
१. उपमा	वाक्यमुरमा भेदे-	<p>वाक्यगतश्रीता- वाक्यगतार्थी- समासगतश्रीती- समासगतार्थी- तद्धितग-श्रीती- तद्धितगताथी- वाक्यगतप्रथममुक्ता श्रीती- वाक्यगतार्थी धर्म०- समासगतश्रीती धर्म०- समासगतार्थी धर्म०- तद्धितगतार्थी धर्म० वाक्यगतनोपमानमुक्ता(आर्थी)-</p> <p>उपमाप्रतिपादकलोपे (द्विपदसमासगा)- बहुपदसमासगा उपमा- कर्माधिकरणयोः क्वचि क्वचि- चोपमाप्रतिपादकलोपे-</p> <p>कर्मणि कर्तरि च- णमुत्पुपमाप्रतिपादकलोपे- धर्मवाच्योर्लोपे किद्-गता समासगता च धर्मोपमानयोर्लोपे-मनामगा</p>	<p>स्वप्नेऽपि समरेषु १० चक्षितहरिणलोड० अत्यायनैनिदमकारिमि० भविदयमनोरथपद० गन्मीर्षंगरिमा० दुरालोकः स समरे० धन्यस्यानन्दमामान्य० आकृष्टकरवालोऽमी० करवाल इवाचार० नस्य वागमृनोरमा० विषकल्पन्० मकलकरणपरविश्रामेति० कन्धममभितिपाठे सरि समिन्धव शूणमिति पाठे च समामगा० ननः कुमुदनाथेन०</p> <p>असितमुक्ता० पौर सुतीवति- जन समरान्तरे०</p> <p>मृधे निदावधर्माशु- दर्शन० सविना विषवदि० परिपन्धिमनो० दुग्दुगायमानः०</p>

अलङ्कारनाम	लक्षणानि	भेदाः	उदाहरणानि
		वाक्यगा च-	कुक्षुमेग सममिति पाठे वाक्यगा०
२. अनन्वय	उपमानोपमे यत्वे एवस्यै वैकवाक्यगे	वाद्युपमेयलोपे क्वचि- उपमेयातिरिक्तभ्रितयलोपे	भरातिविक्रम० तरुणिमनि कृतावलोचना न केवल भाति० न केवल भाति गिना-न कान्तिः०
३ उपमेयोमा	विपर्यास उप मेयोपमा तयो		कमलेव मन्मिनि० रिव कमला०
४ उत्प्रेक्षा	सम्भावनम- थोत्प्रेक्षा		उ-मेव यो मम न सहे०
५ सन्देह-	ससन्देहस्तु भेदोक्तौ	१ भेदोक्तौ निश्चयगमं- २ भेदोक्तौ निश्चयान्न- ३ भेदानुक्तौ-	अय-मातंगः किं स खलु इ-तु किं क वलङ्क० अस्याः समविधौ प्रभा पतिरभूत्०
६ रूपकम्	तद्रूपकमभेदो य उपमानो पमेययोः	१ समस्तवस्तुविषयरूपकम्-	ज्योत्स्ना भस्म-सुता भवला०
एकदेशविवर्ति	श्रीना भाषां श्रुते-	२ एकदेशविवर्तिरूपकम्- ३ निरङ्गरूपकम्- ४ निरङ्गमात्ररूपकम्-	यस्य रणान्तःपुरे बरे० कुरङ्गोवाहानि० सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी० विदग्धानसहस्र०
परम्परित रूपकम्	नियतारोपणो- पाय-	५ श्लिष्टमालापरम्परित रूपकम्- ६ अश्लिष्टमालापरम्परित रूपकम्- ७ श्लिष्टकेवलपरम्परित रूपकम्- ८ अश्लिष्टकेवलरूपकम्- ९ रक्षणारूपकम्-	आलानं ब्रह्मकुशरस्य० अलोकि कमहालीक० निरवधि च निरामयं च० विमलयकरैलंगानाम् अवाप्तं प्रागभ्यम्०
७ अपद्धतिः	प्रकृतं यन्निवि- ष्यान्यत्०		

अलङ्कारनाम	लक्षणानि	भेदाः	उदाहरणानि
८ श्लेषः	श्लेषः स जाववे एकस्मिन्-		उदयमथते दिङ्मालि-यम्०
९. सामासोक्ति	परोक्तिभेदकैः दिलट्टै०		एच्छ्या तव बाहुरपशंम्०
१०. निदर्शना	अभवन् वस्तु सम्बन्धः-		क सूर्यप्रभवो वनः०
निदर्शना (अपरा)	स्वस्वहेत्वन्व यस्योक्तिः-	मालाख्या निदर्शना-	दोभ्यां नितीर्षति० उन्नतपदभयाप्य यो लघु०
११ अप्रस्तुत प्रशसा	अप्रस्तुतप्रशसा या सा-	१ कार्ये प्रस्तुते कारणस्य वर्णनम्-	याता किं न मिलन्ति०
		२ कारणे प्रस्तुते कार्यस्य वर्णनम्-	राजन् राजद्वजा न पाठयति
		३ सामान्ये प्रस्तुते विशेषस्य व	एतत्तस्य मुस्ताप कियत्०
		४ विशेषे प्रस्तुते सामान्यस्य व	सुहृद्बभूवाप्यजलप्रमार्जनं०
		५ श्लेषहेतुकाप्रस्तुतप्रशसा- सामासोक्तिहेतुकाप्रस्तुत प्रशसा-	पुस्तकादपि प्रथिवलेद्० येनास्यभ्युदितेन०
		सादृश्यमात्रहेतुकाप्रस्तुत प्रशसा-	आदाय वारि परितः०
		वाच्ये प्रतीयमानार्थानप्या रोपेण-	अग्धेरग्मः०
		अध्वारोपेण-	वस्त्वं भो कथयामि-
		अश्लेषध्वारोपेण-	मोऽपूर्वोऽसनाधिपर्ययविधिः
१२. अतिश योक्तिः	निर्गीर्षाध्यव सान्तु प्रकृत्यस्य	उपमानेन निर्गीर्षोपमेय स्याध्यवसानम्-	कमलमनम्मसि०
		प्रस्तुतस्यान्यत्वम्-	अन्यत् सौकुमार्यम्०
		यद्यर्थोक्तौ कल्पनम्-	रानायामकलङ्कम्०
		कारणकार्ययोः धीर्वापर्यं विपर्ययः-	हृदयमधिष्ठितमादौ०

अलङ्कारनाम	लक्षणानि	भेदा	उदाहरणानि
१३ प्रति वररूपमा	प्रतिवररूपमा सा, सामा न्यस्य द्विरे कर्य	भमाला प्रतिवररूपमा-	देवीमाव गर्मता०
१४ दृष्टान्त	दृष्टान्त पुन रेतेषां सर्वेषां प्रतिवि०-	माला प्रतिवररूपमा- साधर्म्येण-	यदि दहत्यनलोऽव० त्वयि दृष्ट एव तस्या ०
१५ दीपकम्	सकृद्वृत्तिस्तु धर्मस्य	वैधर्म्येण क्रियादीपकम्	तवाहवे साहसकर्मशर्मण० कृपणानां धन नागानां फणमणि ०
मालादीपकम्	मालादीपक माद्य चेद्-	कारकदीपकम् मालादीपकम्	स्त्रिपति कूगति० सङ्ग्रामाङ्गणमागतेन०
१६ तुल्ययो गिता	नेपतानां सकृ- द्धर्मं सा-	प्राकरणिकानां सकृद् धर्मं	षाण्डु क्षाम वदनम्०
१७ व्यतिरेक	उपमानाद् यदन्यस्य-	अप्राकरणिकानां सकृद् धर्मं अश्लिष्टे हेत्वोरुक्ती शाब्दं साम्यम्-	कुमुदकमलनील- असिमात्रसहायस्य। अत्र तुच्छेति महाभूतेरनयो पयसिण सुगणद्- वाऽनुपादाने भेदत्रयम्।
१८ आश्लेष	निषेधो वक्तु मिष्टस्य-	आर्थं साम्यम् अ० हे० आश्लिष्टं साम्यम् श्लिष्टे हेत्वोरुक्ती शाब्द साम्यम् कि० हे० उ० आर्थं साम्यम्- कि० आर्थसाम्ये मालाव्यति० कि० हे० उ० आश्लिष्टं साम्यम् वक्ष्यमाणविषय	असिमात्रसहायोऽपि० इयं धनयना० जितेन्द्रियतया सम्यक० असङ्गदमण्डल धीमान्० हरवध विषमदृष्टि० नित्योदितप्रतापेन० ए पदि किमपि करत्या ०
		उक्तविषय -	उपोत्तना मौक्तिकदाम०

अलङ्कारनाम	लक्षणानि	भेदाः	उदाहरणानि
१९ विभावना	क्रियाया प्रति बेधेऽपि फल व्यक्ति०		कुसुमितकताभिरह्लाऽ प्यवत्त०
२० विशेषोक्ति	विशेषोक्तिर खण्डेषु का रणेषु फलावव	अनुक्तनिमित्ता उक्तनिमित्ता अचित्यनिमित्ता	निद्रानिवृत्ताद्युदिने० वपूरं हव दग्धोऽपि० स एव खोगि ज्यति० एकस्त्रिधा यमसि चेतसि०
२१ यथासख्यम्	यथासख्यं क्र मेणैव क्रमि कागा सम न्वय		
२२ अर्थान्तर यास	सामान्य वा विशेषो वा-	विशेषेण सामान्यस्य साध र्म्येण समर्थनम् मा० वि० साधर्म्येण समर्थनम् विशेषे सा वैधर्म्येण समर्थनम् मा० वि० वैधर्म्येण समर्थनम्-	निबन्धोपावृत्तमनसाम्० सुसितवसनालङ्कारायाम्० गुणानामेव दौरात्म्यात्० अहो हि मे बह्वपराद्धमायुषा अभिनवनलिनी०
२३ विरोधा मास	विरोध सोऽ विरोधेऽपि	१ जातेजात्या २ जातेगुणेन ३ जाते क्रियया ४ जातेद्रव्येण ५ गुणस्य गुणेन ६ गुणस्य क्रियया ७ गुणस्य द्रव्येण ८ क्रियाया क्रियया ९ क्रियाया द्रव्येण १० द्रव्यस्य द्रव्येण	गिरयोऽप्यनुव्रनियुञ्ज० वैशकण्ठपरिग्रहप्रगविताम् सृजति च अगदिदमवति० सतत मुमलासक्ता० पेशुक्रमपि खड्गवचनम्० कौञ्जाद्रिश्चाम० परिच्छेदानीत० अय वारामेको निलय० समश्मत्तङ्गजमद० पश्चादल्पो प्रसार्थ०
२४ स्वभावोक्ति	स्वभावोक्तिस्तु दिग्भादे		

अलङ्कारनाम	लक्षणानि	भेदा	उदाहरणानि
२५ व्यासस्तुति	व्यासस्तुतिर्मु- खे निन्दा-	स्तुतिपर्यवसायिनी निन्दा निन्दापर्यवसायिनी स्तुति	हित्वा त्वासुररोवत्र च्य मनसाम्० हे हेलजितबोधिसत्त्व० सद्दिवसनिशाभिर्दीर्घा०
२६ सहोक्ति	मा सहोक्ति मतार्थस्य-	अशोभन	अरुचिर्निशया विना०
२७ विनोक्ति	विनोक्ति सा विनाऽन्येन-	शोभन	मृगलोचनया विना०
२८ परिवृत्ति	परिवृत्तिर्दि- निमय -	समेन समस्य, उत्तमेन न्यूनस्य च- न्यूनोऽवत्तमस्य	लनानामेतामामुदितकुमु मानाम्० नानाविधप्रहरणैर्नृप०
२९ भाविकम्	प्रत्यक्षा इव यद्भावा क्रियते-	वाक्यार्थता	भासीदअनभेदेनि पश्यामि०
३० काव्यञ्चि- ज्ञम्	काव्यलिङ्ग हेतोर्वाच्य- पदार्थता	अनेकपदार्थता एव पदार्थता	वयु प्रादुर्भावादनुमित मिद जन्मनि० प्रणयिसखीसलील- भस्मोद्घूलनमद्रमस्तु भवते०
३१ पर्यायोक्तम्	पर्यायोक्त विनावाच्य वाचकत्वेन-		य प्रेक्ष्य विररूढाऽपि
३२ उदात्तम्	उदात्त वस्तुन सम्पत् महता चोप लक्षणम्		मुक्ता केलिविसृष्टहार गलिता० तदिदमरण्य यस्मिन्०
३३ समुच्चय	तत्सिद्धिहेता वेकरिमन्	असद्योग सद्योग सदसद्योग	दुर्वारा स्मरभार्गणा० कुलममलिनम्० शशी दिवसधूसर०

अलङ्कारनाम	अलङ्कारनाम	भेदाः	उदाहरणानि
	स त्वन्वो यु गपद् वा युगक्रियाः	युगयौगपदम् क्रियायौगपदम् युगक्रियायौगपदम्-	विरलिवसककारिकुलम्० अदनेकपदे तथा० कलुष च तवाहिदेष्वक- स्मान्० मन्वाश्रयत्पितिरियं तव०
३४. पर्यायः	एकं क्रमेणाने- कस्मिन् पर्यायः	एकमनेकत्र भवति एकमनेकत्र क्रियते अनेकमेकत्र भवति अनेकमेकत्र क्रियते	नक्षत्रां श्रीसरोदररत्ना भरणे० मधुरिस्स्विरं वचः० तद्गोहं ननुमिति० यत्रैवा लहरीचकाचन्द्रयः०
३५. अनुमानम्	अनुमानं तदुक्त यद्-		मदोऽसौ मानवता०
३६. परिकरः	विशेषणैर्दत्त साकूषेभक्तिः-		शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमान- गिरिजा०
३७. व्याप्नोक्तिः	व्याप्नोक्ति- इह्यप्रनो- द्वित्र०		किमास्ते वं पुंमान्०
३८. परिसंख्या	किञ्चिन् पृष्ट- मपृष्ट वा०	प्रश्नपूर्वकप्रश्निय- मानव्य वच्छेद्य० प्रश्नपूर्वकवाच्य-यवच्छेद्य अप्रश्नपूर्वकप्रश्निय- मानव्य वच्छेद्य० अप्रश्नपूर्वकवाच्य- व्यवच्छेद्य-	किं भूषणं सुदृढमत्र यशो न सन्० कौटिस्वं कचनिचये० मस्तिमंवे न विमवे०
३९. कारणमाला	यथोत्तरं श्रेय पूर्वस्व०		चित्तेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणम्०

अलङ्कारनाम	लक्षणानि	भेदाः	उदाहरणानि
४०. भन्दो यम्	क्रियया तु परस्परम्०		हंसानां सरोमिः धीः मर्दते
४१. उत्तरम्	उत्तरश्रुतिमा प्रतः प्रश्न स्योन्नयनम्०	श्रुतिमाप्रतः प्रदनस्योन्न- यनम्- असकृत् यदने सति प्रसम्भाव्यमुत्तरम्-	वाग्नित्रक इस्तिदग्नाः- कुनः० का विषमा दैवगतिः-
४२. सूक्ष्मम्	कृनोऽपि लक्ष्मिः सूक्ष्मोऽप्यर्थः		वक्त्रस्यन्दिरस्वेदविन्दु- प्रवन्धेः०
४३ सारः	उत्तरोत्तरम् त्कर्षो भवेत् सारः-		राज्ये सारं वज्रभा०
४४. असङ्गतिः	भिन्नदेशत याऽत्यन्तम्-		यत्येष प्रगस्तस्यैव वेदना०
४५. समाधिः	ममाधिःसुकरं कार्यं कार- णान्तर०		मानमस्या निराकृतुम्०
४६ समः	सम योग्यत या योगः-	सद्वोगः असद्वोगः	धातुः शिखाविशेष० चित्रं चित्रं वत वत-
४७ विषमः	कचिद यद निवैभर्ग्यात्	अतिवैभर्ग्यात् सम्बन्धाघटनम् क्रियाफलाप्राप्तिरनर्थं कर्तुः- कार्यस्य गुणेन कारणस्य गुणो विष० कार्यक्रियया कारणक्रिया विदग्धा	शिरीषादपि मृदङ्गी० सिद्धिकास्तुतसंभ्रतः० सद्यः करस्पर्शमबाध० मानन्दममन्दमिमम्०
४८ अधिकम्	महतोर्वन्मही यामावाभिता	भाषाराधिक्यम् प्रायेदाधिक्यम्	अहो विशालं भूपाल० युगात्पञ्च११००.

अलङ्कारनाम	लक्षणानि	भेदाः	उदाहरणानि
४९. प्रत्यनीकम्	प्रतिपक्षमश- क्तेन प्रति- कर्तुम्०		त्व विनिमित्तमनोभङ्ग- रूप०
५० मीलितम्	समेन लक्ष्म- णा वस्तु०	स्वामाधिकेन लक्ष्मणा-	अपाङ्गतरले वृक्षी-
५१ एकावली	स्थाप्यतेऽथो- क्षाने चाऽपि-	आगन्तुकेन लक्ष्मणा पूर्वं पूर्वं प्रति परस्य परस्य विशेषगतया स्था०	ये वन्दरास्तु निवसन्ति० पुराणि यस्यां सनराङ्ग- नानि-
		पूर्वं २ प्रति परस्य २ विशेष- गतया निधे०	न तज्जल यत्र सुचारु पङ्कजम्०
५२ स्मरणम्	यथोनुभवम- र्थस्य दृष्टे०		निम्ननाभिकुहरेषु यद्भ्रम०
५३ भ्रान्तिमान्	भ्रान्तिमान- न्यसविच्छ- तुस्य ०		कपाले मार्जारः पथ इति०
५४ प्रतीपम्	आक्षेप उप- मानस्य प्रतीपमुप- मेयना-	उपमानस्याक्षेपः	लावण्यौकमि०
		उपमानस्योदमेयता असाधारणगुणयोगाद् यस्यो- पमानत्व पूर्वं नानुभूतम्-	अपि एहि तावत् सुन्दरि० अहमेव गुण सुदारुणा- नाम्०
५५ सामान्यम्	प्रस्तुतस्य यदन्वेन-		मलयज्वरसविलिप्तर्षेणव -
५६ विशेषः	विना प्रसिद्ध- माधारमाधे- यस्य०	प्रसिद्धाधार विना आधेय- स्यावस्थानम्	दिवमप्युपयातानाम्०

अलङ्कारनाम	लक्षणानि	भेदा	उदाहरणादि
		एकस्य वस्तुन एकरवभाव नानेकत्र वर्तनम्- अन्यत्र प्रकुर्वत कार्यमशक्या न्यवस्तुन करणम्-	सा वसति तव हृदये० गृहिणी सचिव सखी०
५७ नद्गुण	स्वमुत्सृज्य गुणम्०		विभिन्नवर्णा गरुडायत्रेण०
५८ अतद्गुण	तद्रूपस्यान नुहार -	अप्रस्तुतेन प्रस्तुतरूपाननु हार प्रस्तुतेनाप्रस्तुतरूपाननुहार०	धवलोऽसि यद्यपि सु दर० गाङ्गामम्बु०
५९ व्याघात	यद्यथा साधि सम्०		दृशा द्रवं मनसित्रम्०
६० ससृष्टि	सेटा ससृष्टि रैतेषां भेदेन-	शब्दालङ्कारससृष्टि अर्थालङ्कारससृष्टि उभयालङ्कारससृष्टि	षट्पदसौरमलोम-
६१ सङ्हर	अविधाति-जु पामात्मय काङ्क्षित्वम्-	१ अनुमाद्यनुपादकरूप	लिम्बनीव तमोऽङ्गानि० स नारयत्र प्राप्ते० भाउ नीम तरले०
(मन्त्रेणमकर)	एवत्यत्र प्रहे न्यायशेषा भाव ६-	२ सदैहरूप	यथा गभीरो यथा ररन निमम् -
(एकपदप्रति पाद्यमङ्कर)	भुटमेकत्र विषये शब्दा र्थात्कृति-	३ एकपदप्रतिपाद्यरूप	रश्मौलमपुत्रिणदेमर-

प्रश्नः २—अलङ्कारदोषाणामुक्तेषु दोषेषु कथमन्तर्भावः ?
उ० २—अस्योत्तरं निम्नप्रकोष्ठे द्रष्टव्यम् ।

अलङ्कारदोष नाम	यस्मिन्नन्तर्भावः	उदाहरणानि	विवरणम्
अनुपासे प्रसिद्धत्वात्.	प्रसिद्धिविह रता०	चकी चकारपङ्क्ति०	अत्रत्या स्तुतिः पुराणे- तिहासादौ न प्रसिद्धा०
अनु० वैकल्यम्	अपुष्टार्थत्वम्	मण तरुणि रमण० अनपुरणन्०	वाच्यस्य विचिन्त्यमान किञ्चिदपि चाल्त्वं न ।
अनु वृत्ति विरोध.	प्रतिकूलवर्ण- त्वम्	मुञ्जमस्यैव मणि०	अत्र शृङ्गारे परुषा वर्णाः प्रतिकूलाः ।
यमकस्य पाद श्रये यमनम्	अप्रयुक्तत्वम्		
उपमायामुप मानस्य जातिप्रमा ण-यूनना	अनुविनाश त्वम्	चाण्डालैरिव० (जातिगता) बद्धिस्फुल्लिह इव० (प्र० गता)	चाण्डालादिभिरुपमानैः प्रस्तुतोऽर्थोऽत्यन्त कद- चित् ।
उपमायामुप मानस्य जा तिप्रमाणा धिकता	” क्रमेण	अय पञ्चासनासीन० पातालमिव ते नाभि०	
उप० धर्मन्यूनता-	हीनपदत्वम्	स मुनिर्लाञ्छितो मौञ्ज्या०	उपमानस्य मौञ्जीस्था- नोयस्तद्विहस्यगो धर्मः केनापि न प्रतिपादितः।
उप० धर्माधिकता	धिकपदत्वम्	स पी० वासाः प्रगृहीतशार्ङ्गं०	उपमेयशब्ददेरनिर्देशे श- शिनो ग्रहणमधिकम्-
उपमायामुप मानोपमेय योभिन्न- लिङ्गत्व मित्र वचनत्वम्	भग्नप्रक्रमत्वन्	वि० नारत्नमिव च्युतोऽभि	

अलङ्कारदोष नाम	यस्मिन्नन्त- र्भावः	उदाहरणानि	विवरणम्
उपमायां कालभेदः उप० पुरुषभेदः	भग्नप्रक्रमत्वम् "	भक्तिरिं नाम काकुत्स्थत् प्रत्यग्रमञ्जनविशेष०	अत्र चेतना प्रसादमा प्नोति न त्वाप लता विभाजते न तु विभाजसे
उप० विध्यादि भेदः उप० भसादृश्यम्	" अनुचितार्थत्वम्	गाङ्गेव प्रवदतु ते सदैव कीर्ति- प्रथ्नामि काव्यशशिनम्-	गङ्गा प्रवदति न तु प्रवदतु काव्यरूपशशिनाऽर्थानां च रश्मिभिर्न सादृश्यम् ज्वलन्त्योऽम्बुधारा' सूर्यं मण्डलाग्निधृतन्त्यो०
उप० भसम्भवः उत्प्रेक्षायां यथा-शुन्द स्य संमादना वाचकता- निर्विषय उत्प्रे क्षितार्थसम र्थकार्यान्तर न्यासः	भवाचकत्वम् अनुचितार्थ- त्वम्	उपयौ दीर्घिकागर्भात्- दिवाकरादस्ति यो गुहासु-	अचेतनमसौ दिवाकरात् प्रास एव न सम्भवति
सामान्यविशे षणेन समा सोक्ती उप मानमतीती तदुपादानम्	अपुष्टार्थत्वम् पुनरुक्तं वा	स्पृशति तिग्मरुची ककुमः-	कुतोऽद्रिणा तत् प्राणम् ।
अप्रस्तुतप्रशं सायामुप मेयप्रतीती नत्कथनम्	अपुष्टार्थत्वम्	आहूतेषु विद्वङ्गेषु मशकः	अचेतनस्य प्रभोरप्रस्तुत विशिष्टसामान्यदारेणा- भिव्यक्ती पुनः कथनम- युक्तम् ।

इति दशमोऽध्यायः ।

अथ सङ्कीर्णाः केचित् प्रश्नाः

प्र० १—‘अत्र ऐरावणशत्रौ मदमानमुक्तौ जातौ’ इत्यादि सन्दर्भस्य क आशयः ।

उ० १—‘यमप्रेक्ष्य चिररुडाऽपि’ इत्यादिपद्ये मन्त्रैरावणमुखे मानेन च शक्रस्य हृदये निवासप्रतीति उज्जिता त्यक्तेति वाच्यार्थोऽस्ति । व्यङ्ग्यार्थस्तु ‘ऐरावणशत्रौ मदमानमुक्तौ जातौ’ इत्यस्ति । अतो व्यङ्ग्यार्थस्य प्रकारान्तरेण कथनात् पर्यायोच्चारणकार । अत्र हि यदेवोच्यते तदेव व्यङ्ग्यमस्ति, परन्तु यथा व्यङ्ग्यं न तथोच्यते । अर्थात् विषयेण वाच्यार्थव्यङ्ग्यार्थयो कश्चनापि भेदो नास्ति । केवलं प्रकारेणैव भेदः । तत्र दृष्टान्तः—यथा गवि शुक्ले चलति दृष्टे ‘गौ शुक्लश्चलति’ इति विकल्पः । यदेव दृष्टं तदेव विकल्पयति न तु यथा दृष्टं तथा । अयं भावः—प्रत्यक्षं द्विविधमस्ति सविकल्पकं निर्विकल्पकञ्च—नामजात्यादिप्रकारयुक्तं ज्ञानं सविकल्पकं भवति । त्रिविधविषयताशून्यं तुरीयविषयताशालि ज्ञानमर्थात् नामजात्यादिप्रकाररहितं ज्ञानं निर्विकल्पकं भवति । निर्विकल्पकसविकल्पकयोर्नास्ति विषयस्य भेदः केवलं प्रकारस्यैव । यतो हि भिन्नं वेनासृष्टत्वेन वा दृष्टं भिन्नत्वेन (बौद्धमते) असृष्टत्वेन (वैयाकरणादिमते) विशिष्टीक्रियते । अर्थात् निर्विकल्पके गोत्वप्रकारकं गोज्ञानं नास्ति प्रत्युत गोज्ञानमात्रम् । सविकल्पके तु गोत्वप्रकारकं गोज्ञानमस्ति । इत्थञ्च दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्विषयभेदो नास्ति अपि तु प्रकारस्यैव ।

प्र० २—स्वाधीनपतिकेत्यादि—स्कृष्टीक्रियताम् ।

उ० २—ननु ‘गुणालङ्कारयुक्तमव्यङ्ग्यं चित्रम्’ इति प्रथमोक्तासे गदितं विरुध्यतेऽलङ्कारस्थले व्यङ्ग्यस्यानुभवसिद्धतया तत्राधान्ये ध्वनित्वमप्राधान्ये गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वरूपचित्रस्य दुरूपपादत्वादिति चेन्न, स्वाधीनपतिकेत्यादौ व्यङ्ग्यसम्बन्धात् चार्ताप्रतीतिरपि तु इवादिवाच्योपमाश्चि च्यात् । न च ‘ते चालङ्कारनिर्णये निर्णेप्यन्ते’ वान्यलङ्कारोदाहरणतयोपन्यस्तानि तानि चित्रकाव्यस्योदाहरणानीति पष्टं उक्तमत्र तु ‘स्वप्नेऽपि’ इत्यादीनि यानि उपमोदाहरणतया कथितानि तानि चित्रकाव्यस्य नोदाहरणानि राजविषयकभावादिरूपस्य व्यङ्ग्यस्य सत्त्वेनाव्यङ्ग्य-

त्वलक्षणचित्रकाव्यासम्भवादिति पूर्वापरविरुद्धाभिधानमिति वाच्यम्, रसभावादि रूपव्यङ्ग्यस्य सर्वत्राव्यभिचारित्वात्तत्रौदासीन्यमवलम्ब्य काव्यालङ्काराणामुदाहरणात् । तद्वहितानां विरसतापादनाच्च । ननु 'स्वप्नेऽपि' इत्यादौ उपमालङ्कारो दाहते पद्ये 'प्रभावप्रभव' इत्यनुप्रासोऽप्यस्ति तस्मात् ससृष्टि सकरो वा वक्तुमुचितो न तूपमेति चेन्न उपमानुप्रासयो ससृष्टौ सकरे वोपमाया अपि सत्त्वात् ।

प्र० ३—के रसवदाद्यलङ्कारा ?

उ० ३—रसवदाद्यलङ्कारा सप्त सन्ति । गुणीभूतो रसो रसवत्, गुणीभूतो भाव प्रेय, गुणीभूतौ रसाभासभावाभासौ उर्जस्वि, गुणीभूता भावशान्ति समाहित, एव गुणीभूता भावोदय-भावसन्धि-भावशबलताश्च तन्नामान एवालङ्कारा ज्ञेया ।

प्र० ४—अथ केपाञ्चिदलङ्काराणा भेदा ।

उ० ४—१—उपमारूपकयो, उपमायामिवादिप्रयोगात् सादृश्य वाच्य भवति, रूपके तु तदभावाद् व्यङ्ग्यम् ।

२—तुल्ययोगितादीपकयो, तुल्ययोगिताया प्रकृतानामप्रकृताना वैकथर्मेण सम्बन्ध, दीपके तु प्रकृताप्रकृतयोरेकधर्मेण सम्बन्ध ।

३—लाटानुप्रासपुनरुक्तवदाभासयो, लाटानुप्रासे समानाकारौ तापर्यण भिन्नौ शब्दौ भवत पुनरुक्तवदाभासे भिन्नाकारौ ।

४—उत्प्रेक्षाभ्रान्तिमतो, उत्प्रेक्षाया सम्भावनाकर्तुर्विषयस्य ज्ञान भवति भ्रान्तिमति विषयस्य ज्ञान न भवति ।

५—सन्देहभ्रान्तिमतो, सन्देहे उभयकोटिक ज्ञान भ्रान्तिमत्येककोटिकम् ।

६—सन्देहो प्रेक्षयो, सन्देहे द्वयोरपि कोटयो समवेन प्रतीतिरुत्प्रेक्षाया मेककोटे प्रधानत्वेन ।

७—उपमाऽनन्वययो, उपमाया द्वयो साम्योक्तिरनन्वये एकस्यैव ।

८—वक्रोक्तिद्वितीयापहृत्यो, वक्रोक्तौ परोक्षेऽन्यथाकारः, द्वितीयापहृतौ स्वोत्तरेव ।

९—द्वितीयापहृतिव्याजोक्त्यो, द्वितीयापहृतौ गोपनकृतो गोपनीयार्थ प्रथममुच्यते व्याजोक्तौ तु नोच्यते ।

१०—निदर्शनादृष्टान्तयो , निदर्शनाया द्वयोर्वक्त्यार्थयो सापेक्षत्वम्, दृष्टान्ते तु निरपेक्षत्वम् ।

११—अप्रस्तुतप्रशसायमासोव यो , अप्रस्तुतप्रशसाया प्रस्तुतस्य गम्यत्वसामानोक्तौ त्वप्रस्तुतस्य ।

१२—अर्थापत्तिनिदर्शनयो , अर्थापत्तौ 'दण्डापूप'न्यायादर्थान्तरप्रतीतिमात्रम् निदर्शनाया वाक्यार्थस्य सादृश्ये पर्यवसानम् ।

१३—अप्रस्तुतप्रशसादृष्टान्तयो , अप्रस्तुतप्रशसाया क्वचिदप्रसिद्धस्यापि वस्तुन प्रतिविम्बवेनोपादान दृष्टान्ते तु प्रसिद्धस्यैव ।

१४—उत्प्रेक्षानुमानयो , उत्प्रेक्षाया विषयिण (उपमानस्य) अनिश्चिततया प्रतीतिरनुमाने तु निश्चिततया ।

१५—अनुमानोत्तरयो , एकपक्षगतत्वेन साध्यसाधनयोर्निर्देशोऽनुमाने भवति । उत्तरे तु न भवति ।

प्र० ५—के व्यभिचारिण ? व्यभिचारिस्थायिनो को भेदः ?

उ० ५—निर्वेद , ग्लानि , शङ्का , असूया , मद , श्रम , आलस्यम्, दैन्यम्, चिन्ता , मोह , स्मृति , धृति , घीटा , चपलता , हर्ष , आवेग , जडता , गर्व , विपाद , औ सुक्यम्, निद्रा , अपस्मार , सुप्तम्, प्रबोध , अमर्ष , अवहित्यम्, उग्रता , मति , व्याधि , उन्माद , मरणम्, त्रास , वितर्क , एते त्रयस्त्रिंशद् व्यभिचारिभावा कथ्यन्ते । खजि सूत्रमिव स्थायिनो नियतावस्थानम् । व्यभिचारी तु फेनवद्बुद्बुदवनियतावस्थितिको भवति ।

प्र० ६—सोदाहरणं लक्षणाया षड् भेदा लेख्या ।

उ० ६—लक्षणा पूर्वं द्विविधा । शुद्धा गौणी च । शुद्धा चतुर्विधा गौणी च द्विविधा ।

१ सारोपा उपादानलक्षणा, यथा—कुन्ता पुरया प्रविशन्ति ।

२ साध्यवसाना उपा० ल०, यथा—कुन्ता प्रविशन्ति ।

३ सारोपा लक्षणलक्षणा, यथा—आयुर्घृतम् ।

४ साध्यवसाना लक्षणलक्षणा, यथा—आयुरेवेदम् ।

५ सारोपा गौणी, यथा गौर्वाहीक ।

६ साध्यवसाना गौणी, यथा—गौरयम् ।

प्र० ७—गौणीशुद्धयोर्मेदं प्रतिराद्य लक्षणपदद्वयिच्यं किमर्थमुक्तमिति प्रतिपादयत ।

उ० ७—यत्र सादृश्यमन्वयो भवेत्तत्र गौणी, यत्र तु सादृष्याद् निष्ठः कश्चिद् वादृष्यकार्यकारणभावावयवावयवविभावादि मन्वयो भवति तत्र शुद्ध ।

उदादानलङ्गा—अर्थान्तरमनुकृतिवशात्पञ्चदशयोगिनी ।

लङ्गलङ्गा—अप्यन्तरिस्मृतवाचनध्वन्दुदयोगिनी ।

गौणी सारोपा—रूपकालकारोपयोगिनी ।

गौणी साध्यवमाना—प्रथमाविशयोक्तिच्छिका ।

शुद्धसारोपा—चतुर्थाविशयोक्तिच्छिका ।

शुद्धसाध्यवमाना—सहकारिनिरामेन कार्यकारित्वरूपस्यासत्त्वाविशयस्य पदद्वयस्योपच्छिका ।

प्र० ८—हेत्यलङ्कारः पृथगलङ्कारोऽस्ति न वा ?

उ० ८—ननु हेतुमत्ता सह हेतोरभेदेन निधानं हेतु इति प्राचीनैर्हेत्यलङ्कारः पृथग् लङ्कितमन्मात्रपि हेत्वलङ्कारो लङ्गीय इति चेन्न, आयुर्धृतनिष्पादिभ्योऽसं नालङ्कारवानर्हति चनकारानावात् । न च 'अनिलङ्कारविक्रामः' इत्यत्र हेत्वलङ्कारप्रसुक्तं काव्यं प्राचीनैर्मन्त्रं हेत्वलङ्कारानुष्कारे कथं नाम मन्त्रपदानामिति वाच्यम्, तत्र काव्यत्वं केवलानुमानमहिर्भूतं काव्यलिङ्गमेव च हेत्यलङ्कारो न तु निष्ठः ।

प्र० ९—व्यतिरेकालङ्कारभेदाः ।

उ० ९—व्यतिरेकालङ्कारस्य चतुर्विंशतिभेदा मन्ति । उपमेयगतोऽर्थसंवाहकानुमानगतमपकंपकरणं द्वयोः ।

(१) उपमेयगतोऽर्थसंवाहकानुक्तिः ।

(२) उपमानगतमपकंपकरणानुक्तिः ।

(३) उपमेयगतानुक्तिः ।

(४) एतेऽप्ये उपमानोपमेयमादस्य इन्देन कथिते । एतरो मता अप्ये एतरो एव व्यतिरे । ह्यमरप्ये द्वादश रूपे च द्वादश । निरुपमा चतुर्विंशति ।

प्र० १०—उपमेयगतोऽर्थसंवाहकानुक्तिः इति, एतरोऽप्यलङ्कारः ।

उ० १०—यत्र वस्तुमात्रेण वाच्याङ्काररहितेन अलङ्कृतय अलङ्कारा व्यन्यन्ते तदा तासामलङ्कृतीनां ध्रुव निश्चयेन ध्वन्यद्गता ध्वनियवहारप्रयोजकता । काय वृत्ते काव्यव्यवहारस्य तदाश्रयात् अलङ्कारसापेक्षत्वात् । वस्तुमात्रेण यत्रालङ्कारो व्यन्यते न तत्र गुणीभूतपङ्क्यत्वमिति तत्त्वम् ।

११ रूपकादिरलङ्कार —केचिदालङ्कारिका रूपकादानामेवाङ्कारत्वमन्वन्त । यतो हि विभावादिरूपायांपस्कारकतया मुख्यस्य रन्यादत्तं कर्षणं रूपकादित्त्वं वस्तुतोऽलङ्कार । सुन्दर सदसि वनिताननमलङ्काररहितं न दोषने । केचित्तु—अनुप्रासादीनामेवालङ्कारत्वं वाञ्छन्ति । यतो हि रूपकाद्यलङ्कारस्य काव्यप्रतीकमन्तरं प्रतीतिर्भवति । यत्र सुपा तिडा चानुप्रासादिरूपेणोपत्तिर्भवति तत्रैवालङ्कारता । शब्दालङ्काराणां स्वतश्चमकारिताऽर्थालङ्काराणां तु विभावाद्युर्कर्षमुत्पन्नव । कविकर्म च शब्दविषयकमव न त्वर्थविषयकं तेनानुप्रासादीनामवालङ्कारता रूपकादिषु त्वलङ्कारव्यवहारो गौणः । श्रीमन्नटमते तु द्वयोरप्यलङ्कारता । यतो हि शब्दे स्वरूपेणालङ्कारता नास्ति निरर्थकेऽपि तदापत्ते । नापि केवलार्थेऽर्थबोधकं च शब्देऽलङ्कारतेति द्वयोरपि शब्दार्थयोरस्वादोपकारकतयोभयत्राप्यलङ्कारता ।

१२ गुण कृतात्मसंस्कार —गुणोऽप्रधानं कृतं नामन स्वस्य संस्कार अन्येन परिपुष्टिर्यस्य तादृशं प्रधानं प्राप्नोति । नामसंस्कारेण च प्रधानस्य महति उपकारे वर्तते । अयं भावः—गौणरसोऽन्येन परिपुष्टं सन् प्रधानं रसमुपकोति । अनन रसविरोधं परिहृतो भवति ।

कर्णादिशब्दानां सार्थकानर्थकव्यपस्था—यद्यपि अत्रसादानि कर्णाभरणान्येव भवन्ति तथापि कर्णादिशब्दा कर्णादिस्थितिज्ञानाय । यथा—‘वस्या कणावनसेन’ ‘अपूर्वमधुरामोदं अनयो पद्मयो कर्णश्रवणशिरःशब्दा समीप्य ज्ञानार्था । ‘विदीणाभिमुत्ताराति’ इत्यत्ररुच्यज्ञानाय धनुःशब्दः । तद्विवक्षायां तु ‘ज्यावन्धनिपन्दुभुवन’ इत्यादौ केवस्य ज्याशब्दस्य प्रयोगः । ‘प्रणेश्वर’ इत्यादौ अन्यरत्नामिधितवबोधनाय मुक्तशब्दः । ‘सौन्दर्यसपद’ इत्यादौ दुःखे पुष्पविषये पुष्पशब्दः । उपपदाहितं मालापदं पुष्पवत्त्वेनाभिधत्ते । ‘जगाद मधुरा वाचम्’ इत्यादौ क्रियाविशेषणत्वेऽपि विवक्षितार्थमिद्विर्भवति । अत्र ‘गता र्थस्यापि विरोधस्य विरूपणदानार्थं दचित् प्रयोगः’ इति न युक्तं, युक्तं वा ‘धरणप्रविश्रानं त्याद्युदाहार्यम् । अर्थात् ‘जगाद मधुरा वाचमि’त्यत्र जगादेति

क्रिययैव वाचो लाभे विशेषणदानार्थं वाचमित्यस्य ग्रहणमिति केचित् तन्न, क्रिया विशेषणत्वेनैव निर्वाहे वाचमित्यस्य विशेषणदानार्थं ग्रहणं न युक्तम् ।

१३ सर्वत्र एषंविधविषये—ननु आधार विना आधेयस्यावस्थानम्, एकस्यानेकत्रावस्थानम्, एकेन यत्नेन कार्यद्वयकरणं वस्तुतो नोपपन्नमिति चेन्न, एवविधविषयेऽतिशयोक्तिरेव जीवनम् । अतिशयेन लोकसीमातिक्रमेण उक्तिरप्यनम् । उक्तञ्च—‘सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरि’त्यादि । अत्रापि वक्रोक्तिरतिशयोक्तिर्वांध्या । सर्वत्र एषा अतिशयोक्तिर्लोकसीमातिक्रमेणोक्तिरेवालङ्कारकारणमस्ति । एतदर्थं कविना यत्नः कार्यः । एनामन्तरेण प्रायेण कोऽप्यलङ्कारो नास्ति ।

१४ एषा च विरोधवाधिनी—असगतिविरोधाभासवाधिकाऽस्ति । असगती एकदेशकयोर्भिन्नदेशकरूपानुपपत्तिरस्ति । अतो विरोधाभासे भिन्नदेशयोरेकदेशकरूपानुपपत्तिरित्यनं विनापि सिद्धयति । ‘प्रकल्प्य चापवादविषयं तत्तत्सर्गोऽभिनिविशते’ इति न्यायात् । अपवादविषयं परित्यज्य सामान्यशास्त्रं प्रवर्तते । असगतिरपवादोऽस्ति विरोधाभासः सामान्यमस्ति । तस्मादसगतिविषयं परित्यज्य विरोधाभासः प्रवर्तते ।

१५ ननु समानमुच्चरितम्—ननु कालभेदेऽप्युपमाया भ्रमप्रकमता न भवितुमर्हति । उच्चारितं गम्यं वा कालानुपहितधर्मान्तरमादाय कालभेदाभावात् । यत्रोच्चारितेनैव सामान्यधर्मेणोपमा प्रतीयते तत्रापि ‘युधिष्ठिर इवायं सत्यं वदति’ इत्यादौ युधिष्ठिर इव सत्यवाच्यं सत्यं वदतीति बोधयिष्याम । सत्यवाच्यं सत्यं वदति’ इत्यादौ युधिष्ठिर इव सत्यवाच्यं सत्यं वदतीति बोधयिष्याम । सत्यवादी सत्यं वदतीत्यत्र पुनस्तस्ति न शङ्कनीया । युधिष्ठिर इव सत्यवदनेन सत्यवाच्यं मिथर्थावगमादिति चेत्, साधुवार्थं नियमितेष्वेतत्समर्थनं न तु सर्वथा निर्दुष्टं प्रकृतवस्तुप्रतीतिविनाशात् ।

१६ सालङ्कारैर्ध्वनेस्तैश्च—

सालङ्कारैरित्यत्रैकशेषः । सालङ्काराश्च सालङ्काराश्च सालङ्कारास्तैः सरूपाणां मेकशेष एकविभक्तौ’ इत्येकशेषः । पूर्वमलङ्कारशब्दो भावघञन्तोऽलङ्कारणमलङ्कारशोभा तथा सह वर्तते इति सालङ्कारः । अपरत्रालङ्कारशब्दः करणघञन्तः । अलङ्कारयतेऽनेनेत्यलङ्कार उपमादिस्तेन सहिता सालङ्कारः । ततश्चायमर्थः—अलङ्कारा मता ग्राह्ये समासोक्तिरसवदादिपदाभिधेयै वाच्यालङ्कारयुक्तैश्च गुणीभू

तव्यङ्गधर्मभेदे शुद्धे सह एकपञ्चाशद्भेदस्य ध्वनेरेकरूपया ससृष्टया त्रिभिः
सकरैश्च योगो भवतीति ।

प्र० १७—आय शूलिक इत्यत्र लुप्तोपमाऽस्ति न वा ?

उ० १७—ननु अयं शूलमिव क्रूराचारस्तेनान्विच्छति व्यवहरतीति आय -
शूलिक । अत्र हि क्रूराचार उपमेय, तीक्ष्णत्वादिरूप साधारणो धर्म, साधारण
धर्मवाचक इवादिश्च नोपात्त केवलमुपमानभूतमयं शूलमेवोपात्तम् । अतस्त्रिलो
पेयमुपमेति चेन्न, क्रूराचारस्य निगीर्णस्वरूपस्यायं शूलतादात्म्येनारोपाद्भवति
शयोक्तिः । अन्यथा निगीर्याभ्यवसानमूलातिशयोक्तेर्निर्विषयत्वापत्तिः ।

प्र० १८—'निरूढा लक्षणा काश्चित्' व्याप्यायताम् ।

उ० १८—अभिधानवत् शक्तिवत् सामर्थ्यात् प्रसिद्धे शब्दस्वभावाद्वा निरूढा
अनादिप्रसिद्धा काश्चित् लक्षणा भवन्ति । यथा 'कर्मणि कुशल' इत्यादौ । साम्प्रतम्
अधुना काश्चित् प्रयोजनवशात् क्रियन्ते । यथा 'गङ्गायां घोष' इत्यादौ । अत्र
शीतपावनवादिप्रतीत्यर्थं गङ्गादिपदस्य गङ्गातटादौ लक्षणा स्वीक्रियते । काश्चित्
लक्षणा रूढिप्रयोजनान्यतराभावात् अशक्तित्वात् प्रत्यायनसामर्थ्याभावात् नैव
क्रियन्ते । यथा 'रूपो घट' इत्यादौ । पददोषेषु नेयार्थदोष उक्तस्तत्र नेयत्व प्रति
पादयितुं 'निरूढा लक्षणा' इत्याद्युक्तम् । निपिद्वलक्षणाया विषयो नेयः । नेयोऽर्थो
यस्य तत् पद नेयार्थम् ।

१९ गुणानाञ्च परार्थत्वात्—गुणानां विशेषणानां परार्थत्वात् प्रधानान्वया
पेक्षित्वात् असम्बन्ध परस्परमनन्वय स्यात् समात् । गुणप्रधानभावेनैव पदा-
र्थानामन्वयो न तु गुणानां गुणैः सह, नापि प्रधानानां प्रधानैः सहान्वय इति
तत्रैवम् । इत्युक्तनयेन 'यासां त्रिदशैर्भ' इत्यादिपद्ये यच्छब्दनिर्देशयानामथाना
गुणत्वात् । परस्परमन्वयाभावेन यैरित्यत्र विशेष्यस्य प्रतीतिर्नास्ति । यैरिति
यदर्थस्य विशेष्यतया क्षपाचारिसम्बन्धो विवक्षितः । स च न घटते क्षपाचारि
णामिति भिन्नविभक्त्यन्तक्षपाचारिशब्दस्य ग्रहणात् । तेनाभवन्मतयोगत्वं स्पष्ट
मेव । क्षपाचारिमिरिति पाठे त्वन्वय सुसिद्धो भवति ।

इति पराशरवशावतसपण्डितश्रीमदमोलकरामा-मजप्रण्डितश्रीनह्यानन्दतनुपनुपा
सुरजीगर्भसमुद्भवश्रीपण्डितदेवदत्तशास्त्रिणा निमित्त खसमोह्यासादात्

दशमोह्यासपर्यन्त काव्यप्रकाशरहस्य समाप्तम् ।

व्याख्याकार, टॉ० भोलाशंकर व्यास ।

इसकी व्याख्या में शास्त्रार्थस्थलों को सुबोध बनाने की अथक चेष्टा की गई है । कुवलयानन्दकार की परिभाषाओं, भेदों तथा उदाहरणों की जहाँ जहाँ पण्डितराजने रसगगाधर में आलोचना की है, उन-उन स्थलों पर पण्डितराजके आक्षेपों को उपन्यस्त कर ग्रन्थ को अधिक उपयोग्य बनाया गया है । ग्रन्थ के आरम्भ में एन विस्तृत भूमिका है जिसमें प्रायः सभा प्राधान अलंकारशास्त्रियों के मतों का समन्वय एवं समीक्षा आदि है । यह ग्रन्थ अलंकारों के अध्ययन के लिए एक महत्त्वपूर्ण सामग्री उपस्थित करता है । अलंकार शास्त्र के जिज्ञासुओं के लिए यह ग्रन्थ अत्यधिक उपयोग सिद्ध होगा ।

६॥)

हिन्दी काव्यादर्शः

‘प्रकाश’ संस्कृत-हिन्दीव्याख्योपेत ।

व्याख्याकार-आचार्य रामचन्द्र मिश्र ।

सरस शैली में अलंकार शास्त्र का तात्त्विक विवेचन प्रस्तुत ग्रन्थ का विषय है । व्याख्याकार ने वर्तमान शिक्षास्तर के सर्वथा अनुकूल सारगर्भित सरल विस्तृत हिन्दी भाष्य करके इसे सुबोध बना दिया है । इस अभिनीत संस्करण का प्रस्तावना में लगभग ७० अलंकारशास्त्रियों का रचनाएँ तथा उनकी विशेषताओं का वर्णन किया गया है । संस्कृत अलंकारशास्त्र, अलंकारशाब्दार्थ एवं अलंकारशास्त्र का क्रमविकास न केवल प्रसंग भा प्रस्तावना में अपना विशिष्ट स्थान रखता है । छात्रों, अध्यापकों एवं साहित्यानुसंधानियों के लिये यही उपयोग्य संस्करण है ।

६॥)

प्रातिष्ठानम्—चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, धाराणसी-३